

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І.І.МЕЧНИКОВА

На правах рукопису

ТКАЧЕНКО НАТАЛІЯ ОЛЕКСІЇВНА

УДК 165.242.2.000.9:001.8:316.3(043.5)

**ФЕНОМЕН АЛЬТЕРНАТИВНОЇ ІСТОРІЇ У СУЧАСНІЙ ІСТОРИЧНІЙ
СВІДОМОСТІ**

09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Науковий керівник
Довгополова Оксана Андріївна
доктор філософських наук, професор

Одеса - 2016

Зміст

Вступ	4
Розділ 1. Теоретико-методологічні засади актуалізації проблеми альтернативно-історичного розвитку.....	16
1.1. Антропологічний поворот в історіософській теорії та ідея альтернативності	16
1.2. Конструктивістський підхід в епістемології та альтернативно-історичні побудови.....	28
1.3. Проблема випадковості у природничому та філософсько-історичному знанні ХХ ст. в альтернативно-історичній оптиці.....	63
1.4. «Деревне» та «різомне» тлумачення природи історичного процесу та проблема альтернативності історичного процесу	89
Висновки	94
Розділ 2. Історичне оповідання як спосіб репрезентації альтернативності/варіантності історичного процесу в філософсько-історичній рефлексії	97
2.1. Аналітична традиція в філософії історії: логіка історичної наративної	97
2.2. Нарративна філософія історії: сюжети історії, свобода історика і ймовірність альтернативного бачення минулого.....	110
2.3. Постмодерністська філософія історії: нові шляхи опанування історичного минулого.....	121
Висновки	133
Розділ 3. Альтернативно-історичні конструкції як інструмент соціальної діагностики в соціальній філософії та філософії історії	136
3.1. Поняття альтернативної історії в філософії історії: становлення та варіації	137
3.2. Жанрова класифікація альтернативно-історичних побудов.....	152

3.3. Прояви ідей альтернативності минулого в художній культурі та медійному просторі.....	163
3.4. Евристичний потенціал дослідження альтернативної історії в філософсько-історичній рефлексії.....	181
Висновки	187
Висновки	190
Список використаної літератури.....	193

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. В останні кілька десятиліть філософія історії зустрічається з серйозними викликами, зумовленими кризою ідеї Прогресу, розчаруванням в історичних прогнозах, усвідомленням можливості використовувати історичне знання в якості зброї. У теорії історії це реалізується в переосмисленні традиційного бачення лінійності історичного часу, формуванні різноманітної інтерпретації історичного процесу, спробах обґрунтувати кінець історії, фундаментальній переорієнтації напрямку філософсько-історичного погляду. На рівні непрофесійної історичної свідомості відповідь на виклики ХХ століття приходить у вигляді бажання звільнитися від диктату історії, бачення історії як поля гри (від реконструкцій до фантазування історії неіснуючих народів), наполегливого пошуку якоїсь прихованої від нас «владною» істинної історії, в якій може знайтися сенс. Велика кількість протуберанців історичної свідомості свідчить про кризу у розумінні історії сьогодні, про те, що в розумінні історії, можливо, формується щось принципово нове.

Філософсько-історичне дослідження цього припущеного нового бачення історії вимагає «сканування» різних рівнів і шарів історичної свідомості - як професійно-академічних, так і поза-академічних. Наявність загальних тенденцій в таких різних просторах дозволить діагностувати спрямованість зсувів в настільки значущій сфері соціального орієнтування, як історична свідомість. Ми впевнені, якщо б деяким альтернативно-історичним конструкціям в українській художній культурі було б приділено достатньої уваги, тоді деякі небезпечні тенденції розвитку суспільства не отримали б реалізації.

Науково актуальним в даній ситуації є виявлення деяких характеристик історичного знання, що не були характерні для попередніх епох інтерпретації феномену історії. Одним з таких нетипових способів роботи з історичним матеріалом, на наш погляд, є різноманіття форм альтернативно-історичних

побудов, які, скажімо, в модерністському баченні історії були просто неприпустимі. Альтернативна історія є «лакмусовим папірцем» змін напрямку розвитку історичної свідомості, що обумовлює актуальність нашого дослідження.

Для нас важлива репрезентація нових тенденцій на всіх рівнях історичної свідомості. Альтернативно-історичні побудови з'явилися спочатку в художній культурі (з середини ХХ століття), а з 90-х років ХХ століття знайшли своє місце в академічних дослідженнях (аналіз нереалізованих шляхів розвитку соціуму). Простір масової культури (мас-медіа, комп'ютерні ігри, популярний кінематограф) останніх десятиліть наповнений картинами «мерехтіння» між паралельними шляхами руху історії в різних вимірах. Філософсько-історична теорія віддзеркалює ці тенденції формуванням бачення різноманітного розвитку історичного процесу, зверненням до вивчення «порядків часу», нарративних розбіжностей і т.п. В області роздумів на тему «можливих шляхів» набралось вже досить багато матеріалу, для аналізу якого поки що не розроблено наукового інструментарію.

Ми вважаємо, що настав момент, коли необхідно узагальнити, проаналізувати, класифікувати способи репрезентації альтернативно-історичних пошуків у просторі сучасної культури. Численні дослідні звернення до проблематики, на наш погляд, поки залишаються розрізненими і фрагментарними. Ми можемо виявити опис одних і тих самих феноменів під різними «етикетками» або використання назви «альтернативна історія» по відношенню до феноменів з абсолютно різною природою. Науково виправданим і продуктивним видається створення узагальнюючої платформи дослідження альтернативно-історичного конструювання. Це завдання вкрай актуально для вітчизняної філософії історії: українська філософсько-історична думка демонструє декілька плідних наробків у інтерпретації феномену альтернативної історії, які створюють підґрунтя для запропонованого комплексного дослідження.

Ступінь наукової розробленості проблеми. Альтернативно-історичне конструювання має досить серйозну традицію вивчення як в історичній науці, так і в філософських дослідженнях. Окрема гілка досліджень альтернативно-історичних фантазій - літературознавчі дослідження. Виходячи з принципової міждисциплінарності сучасного поля філософії історії, нам уявляється виправданим звертатися у нашому дослідженні до напрацювань різних дисциплінарних полей.

Ми можемо виділити потужну традицію легітимізації і теоретичного осмислення проблеми альтернативної історії в академічних історичних дослідженнях. Зокрема, безпосередньо альтернативно-історичній тематиці присвячено ряд досліджень, результати яких відображені в збірниках під редакцією таких дослідників як К. Максі («Втрачені можливості Гітлера» (1995) і «Вторгнення, якого не було» (2001)), Н. Фергюсон («Віртуальна історія: альтернативи і гіпотези» (1997)), Е. Дуршмід («Перемоги, яких могло не бути» (1999)), Р. Коулі («Що, якби?» (1999)), Б. Александер («10 фатальних помилок Гітлера» (2000)), П. Цурас («Перемога Висхідного сонця» (2001) і «Перемоги Третього рейху» (2002)), Д. Норт («Наполеонівські війни. Що, якби?..» (2002)), І. Карацуба, І. Курукін і М. Соколов («Вибираючи свою історію. «Розвилки» на шляху Росії: від рюриковичів до олігархів» (2005)) та інших.

У постановці питання і пошуку методології вивчення феномену ми не можемо зафіксувати принципових розбіжностей між традиціями європейської та пострадянської науки. Набір «кейсів» і методів дослідження, звичайно, різняться, проте, дослідний імпульс виявляється спільним. Область альтернативно-історичних побудов в пострадянському просторі оформилася трохи пізніше в силу неможливості постановки питання про так звану «історію в умовному способі» в СРСР. Однак дослідники, об'єднані А.Я. Гуревичем в академічну спільноту журналу «Одіссей. Людина в історії», зробили серйозний прорив у формуванні філософсько-історичного поля

досліджень, зокрема, альтернативної історії. До числа теоретиків, котрі заклали методологічні основи досліджень альтернативної історії, слід віднести М.Я. Гефтера та Ю.М. Лотмана. У 1995 р. під редакцією В. С. Полікарпова вийшла збірка «Якби...Історичні версії». Ці традиції значною мірою продовжені в роботах Б. Г. Могільницького, Л. М. Баткіна, П. Уварова, М.Ю. Парамонова, С.Я. Екштута, І.Д. Ковальченко, А.Б. Бочарова, І.В. Бестужева-Лади, В.А. Нехамкіна, Б. Невського та ін.

В українській академічній традиції вже створено серйозний фундамент вивчення альтернативної історії. Київський історик Н.М. Яковенко в розробках теорії історії звертається до альтернативно-історичної точки зору. Одеський філософ О.А. Довгополова проблематизує сферу альтернативно-історичних уявлень в не-академічній свідомості. Дніпровський філософ історії О.В. Халапсіс звертається до «якщо-б-буття» в своїх розробках метафізики історії. Львівський теоретик історії Я.Й. Грицак апелює до «умовного способу» в історії і описує можливий розвиток подій з історії України. Історик М.В. Гаухман розробляє альтернативно-історичні моделі розвитку українського козацтва. Можна відзначити також «нон-фікшн» тексти журналіста Д. Шурхало на тему української «якбитології».

Проте, незважаючи на ряд звернень до альтернативної історії, цей новий напрямок досліджено фрагментарно. На даний момент існує ряд проблем, серед яких особливо виділяються відсутність загальноприйнятого визначення альтернативної історії, класифікації жанрів, методологічної бази для дослідження, не прописано загального теоретичного фундаменту, що дозволяє розглядати альтернативну історію в науковому середовищі. Багато істориків і теоретиків історії продовжують ставитися до альтернативної історії з підозрою. Сказане дає можливість обґрунтувати необхідність створення загальної теоретичної платформи досліджень альтернативної історії, яка б надала інструментарій для аналізу феномену на всіх рівнях його репрезентації в просторі сучасної культури.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до теми науково-дослідної роботи кафедри філософії та методології пізнання: «Дослідження філософсько-методологічних, культурологічних та теоретико-системних аспектів пізнання та знання» (№ 224) (номер державної реєстрації 011U005724). Тема дисертаційного дослідження була затверджена на засіданні Вченої ради ОНУ імені І.І. Мечникова (протокол №9 від 26 травня 2016 року).

Метою дисертаційного дослідження є експлікація альтернативної історії як феномену сучасної історичної свідомості на рівні філософсько-історичної рефлексії.

Досягненню мети дослідження сприяє рішення наступних **завдань**:

- виявити теоретико-методологічні передумови можливості виникнення досліджень альтернативної історії в філософсько-історичному знанні (евристичний потенціал напрацювань «школи Анналів», конструктивістського підходу у соціальній епістемології, нарративної філософії історії, різомного тлумачення соціального розвитку, «нового історизму» тощо);

- легітимізувати «уявлене» та «уявне» в історичному та філософсько-історичному дискурсі;

- зафіксувати актуалізацію проблеми випадковості в рефлексії можливості «історичних розвилок»;

- за допомогою методу мультиситуативної етнографії (multi-sited ethnography) довести рівну представленість альтернативно-історичних побудов як в академічному просторі, так і в сфері художньої творчості; продемонструвати потенціал альтернативно-історичного конструювання в академічній історичній науці;

- визначити та концептуалізувати поняття альтернативної історії у поняттєвому полі філософії історії, окреслити методологічні засади аналізу феномену альтернативної історії в філософсько-історичному дискурсі;

- розробити жанрову класифікацію альтернативно-історичних побудов і проаналізувати окремі жанри, з метою виявлення їх відмінностей;

- виявити потенціал альтернативної історії як засобу діагностики соціального дискомфорту та евристичний потенціал філософсько-історичних досліджень феномену альтернативної історії.

Об'єктом дисертаційного дослідження виступає альтернативно-історична складова сучасної історичної свідомості.

Предметом дисертаційного дослідження є способи філософсько-історичної рефлексії феномену альтернативної історії в сучасній історичній свідомості.

Методологія і методи дослідження обумовлені специфікою і складністю предмета і завдань. Методологічна модель дослідження альтернативної історії з необхідністю виявляється міждисциплінарною в силу складності і різноманіття репрезентації досліджуваного феномену в соціальному просторі.

У своєму дослідженні ми відштовхуємося від феноменологічного підходу до дослідження соціуму. Феноменологічний підхід в даному контексті використовується для дослідження феномену соціальних уявлень не як вторинного процесу «проявів» історії, а як явища, значимого самого по собі. Для нас значущими були висновки Н. Лумана про суспільство як аутопойетичну систему, що динамічно розвивається в контексті відповідей на виклики ззовні системи. Методологічний інструментарій соціального конструктивізму (Ж. Піаже, Дж. Келлі, П. Бергер і Т. Лукман, Н. Луман, Е. фон Глазерсфільд, П. Ватцлавік, Х. фон Ферстер, У. Матурана і Ф. Варела, Г. Рот, К. Джерджен) дає можливість виявити механізми формування соціальних ідентичностей без посилань на премордиальні підстави. У цьому ж контексті для нас були дуже важливими концепції «уявних спільнот» Б. Андерсона, «винайдених традицій» Е. Хобсбаума, а також концепція націобудування Я. Грицака. Методологічні напрацювання конструктивізму

всередині історичної науки, починаючи з робіт Б. Кроче, П.М. Біциллі, Р. Коллінгвуда також необхідні для формування моделі вивчення альтернативної історії.

Окремий блок методологічного інструментарію досліджень альтернативної історії становлять розробки проблематики випадковості в філософії історії. В даному контексті ми звертаємось до методологічних орієнтирів Р. Козеллека, Р. Арона, І. М. Савельєвої і А. В. Полетаєва, А. Я. Гуревича, Б. Г. Могільницького, концепції культури Ю. М. Лотмана, синергетичного підходу І. Р. Пригожина. Даний блок методологічних розробок буде неповним без урахування евристичного ефекту поняття «різومي», розробленого Ж. Дельозом і Ф. Гваттарі.

Аналізуючи місце альтернативної історії в історичному оповіданні, ми звертаємось до методологічних розробок аналітичної традиції в філософії історії А. Данто, до нарративної філософії історії Г. Вайта і Ф. Анкерсмита, та методологічних прийомів Е. Доманської і М. О. Кукарцевої. При роботі з постмодерністським баченням філософії історії ми зосереджуємось на напрацюваннях Ф. Анкерсмита, Е. Доманської, на методологічних розробках О. М. Еткінда в рамках напрямку «нового історизму».

При розробці визначення «альтернативної історії» ми вступаємо в полеміку з методологічними наробками В. А. Нехамкіна, І. М. Савельєвої і А. В. Полетаєва, звертаємось до теоретико-методологічних розробок І. В. Бестужева-Лади і Б. Невського. Розробляючи жанрову класифікацію альтернативно-історичних побудов, ми спираємось на методологічні підходи О. А. Довгополової, Б. Невського, Д. М. Володіхіна, а також на порівняльно-історичний метод при розгляді різних жанрів альтернативно-історичних побудов. При роботі з художніми творами ми звертаємось до герменевтичного методу дослідження для виявлення основних тем і специфіки творів в жанрі альтернативної історії, до методу структурно-

семіотичного аналізу при роботі з медійними засобами інформації (кіно, комп'ютерні ігри, форуми).

Важливу частину методологічного інструментарію дисертаційного дослідження склав ряд методологічних підходів, вироблених в рамках такого міждисциплінарного напрямку досліджень як *memory studies*. Зокрема, ми використовуємо метод мультиситуативної етнографії П. Базу (*multi-sited ethnography*), що дозволяє скласти враження про певний простір пам'яті, виходячи зі спостережень над репрезентацією однієї теми в різних контекстах. Нами використовуються також методологічні напрацювання досліджень «ностальгії», міжкультурного феномену афективного і сенсорного зв'язку з недавнім минулим (С. Бойм, Е. Нарвселіус, О. Еткінд і ін.).

Наукова новизна отриманих результатів. Автором отримано результати і висновки, які мають наукову новизну і виносяться на захист.

Уперше:

- виявлено теоретико-методологічні передумови можливості виникнення досліджень альтернативної історії в філософії історії; доведено, що звернення до дослідження альтернативної історії стало можливим внаслідок відходу від філософсько-історичних установок Нового часу з їх орієнтацією на ідею Прогресу, лінійність і детермінованість історичного процесу;

- сформульовано найбільш повне визначення поняття альтернативної історії як напрямку в філософії історії, що займається вивченням історичних «розвилків» в історії, і, як їх наслідок, нереалізованих, але можливих, шляхів розвитку історичного процесу;

- доведено рівну присутність альтернативно-історичних пошуків у рефлексіях минулого як в академічній, так і в художній сферах;

- розроблено жанрову класифікацію альтернативно-історичних побудов, які автор розділив на власне альтернативну історію, криптоісторію та фолк-історію; останні два види були віднесені до псевдоісторичних концепцій;

Уточнено:

- теоретико-методологічний потенціал напрацювань засновників «школи Анналів» для вивчення феномену альтернативної історії; в цих напрацюваннях сфера уявного вперше стала самостійним об'єктом дослідження, а фіксація уваги на поведінці людини всередині адекватної йому картини світу дозволила аналізувати як історичні проекти людини минулого, так і варіанти включення в різні порядки часу, частина з яких виявляється плодом фантазії;

- особливості та роль конструктивістського підходу по відношенню до альтернативно-історичних шляхів розвитку історії; розробки епістемологічного і соціального конструктивізму дозволили аналізувати природу колективних уявлень як складний конструкт, поява якого проковується потребою в соціальній консолідації в умовах наявності зовнішніх і внутрішніх викликів;

- теоретико-методологічний потенціал постмодерністського бачення природи історичного процесу («історична розвилка», «різома», «піднесений історичний досвід», «новий історизм»); зіставлення «деревного» (лінійного, детерміністського, модерного) і «різомного» (метафора кореневища і карти) способів інтерпретації природи історичного процесу демонструє можливість аналізу різних шляхів розвитку однієї і тієї ж спільноти, що запускаються історичною «розвилкою»;

- потенціал нарративної філософії історії як методологічної підстави дослідження альтернативно-історичних побудов; фундаментом нарративних досліджень виявляється аналітична філософія історії (А. Данто), що зробила спосіб розповіді про минуле об'єктом спеціальної уваги; потенціал нарративізму (теорія Г. Вайта, напрацювання Ф. Анкерсмита) дозволяє розширити дослідницьке поле філософії історії, включивши в нього не тільки академічні тексти, а й художній матеріал, і інші об'єкти повсякденності, розглянуті як текст у широкому сенсі цього слова;

Отримало подальший розвиток:

- розуміння основних точок напруги альтернативно-історичного фантазування в сучасному художньому просторі, які можуть змінюватись і доповнюватись з часом в залежності від запитів суспільства; серед них – можлива перемога країн нацистського блоку у Другій світовій війні, фантазування на тему світу без Гітлера, перемога конфедератів в Громадянській війні в США, конструювання альтернативно-історичного стімпанку, в пострадянському просторі – тема Великої Вітчизняної війни, в яку СРСР напали першими, перегравання або запобігання подій Жовтневої революції, перегляд результатів Першої російської революції тощо;

- інтерпретація потенціалу альтернативної історії як засобу діагностики соціального дискомфорту; затребуваність того чи іншого варіанту альтернативно-історичних побудов в даному суспільстві виявляє глибину і кордони соціального дискомфорту.

Науково-теоретичне значення дослідження полягає в розробці методологічних засад дослідження феномену альтернативної історії, потенціал яких може бути використано як в філософії історії, так і в історичних, соціологічних, культурологічних дослідженнях. Зроблено крок до легітимізації досліджень «уявленого» та «уявного» в філософії історії. Отримані результати також дозволяють говорити про альтернативну історію як про міждисциплінарний напрям.

Практичне значення отриманих результатів. Матеріали і висновки даного дисертаційного дослідження в подальшому можуть бути використані в навчальному процесі при підготовці навчально-методологічних посібників, для розробки курсів з філософії історії, методології історії, соціальної філософії. Крім того, елементи дослідження використовуються у програмах неформальної освіти, зокрема: «Hubs of History» (група неформальної освіти на базі Impact Hub Odessa, з березня 2016 р.).

Індивідуальний внесок здобувача. Здобувач наукового ступеня кандидата філософських наук не має робіт, написаних і опублікованих в співавторстві. Ідеї, концептуальні положення та висновки цього дисертаційного дослідження належать його автору. Використання та цитування в ході дослідження робіт інших вчених оформлено відповідно до загальних бібліографічних вимог ДАК України.

Апробація результатів дисертації здійснилася під час виступів на міжнародних і всеукраїнських конференціях, зокрема: в міжнародно-практичній конференції «В пошуках втраченої реальності. Проблема реальності в сучасному гуманітарному дискурсі» з темою «Фентезійний ескапізм: пошуки реальності» (Одеса, листопад 2012); в міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів і молодих вчених «Дні науки філософського факультету-2013» з темою «Альтернативно-історичне конструювання: стімпанк» (Київ, квітень 2013); в ІХ Таврійських Читаннях «Анахарсіс» з темою «Історія в умовному способі: досвід альтернативної історії» (АР Крим, п. Піщане, вересень 2013); в XVI читаннях пам'яті Георгія Флоровського з темою «Стімпанк як варіант альтернативно-історичного конструювання» (Одеса, жовтень 2013); в щорічній звітній конференції професорсько-викладацького складу і наукових працівників університету з темою «Жанри альтернативної історії: проблема дефініцій» (Одеса, листопад 2013); в XI міжнародній науково-теоретичній конференції «Про природу сміху» з темою «І сміх і гріх: альтернативна історія в коміксах» (Одеса, квітень 2014); в міжнародному науково-освітньому семінарі «Людський вимір часу: антропологія історичного» з темою «Як ми перечитуємо «ландшафти пам'яті» (досвід пострадянського обивателя)» (Перм, серпень 2014), в міжнародній науково-практичній конференції «Політика і філософія. Долі мистецтва в XXI столітті» з темою «Альтернативно-історичні інтенції в художній літературі» (Одеса, вересень 2014); в XVII читаннях пам'яті Георгія Флоровського з темою «Альтернативна історія: теорія і практика» (Одеса,

2014); в XVIII читаннях пам'яті Георгія Флоровського з темою «Проблема випадковості в науковому і гуманітарному знанні ХХ століття в альтернативно-історичній оптиці» (Одеса, жовтень 2015); в щорічній звітній конференції професорсько-викладацького складу і наукових працівників університету з темою «Евристичний потенціал дослідження альтернативної історії» (Одеса, листопад 2015) і ін. В ході роботи над дисертацією апробація відбувалася також в рамках роботи аспірантського семінару філософського факультету ОНУ імені І.І. Мечникова, у програмі співробітництва ОНУ імені І.І. Мечникова з Центром Чейза (Єврейський університет Іерусалима, Ізраїль), проєкті «Культура примирення: нова історична свідомість в Україні» (за підтримки Міністерства іноземних справ ФРН, вересень-грудень 2015 р.).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження знайшли своє відображення в чотирьох статтях, опублікованих у спеціалізованих наукових виданнях, зареєстрованих ДАК України, і в одній статті в міжнародному рецензованому журналі «Європейський філософський і історичний дискурс», а також в ряді збірників за результатами конференцій.

Структура дисертації. Мета, завдання і логіка дослідження визначили зміст і структуру роботи, яка складається зі вступу, трьох розділів, одинадцяти підрозділів, загальних висновків і списку використаних джерел із 175 найменувань. Перший розділ присвячено теоретико-методологічним підставам, завдяки яким стала можливою постановка питання вивчення альтернативно-історичних конструкцій. У другому розділі вектор дослідження спрямовано на іншу групу теоретико-методологічних передумов вивчення альтернативної історії, об'єктом яких є природа історичного нарративу. У третьому розділі дослідження ми звертаємося безпосередньо до самої проблеми альтернативної історії і форм її прояву в сучасній історичній свідомості. Повний обсяг роботи становить 210 сторінок, з них 192 сторінки основного тексту.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО - МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ АКТУАЛІЗАЦІЇ ПРОБЛЕМИ АЛЬТЕРНАТИВНО - ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ В ФІЛОСОФСЬКО - ІСТОРИЧНОМУ ЗНАННІ

Даний розділ присвячено тим теоретико-методологічним засадам, завдяки яким з другої половини ХХ століття стає можливою як сама постановка питання, так і вивчення альтернативної історії. В якості таких засад ми бачимо діяльність засновників «школи Анналів», чий погляд став підставою для «антропологічного повороту» в історіософії, переозначивши вектори вивчення історіографії в цілому. Мова про них піде в першому пункті даного розділу. У другому пункті розділу ми звернемося до конструктивістського підходу в історії і епістемології, оскільки нам важливо зрозуміти, яким чином людина формує своє знання про навколишній світ, а також свої уявлення про історичне та альтернативно-історичне минуле. Сприйняття минулих подій в альтернативно-історичному ключі ставить питання про роль і місце категорії «випадковості» в історичному процесі, що буде представлено в третьому пункті даного розділу. На завершення розділу ми розглянемо один з основних механізмів побудови альтернативно-історичних сценаріїв, який ми виявляємо в понятті «різоми» Ж. Дельоза і Ф. Гваттарі.

1.1. Антропологічний поворот в історіософській теорії та ідея альтернативності

У першій половині ХХ століття у розвитку історичної думки спостерігається переломний момент - новоевропейське бачення історії як єдиного і лінійного процесу стало втрачати свій авторитет. Цьому послужила низка причин, серед яких важливу роль зіграли жахливі події ХХ століття. Постійна зміна ідеологій призвела до того, що віра в ідеали Нового часу - панування розуму, правову свободу і соціальний прогрес - була підірвана.

Девізом новоевропейського бачення історії було знамените висловлювання німецького історика Леопольда фон Ранке про борг історика писати історію за принципом «як воно було», тобто відображати об'єктивну картину минулого, спираючись на історичні факти. Вважалося, що історичні факти вже у готовому вигляді знаходяться в історичних джерелах, а історикуні необхідно лише виявити їх і вибудувати на основі цих фактів історичну концепцію. Дуже чітко про це написано в роботі «Вступ до вивчення історії» французьких мислителів Шарля Ланглуа і Шарля Сеньобос, в якій на самому початку говориться, що «історія пишеться за джерелами», а історики «складають історію», яка і є «нічим іншим, як обробка документів» [78, с. 49].

Подібна схема історичного дослідження (історичне джерело - історичний факт - історична концепція) підкреслювала науковий статус історії і відсутність принципової різниці між історичним і природничим пізнанням [98, с. 10]. Звідси випливало, що історія як наука повинна підкорятися певним законам, які могли б пояснювати не тільки минуле, але прояснювати сьогодення і передбачати майбутнє. Історія бачилася як спрямований процес, що яскраво демонструє розвиток людського суспільства від нижчих форм до вищих. Як вважав французький мислитель Франсуа Гізо, ідея прогресу історії стала «основною ідеєю цивілізації» [30] і історичної науки в цілому. Віра в існування єдиної «позитивної науки» не давала історикам ґрунту для роздумів про гносеологічні і теоретичні проблеми [37, с.32].

Але парадигма історії XIX століття виявилася недієздатною для історичної науки початку XX століття. Історія опинилася у кризовій ситуації. Як зазначає російський історик Борис Георгійович Могільницький, ця криза проявилася в двох напрямках - в методологічному ключі, коли стало зрозумілим, що колишні теоретичні напрацювання привели історіографію до

стану стагнації, і світоглядному - оскільки потрясіння ХХ століття стали підґрунтям для переосмислення ролі історії для людства.

З початком Першої світової війни впав звичний світопорядок, а разом з ним віра в розумність людини і ідею прогресу. Образ історії як «наставниці життя», яка здатна через пізнання минулого передбачати майбутнє, було зруйновано. Стало зрозумілим, що історична наука не здатна робити ні того, ні іншого, а думка про марність і неспроможність історії для суспільства привела до кризи соціальної функції історичної науки. Усвідомлення цього спричинило постановку питання, а чи потрібна історія взагалі, чи може вона бути корисною хоч якось.

Такі переконання спричинили серйозний перегляд епістемологічних засад історичного знання. Одночасно з катастрофою ролі історії як «наставниці життя» підірвалася віра в науковість історії, її здатність давати об'єктивне знання про минуле. У зв'язку з цим в 20-30-і рр. ХХ століття серед істориків все більше стали поширюватися релятивістські погляди, які підкреслювали умовний характер наших знань і заперечували можливість отримання об'єктивно-істинного знання. Важливим моментом в популяризації релятивізму серед істориків стали відкриття в сфері природничих наук. Теорія відносності Альберта Ейнштейна і інші відкриття у фізиці замість застарілої Ньютонової механістичної картини світу обґрунтували нову - релятивістську, підкресливши вірогідну, відносну природу наукової істини. Якщо все відносно, тоді як ми можемо пізнати минуле, і яка роль історика у створенні картини цього минулого. Проблеми виявлялися там, де раніше панували впевненість і переконаність в істинності.

Деякі дослідники (Чарльз Бірд, Карл Беккер та ін.) приходили до думки про непізнаванність минулого, а роль історика зводилася ними до вигадника (автора) історичної реальності, який вибудовує минуле виходячи з власних ідей і уявлень свого часу. Але подібне бачення виявилось марним для історичної науки і таким, що суперечить її принципам. Ситуація виявилася

двоякою: як відзначає російський дослідник Арон Якович Гуревич, «криза охопила частину історіографії, яка або застрягла на явно застарілих принципах позитивізму XIX століття, або яка під впливом гіперкритичних філософських течій впала в стан теоретичної розгубленості» [37, с.35].

Але в подібній ситуації кризи знайшлися мислителі, які не тільки не визнавали принципи традиційної історіографії, але й не піддавалися загальній методологічній паніці. Ці мислителі чітко усвідомлювали необхідність відродження історії саме як науки і створення нової методологічної бази для неї. В історію історичної думки вони увійшли під назвою «школа Анналів», хоча самі представники напряду вважають за краще говорити про себе як про представників «Нової історичної науки» [37, с.27].

Засновниками нового напряду в історіографії стали французькі історики Люсьєн Февр і Марк Блок. У 1929 році вони заснували журнал «Аннали економічної та соціальної історії», який дав назву їх історичній школі. На сторінках журналу історики говорили про необхідність нового шляху розвитку історичної думки та демонстрували ті можливості історичного пізнання, які до них не були реалізовані. Своїми поглядами на історію вони зробили «антропологічний поворот» в історичній науці, звернувши увагу на «людину в часі», на важливість мікрорівня для розуміння історії в цілому.

Люсьєн Февр і Марк Блок були переконані, що історія - наука теоретична, а не емпірична, і що тільки при наявності теорії можливо наукове осмислення досліджуваних явищ [141, с.69]. Але виробляти нову теорію необхідно за допомогою звернення до інших наук, і в першу чергу до соціології. «Постійно встановлювати нові форми зв'язків між близькими і далекими дисциплінами; зосереджувати на одному і тому ж об'єкті дослідження взаємні зусилля різних наук - ось найголовніша задача з тих, що стоять перед історією, яка прагне покінчити з ізолюваністю і самообмеженням» [141, с.20], - стверджує Л. Февр. Основними джерелами

формування теоретичних основ «школи Анналів» послужила соціологічна школа Еміля Дюркгейма і теорія історичного синтезу Анрі Берра.

Французький дослідник Еміль Дюркгейм вважається творцем соціологічної школи, в рамках якої було обґрунтовано найважливіше місце соціології як самостійної дисципліни серед наук про людину. Він наполягав на необхідності вивчати суспільство раціональними методами пізнання. Суспільство ж розглядалося ним як цілісна система, що складається з таких взаємопов'язаних елементів, як економічні, географічні чинники, а також «колективні уявлення», що виражаються в загальних ідеях, віруваннях, моральних нормах і т.д. Оцінюючи значення створеної Дюркгеймом соціологічної школи, М. Блок писав: «Наша наука багатьом їй зобов'язана. Вона навчила нас аналізувати глибше, обмежувати проблеми більш строго, я б навіть сказав, мислити не так спрощено. Про неї ми тут будемо говорити лише з нескінченною вдячністю і повагою» [23, с.14].

Важливе значення для теоретичних побудов нової історичної науки відводиться творчості французького філософа і соціолога Анрі Берра, який є автором теорії історичного синтезу - спроби створення всеосяжної філософії історії, яка протиставляється фактографічній «історії, що історизується» XIX століття [141, с. 67]. У 1900 році А. Берр заснував «Журнал історичного синтезу», який можна розглядати в якості попередника «Анналів економічної та соціальної історії». Наскільки значущим був внесок цього філософа-історика в формування історичної концепції основоположників «школи Анналів» стає зрозумілим після прочитання вдячної промови Л.Февра в день вісімдесятиріччя А. Берра: «Всі ми зобов'язані Вам нашими задумами і звершеннями в ім'я науки та її прогресу: з розпаленого Вами велетенського вогнища ми черпали жар для наших власних починань, як би вони не називалися...Ось, що дозволяє мені, дорогий мій друг, узагальнивши в одному слові наші спільні почуття, сказати Вам: спасибі!» [141, с. 127-129].

Також не варто залишати без уваги вплив марксистської соціології на становлення нової історичної школи. Їх інтерес до марксизму був, перш за все, пов'язаний з соціологічними побудовами і використанням системного підходу до вивчення минулого [97, с.11]. Незважаючи на критику творчої спадщини Карла Маркса Февром і Блоком, обидва вони визнавали той факт, що в «області соціального аналізу не було нікого сильнішого його» [Цит. по: 40, с.189].

Засновники «школи Анналів» також вказували на важливість розробок в області соціального аналізу бельгійського історика Анрі Піренна. Особливий вплив на формування історичної концепції «анналістів» надало його бачення історії як універсального, всесвітньо-історичного процесу, в якому різні народи проходять одні й ті ж стадії розвитку. Тому головним методом історичного дослідження він вважав порівняльно-історичний, який з часом стали використовувати Февр і Блок у своїх історичних побудовах [97, с.15].

Значущим для становлення «школи Анналів» виявився і вплив історико-культурної концепції нідерландського мислителя Йохана Хейзінги. Його робота «Осінь середньовіччя» стала основою для створення історико-культурологічного напрямку, який демонструє важливість переживань та емоцій людей минулого в якості предмета історичного вивчення. За твердженням Февра, звернення «анналістів» до колективної психології було пов'язано саме з цією книгою. «Спроба реконструкції емоційного життя певної епохи, - писав він, аналізуючи спадщину Й. Хейзінги, - завдання вкрай спокусливе і в той же час дуже важке. Але що з того? Історик не має права відступати» [141, с.117].

Як вже зазначалося, історична концепція «школи Анналів» складалася в боротьбі з традиційною позитивістською історіографією, яку М. Блок охарактеризував як «постарілу, що животіє в ембріональній формі розповіді, довго перевантажену вигадками, ще довше прикуту до подій...» науку [23, с. 11]. Даючи характеристику ситуації, в якій опинилася історична наука

першої половини ХХ століття, Л. Февр писав про настання раптового і обтяжливого пробудження «в розпал кризи, в пору сумнівів» [141, с.17], про необхідність відновлення історії. «Відновлення, але на якій основі? - запитує історик, - Не будемо шукати далеко: на міцній основі того, що прийнято називати людяністю» [141, с.19].

Історія - наука не про речі або явища, як вважалося раніше, це наука про людину, про людей в часі. Її предметом є люди, оскільки саме вони творять всі соціальні, економічні, політичні, релігійні, правові та інші інститути суспільного життя. Соціальна цілісність, яку прагне пізнати історик, виражається саме в людській свідомості. Так, каже Л. Февр, історія вивчає факти, але ці факти безпосередньо пов'язані з людською життєдіяльністю [141, с.19]. Як зазначав М. Блок, «справжній історик схожий на казкового людоджера. Де пахне людським м'ясом, там, він знає, його чекає видобуток» [23, с. 17]. Але історія вивчає не абстрактну людину, а людей в суспільстві, що живуть в конкретний історичний час, в конкретному соціальному середовищі, в процесі діяльності яких і твориться історія [141, с.26]. Отже, вона є соціальною наукою «в силу самої своєї природи» [141, с.25].

Але варто зауважити, що засновники «школи Анналів» були не першими, хто звернув увагу на важливу роль людини в історії. Наприклад, теоретик марксизму Фрідріх Енгельс говорив про те, що історія є «нічим іншим, як діяльність людини, яка переслідує свої цілі» [Цит. по: 97, с. 24]. Але при цьому людина в марксистській соціології розглядалася як «людина економічна», подібно до того, як і в інших філософсько-історичних концепціях розглядалася «людина політична», «людина релігійна» і т.д. Але виділення і розгляд якоїсь однієї сфери людської діяльності не могло дати повної уяви ні про людину, ні про історичну дійсність. Заслуга засновників «школи Анналів» в тому, що вони першими заговорили про важливість вивчення людини у всіх її проявах як істоти багатовимірної [97, с. 24]. «Людину неможливо розібрати на частини - вона загине» [141, с.26], -

стверджував Л. Февр. Історик може вивчати з особливим інтересом якусь конкретну діяльність людини, але при цьому йому не можна забувати, що «будь-який з цих видів зачіпає цілком всю людину - в рамках суспільства, створених нею самою» [141, с.26-27].

Бачення людини як багатовимірної істоти вимагало вироблення нової методології, оскільки її вивчення можливо було лише в рамках всесвітньої історії, яка охоплювала б усі аспекти людської діяльності. В якості основи такої методології творцями «Анналів» розглядався міждисциплінарний підхід як головний принцип вивчення історичної дійсності. Розробкою даного підходу найбільше займався Люсьєн Февр, який вбачав в союзі з іншими дисциплінами про людину обов'язкову умову поновлення історичної науки. Особливу роль він відводив зв'язку з психологією, що добре простежується в його програмних роботах «Історик і психологія» (1939) і «Чутливість і історія» (1941). «Психологія, тобто наука, що вивчає ментальні функції, - писав він, - неодмінно повинна вступити в тісний зв'язок з соціологією, наукою, що вивчає функції соціальні, і що не менш важливими є її постійні співвідношення з низкою важко визначених дисциплін, чия сукупність традиційно іменується Історією» [141, с.97]. Співпраця історії та психології має привести до створення історичної психології, оскільки тільки так можна побороти психологічний анахронізм, яким страждають багато істориків. Важливість такого співробітництва добре видно в роботах М.Блока, де він при дослідженні історичного джерела звертається до психології свідцтва. З огляду на психологічні особливості автора джерела, історик може встановити істинність або хибність свідцтва, зрозуміти, навмисне або випадково автором допускається помилка при описі якої-небудь події. Так як свідчення - це зафіксовані спогади, то існує небезпека, що до помилок сприйняття додається помилка пам'яті, оскільки «ми добре бачимо і чуємо лише те, що для нас важливо» [23, с.58]. Але навіть помилкові судження мають свою цінність, тому що продиктовані тим

соціальним середовищем, в якому перебував автор. Їх аналіз дає можливість краще зрозуміти суспільну свідомість того чи іншого історичного періоду.

Крім психології засновники нового історичного напрямку говорили також про необхідність спільної роботи з лінгвістикою, художньою іконографією, художньою літературою, пояснюючи важливість кожної з цих дисциплін [141, с.109-125, 23, с.70, с.105]. Тільки завдяки міждисциплінарному підходу, на думку засновників «Анналів», історія може переступити межі приватної гуманітарної дисципліни і стати найважливішою наукою про людину в суспільстві.

Ще одним важливим моментом в прописуванні методологічного апарату «нової історії» стало твердження, що завдання історії не судити минуле, а зрозуміти його. Найбільше на протиставленні понять «судити» і «зрозуміти» наполягав М. Блок, вказуючи на небезпеку оціночних суджень в історичній науці. Він був переконаний, що не існує абсолютної системи цінностей, з позицій якої нам слід оцінювати минуле. Дуже часто в історії замість серйозного пояснення подій минулого подається оцінка його діячів, що заважає об'єктивному сприйняттю і розумінню цієї події. «Панове робесп'єристи, антиробесп'єристи, ми просимо пощади: скажіть нам, Бога ради, просто, яким був Робесп'єр?!» [23, с.78] - вигукує в «Апології історії» М. Блок. Звичка судити затьмарює звичку пояснювати, а замість прагнення до наукової істини з'являється суб'єктивізм, який підриває наукову значущість історії. Але тоді виникає проблема іншого порядку - якщо історія повинна не судити, а розуміти, як тоді бути історику? Чи може він повністю залишатися байдужим і неупередженим дослідником? Блок підкреслює, «не треба думати, що хороший історик позбавлений пристрастей - у нього є принаймні ця пристрасть» [23, с.79], але ось в якій мірі він буде дозволяти собі в пориві цієї пристрасті давати будь-які оціночні судження - інше питання.

Перш ніж оцінити діяльність людини минулого, ми повинні зрозуміти, що ним керувало, чи міг він вчинити інакше. А для цього досліднику необхідно відмовитися від власного «я» і зайняти місце іншої людини, здійснити «зустріч людей у віках» [23, с.80]. Дилема «судити або розуміти» займає в історичній концепції «Анналів» місце найважливішої проблеми, яка визначала призначення «нової історії». Тільки за умови, що «історія відмовиться від замашок караючого архангела» [23, с.79], вважали основоположники нової течії, вийде вилікуватися від цієї недуги.

Також вельми значуще місце в побудові «нової історичної науки» займає ідея «історія для життя». Деякі дослідники, наприклад, Б.Г. Могільницький, починають виклад історичної концепції «школи Анналів» саме з неї. Але, на наш погляд, без прояснення предмету «нової історії» і підкреслення гуманістичного вектору її розвитку, складно говорити про важливість взаємозв'язку сьогодення і минулого в концепції представників «школи Анналів». Ідея «історія для життя» виявляється в формулах М. Блока «Зрозуміти теперішнє за допомогою минулого» [23, с.26] і «Зрозуміти минуле за допомогою теперішнього» [23, с.28].

На сторінках своєї головної праці «Апологія історії» Блок пише про те, що «незнання минулого неминуче призводить до непорозуміння сьогодення» [23, с.28], оскільки розуміння неможливо без певної шкали порівняння, роль якої бере на себе досвід минулого. Але при дослідженні минулого також не варто абстрагуватися від теперішнього, тому що інтерес і стурбованість історика будь-якою проблемою, те, що спонукає його досліджувати цю проблему, продиктовано часом, в якому він живе. Того ж, хто нехтує досвідом сьогодення, кому не цікава сучасність, Блок називає «антикварним знаряддям» [23, с.29], але не істориком. Та ж думка проглядається в висловлюваннях Л. Февра. Звертаючись до молодих істориків, він закликає їх повернутися спиною до минулого і жити повним життям, «працювати в злагоді з ритмом свого часу» [141, с.38], бути в центрі подій, щоб розуміти

минуле, і вивчати минуле, з метою зрозуміти сьогодення. Завдяки цьому тісному взаємозв'язку двох часових пластів знімалося питання, минуле чи теперішнє є предметом вивчення історії [97, с.22]. Ця позиція була дуже чітко виражена М. Блоком: «є тільки одна наука про людей у часі, наука, в якій треба неодмінно пов'язувати вивчення мертвих з вивченням живих» [23, с.30] і ця наука - «нова історія», про створення якої так пеклися засновники «школи Анналів».

У своїх роботах М. Блок і Л. Февр також зачіпають питання про місце випадковості і ймовірності в історичному процесі, що є важливим моментом для нашого дослідження. Ставлячи питання про ймовірність якої-небудь події, історик, на думку Блока, виявляється в двоякому становищі: з одного боку, «ворожити можна тільки про майбутнє» [23, с.69], оскільки минуле вже нам дано, в ньому немає місця для можливого, але з іншого - використання «поняття ймовірності в історичному дослідженні не має в собі нічого суперечливого» [23, с.69]. Коли історик задається подібним питанням, він подумки переноситься в минуле, з метою оцінити всі можливості, що існували напередодні звершення якої-небудь події. Таким чином, ймовірність все одно знаходиться в майбутньому, «але оскільки лінія теперішнього тут подумки відсунута назад, ми отримаємо майбутнє в минулому, що складається з частини того, що для нас тепер є минулим» [23, с.69]. Подібні експерименти Блок називає «метафізичною грою», «розмовним прийомом», який дозволяє чітко показати роль випадковості в історичному процесі¹. Але саме проблема ймовірності є однією з найскладніших проблем історичної критики, що навіть «самі детальні обчислення не допомагають їх вирішити» [23, с. 70].

Діяльність засновників «школи Анналів» стала революційним відкриттям історичної науки ХХ століття. Вони обґрунтували в своїх

¹ Більш детально про роль випадковості дивиться у третьому пункті даного розділу

дослідженнях основні принципи побудови «нової історії», на основі яких продовжили свою роботу представники наступних поколінь «школи Анналів» - Ф. Бродель, Ж. Дюбі, Р. Мандру, Е. Ле Руа Ладюрі, М. Ферро, Ж. Ле Гофф, П. Нора і інші. За словами Ф. Броделя, Марк Блок і Люсьєн Февр «відкрили нові виміри історичної професії» [37, с.31], розробивши нову історичну парадигму, яка залишається актуальною і в наш час.

Переорієнтація векторів вивчення минулого на проблему людини в століттях, на проблему її багатовимірності і важливості цілісного розгляду, зв'язок життя і історії, її міждисциплінарний характер і інші методологічні нововведення, - всі ці ідеї по оновленню історичної науки послужили потужним поштовхом для розвитку філософсько-історичної думки ХХ століття.

Постановка нових питань, розрив з традиційною історіографією ХІХ століття дозволило інакше поглянути на ті ідеї, які раніше зводилися до рівня фантазування. Йдеться про ідеї альтернативно-історичного конструювання минулого, коли ми можемо показати, як би розвивалася історія в інших обставинах і при іншому виборі. Визнання того, що людина може приймати рішення і впливати на історію є серйозною підставою можливості дослідження альтернативно-історичних побудов. Якщо на хід історії впливає вибір кожної людини, це означає, що історичний процес не строго детермінований, і в ньому є місце випадковостям. Допущення можливості існування історії в умовному способі є визнанням важливості вибору кожного з нас, відповідальності людини перед майбутнім світу.

В академічному середовищі про ідею альтернативності в історичному процесі заговорили в 70-80-і рр. ХХ століття. У цьому контексті напрацювання засновників «школи Анналів» можна розглядати як передумову, одну з теоретичних основ, на тлі якої можливе вивчення альтернативної історії.

1.2. Конструктивістський підхід в епістемології та альтернативно-історичні побудови

На початку ХХ століття криза новоевропейської картини світу спричинила перегляд епістемологічних підстав гуманітарних наук. Класичний тип мислення епохи модерну змінився на некласичний, а з другої половини ХХ століття - на постмодерністський. Характеризуючи ситуацію, що склалася в гуманітарному знанні ХХ століття, російський дослідник Володимир Степанович Фунтусов описує її як «парадигмальний макросдвіг в десакралізації класичної картини світу» [149, с.46], завдяки якому зародився конструюючий погляд на дійсність.

Конструктивізм як напрям виник на рубежі ХІХ - ХХ ст. і проявився в першу чергу в архітектурі, мистецтві, літературі, інженерно-технічній теорії й практиці. Як зазначає російський дослідник Інна Петрівна Фарман, конструктивізм «ввібрав багато смислів та ідей», висунуті «такими авангардними напрямками початку ХХ століття, як модернізм, кубізм, футуризм та ін.», метою яких було прагнення не «відображати і відтворювати, а перетворювати дійсність, створювати нове, прагнучи до...революційного перетворення світу і людини» [140, с.39]. Але з часом конструктивізм стає «знаковим елементом епохи, проникає в різні царини людського пізнання і суспільної практики, стаючи латентним її елементом» [149, с.46].

В історичній науці конструктивістський підхід до природи історичного знання було обґрунтовано набагато раніше, ніж в філософії. Так першими, хто заговорив про конструктивістську природу історичного знання, стали італійський історик Бенедетто Кроче і англійський філософ Роберт Коллінгвуд, у вітчизняній традиції - Петро Михайлович Біциллі. Згідно з твердженнями названих авторів, минуле представляється конгломератом хаотично розташованих фактів, які історик повинен відібрати і створити з них конструкцію. Відбір цих фактів можливий тільки через роботу з джерелами, яка вимагає від історика не просто прочитання і опис фактів, а

відтворення (ре-конструювання) історичної ситуації, що описується. «Історія, яка не спирається на документ, не достовірна...і всяка її оповідна конкретизація лише тоді є історичною, коли представляє собою **критичне осмислення** документа, засноване на інтуїції, міркуванні, свідомості, самосвідомості і т. п.», - пише Б. Кроче в своїй роботі «Теорія та історія історіографії» (1917) [72, с.10]. Вторячи йому, Р. Коллінгвуд в роботі «Ідея історії» (1930) зазначає, що «просте читання слів і можливість їх перекласти ще не рівносильні розумінню їх історичного значення. Щоб оцінити його, історик повинен уявити собі ситуацію...Потім він зобов'язаний поставити себе на місце імператора і вирішити, як слід було вести себе в подібних обставинах. Він повинен встановити можливі альтернативні способи вирішення даної ситуації і причини вибору одного з них. Таким чином, історику потрібно в самому собі відтворити весь процес прийняття рішення з цього питання. Таким шляхом він відтворює в своїй свідомості досвід імператора, і тільки в тій мірі, в якій йому це вдасться, він отримує історичне, а не просто філологічне знання значення едикту» [69, с.270]. Подібне виявляємо в роботі П.М. Біцилли «Нариси теорії історичної науки» (1925), де він зазначає, що конструювання історичної реальності істориком в жодному разі не варто плутати з «вигаданою історією», подібна історія є «науковою» і «об'єктивною». «Історик має повне право виділити з маси оточуючих його явищ те, яке він бажає визнати найважливішим, цікавим, життєвим...і взяти його за *principium individuationis* всього історичного розвитку...«Ненауковість», «суб'єктивність» починаються тільки тоді, коли історик змішує обидві точки зору і свою реконструкцію історичного процесу приймає за адекватну історію, яку прожило людство...» [22, с.330].

Ми віддаємо собі звіт, що вищезгадані автори не відносили себе до конструктивістів, їх погляди на природу історичного знання можна розглядати як своєрідний поштовх в напрямку дослідження конструктивізму в історії. Більш того, саме поняття «конструктивізм» з'явилося в історичній

науці лише у 1965 році, завдяки роботі американського дослідника Джека Меланди «Скептицизм і історичне знання», де він стверджував, що «історики швидше конструюють і створюють минуле, ніж повідомляють про нього» [Цит. по: 53, с.9]. Ключовим моментом для конструктивізму в історії стала ідея непізнаваності минулого через відсутність безпосереднього доступу до нього. Історичні факти не перебувають в минулому, вони конструюються самим істориком в процесі дослідження.

З другої половини ХХ століття конструктивізм складається в теоретико-методологічний підхід, що підкреслює «активний конструктивний сенс сприйняття, пізнання і самої реальності» [63, с.65]. В рамках конструктивізму відбувається формування нового бачення реальності, зміна методів осмислення цієї реальності - вона більше не сприймається як якась даність. Головна думка конструктивістського підходу зводиться до тези про те, що реальність, з якою стикається пізнання, як наукове, так і повсякденне, - це конструкція самого суб'єкта, що пізнає. Іншої реальності, крім тієї, що конструюється суб'єктом, немає і бути не може [80, с.5].

Багато дослідників поділяють думку, що ідейним натхненником конструктивізму в першу чергу виступає німецький філософ Іммануїл Кант, чий ідеї заклали основи класичного конструктивізму. «Саме в гносеології Канта, - вважає російський філософ Володимир Сергійович Швирьов, - в його специфічній концепції апріоризму, в його ідеї апріорного синтезу сформувалося уявлення про попередзаданих пізнавальній діяльності системах передумов і «крайових умов», які виступають, кажучи сучасною мовою, породжуючими механізмами наукового знання...» [158, с.44]. Система апріорних передумов розглядається як якийсь механізм виробництва знання. На думку Швирьова, така система передумов, про яку говорив І. Кант, властива і міфологічній, і науковій свідомості, оскільки і там, і там будуються певні уявлення про світ на основі вже заданої системи передумов [158, с.62].

Традиційне розуміння (що йде від Платона) природи знання було пов'язано з певним ставленням до реальності - знання говорить про те, що існує насправді, а не про те, що комусь здається. Кантівська філософія перевернула це розуміння - світ предметів і їх відносин є конструкцією, «продуктом ідеальної діяльності трансцендентного суб'єкта, хоча емпіричний індивід не усвідомлює цієї діяльності» [81, с. 32]. Згідно І. Канту, наше пізнання має справу з предметами, які створені самим суб'єктом - ми знаємо лише те, предмет чого існує в нашому досвіді. Цей досвід є конструкцією суб'єктом матеріалу відчуттів за допомогою чуттєвого споглядання і розуму. В якості такої суб'єктної конструкції виступають як зовнішній досвід (вплив зовнішнього світу), так і внутрішній (індивідуальні переживання) [82, с.13]. Однак в цьому співвідношенні зовнішній досвід володіє більшим пріоритетом, оскільки «...сам внутрішній досвід можливий тільки опосередковано і лише за допомогою зовнішнього досвіду» [61, с. 288]. Критикуючи ідеалізм Декарта, згідно з яким «єдиний безпосередній досвід - це внутрішній досвід» [61, с.287], Кант пише, що «зовнішній досвід безпосередній у власному розумінні слова і що тільки при його посередництві можливо якщо не освідомлення нашого власного існування, то все ж його визначення в часі, тобто внутрішній досвід» [61, с. 288]. Коли мова йде про конкретну індивідуальну свідомість, необхідно співвідносити її з тими процесами і змінами, які відбуваються за допомогою зовнішніх їй матеріальних об'єктів. Іншими словами, щоб було можливе конструювання пізнавальної реальності необхідні як суб'єкт конструювання, так і матеріал для цього конструювання.

На думку дослідника теорії пізнання Владислава Олександровича Лекторського, сучасний конструктивізм, що оформився в другій половині ХХ століття, дуже сильно відрізняється від класичного (ідеї І. Канта, І. Фіхте, Ф. Гегеля, неокантіанців). Класичний конструктивізм виходить з того, що існує щось «дане» свідомості (відчуття, чуттєвий досвід), але сучасний

(епістемологічний) конструктивізм пориває з цим переконанням, спираючись на критику «міфу про даність» [81, с. 34]. Під критикою «міфу про даність» мається на увазі теза американського філософа Вілфріда Селларса про те, що в процесі пізнання не існує ніяких даних, навіть чутливих. Те, що ми помилково приймаємо за даність, є, насправді, продуктом конструктивної діяльності побудови пізнавальної дійсності за допомогою мови.

В гуманітаристиці виділяються три напрямки конструктивізму: конструктивізм у вузькому значенні (позначимо його як ранній конструктивізм), радикальний конструктивізм і соціальний конструкціонізм [149, с.51; 63, с.279-299]. Головним моментом, що об'єднує всі напрямки конструктивізму, вважає російський дослідник Олена Леонідівна Черткова, є «ідея конструкції як вираження творчого, активного початку людської свідомості і пізнання» [156, с.50]. Сучасний (соціальний) конструктивізм відрізняється новим баченням соціального знання як важливого елемента в повсякденному житті людини. В даному випадку знання виступає як засіб конструювання соціальної реальності.

Основною ідеєю раннього конструктивізму є положення про пізнання як активну побудову в свідомості суб'єкта образу пізнавальних речей і подій. До цього напрямку належать різноманітні концепції: генетична епістемологія Ж. Піаже, теорія особистісних конструктів Дж. А. Келлі, соціальний конструкціонізм П. Бергера і Т. Лукмана, теорія соціальних систем Н. Лумана. Центральне місце в цих концепціях займає поняття «конструкту» - способу інтерпретації подій, якийсь оцінний шаблон, через призму якого суб'єкт сприймає світ [149, с.52].

Швейцарським психологом і філософом Жаном Піаже в 40-х - початку 50-х рр. ХХ століття було сформульовано концепцію «генетичної епістемології», яку він виклав у трьох томах своєї роботи «Введення в генетичну епістемологію». Як зазначає один з головних дослідників творчості Ж. Піаже американський психолог Джон Флейвелл, «можна довго

вчитуватися в його [Ж. Піаже - прим. Т.Н.] роботи по генетичній епістемології і все-таки не зуміти вказати з упевненістю той спільний знаменник, до якого вони все зводяться» [145]. Сам же Піаже говорить про те, що визначити генетичну епістемологію можна «як дослідження механізмів, за допомогою яких зростає сукупність наших знань» [Цит. по: 145], тобто це свого роду експериментальний метод для вивчення природи знання. При побудові своєї концепції Піаже виходить з того, що, якщо логіка займається формальним аналізом пізнання, то епістемологія розглядає пізнання як взаємини суб'єкта та об'єкта, і в такому випадку епістемологічні проблеми набагато ширше і важливіше логічних [83, с. 167]. Колишні спроби побудувати наукову епістемологію не приводили до результату, оскільки дослідники виходили з однієї, обмеженої рамками конкретної науки, точки зору. Піаже вважає, що заповнити цю прогалину можливо тільки на основі генетичного та історико-критичного підходів до людського знання. Головне завдання, яке ставить перед «генетичною епістемологією» Ж. Піаже, є розробка загальних питань методології і теорії пізнання, з урахуванням результатів досліджень в області психології, логіки і математики [82, с.24]. В рамках своєї концепції швейцарський дослідник обґрунтовує «діалектичну зв'язок» між суб'єктом і об'єктом пізнання. «Саме з цієї непорушної взаємодії $S \leftrightarrow O$ і впливає дія - джерело пізнання, - пише Піаже, - Вихідним пунктом пізнання є не S , не O , а взаємозв'язок $S \leftrightarrow O$, характерний для дії... Відштовхуючись від цієї взаємодії..., суб'єкт, розкриваючи і пізнаючи об'єкт, організовує дії в струнку систему, яка складає операції його інтелекту або мислення» [117, с. 43].

Напрацювання Ж. Піаже внесли особливий внесок у розвиток епістемологічного конструктивізму, навіть незважаючи на те, що самим автором ніде не позначена його приналежність до даного напрямку [155, с.39]. На підставі концепції Ж. Піаже американським філософом

Ернстом фон Глазерсфельдом в 70-і рр. ХХ століття було розроблено концепцію радикального конструктивізму (про неї мова піде трохи пізніше).

Теорію особистісних конструктів (когнітивна теорія особистості) було розроблено американським психологом Джорджем Келлі в 50-і рр. ХХ століття з метою пояснити, яким чином особистість інтерпретує і управляє своїм життєвим досвідом. В основу своєї теорії Дж. Келлі поклав ідею конструктивного альтернативізму, з докладного опису якої автор починає свою роботу «Теорія особистості (теорія особистісних конструктів)». З самого початку автор прояснює важливі установки, які передували побудові його теоретичної системи.

Дж. Келлі виходить з того, що «світ реальний, а зовсім не плід нашої уяви», він «працює злагоджено...і триває весь час, а не просто залишається нерухомим» [64, с.7]. Людина сприймає цей світ за допомогою шаблонів, «які він сам створює, а потім намагається підігнати їх по тим реаліям, з яких складається цей світ» [64, с.9]. Ці шаблони Келлі називає конструктами (особистісними конструктами), і без них людина не може отримати будь-який сенс зі світу. Навіть погана підбірка таких шаблонів-конструктів краще, ніж їх повна відсутність [64, с.9]. Щоб зрозуміти особистість, досить знати ті конструкти, які вона створює і використовує при пізнанні світу.

Всі конструкти мають біполярний характер («добрий-поганий», «чорне-біле» і т.д.) і два протилежних полюси (полюс подібності елементів конструкту (емерджентний) і полюс контрасту (імпліцитний)) [64, с. 184], а також ряд інших характеристик, на яких ми не будемо детально зупинятися. Людина постійно прагне до вдосконалення і розширення набору своїх конструктів, вибудовуючи цілі системи тлумачення, які можуть передаватися іншій людині і поширюватися серед населення. Але цей набір конструктів піддається перевірці, стикаючись з реальністю світу - «конструкт перевіряється виходячи з його передбачуваної ефективності» [64, с. 14].

Залежно від рівня цієї ефективності (підтвердився або не підтвердився прогноз подій), конструкти піддаються заміні або перегляду.

Підкреслюючи свою думку, Дж. Келлі пише, що «щоденний досвід вимагає консолідації одних аспектів наших видів на майбутнє, перегляду інших і прямої відмови від третіх» [64, с. 16]. Можливість перегляду і заміна конструктів призводить до думки про існування альтернативного тлумачення світу. Таку позицію Дж. Келлі і називає конструктивним альтернативізмом, яку автор відносить до сфери епістемології, що дозволяє говорити про неї як про філософську концепцію [64, с. 20].

Також до раннього конструктивізму відноситься концепція соціального конструкціонізму австрійського соціолога Пітера Бергера і німецького соціолога Томаса Лукмана. У 1966 році вийшла їх книга «Соціальне конструювання реальності», в якій автори прагнули показати, яким чином і за допомогою яких механізмів окремі індивідууми і групи людей беруть участь в створенні (конструюванні) соціальної реальності, яка ними сприймається. Інтерес до проблем «реальності» і «знання» можна пояснити, на думку Бергера і Лукмана, їх соціальною відносністю.

Дослідники виходять з того, що «для особливих соціальних контекстів характерні специфічні агломерати «реальності» і «знання»» [17, с. 13] (наприклад, для тибетського ченця і американського бізнесмена не може бути «реальним» одне й те саме). Вивченням цих взаємозв'язків повинна займатися спеціальна дисципліна - соціологія знання, але сприйнята в новому ключі (наслідуючи Альфреда Шюца), відмінному від початкового трактування (1920 року) [17, с. 13-14]. Соціологія знання повинна вивчати все, що сприймається в суспільстві як знання (обґрунтовано чи ні). Але так як будь-яке людське знання виникає і розвивається в соціальному середовищі, то перед соціологією знання стоїть завдання зрозуміти процеси конструювання цього знання і чому воно стає реальністю для звичайної людини, тобто провести соціологічний аналіз реальності повсякденного

життя досліджуваного суспільства [17, с. 14, с.38]. Бергман і Лукман фокусують свою увагу саме на реальності повсякденного життя не випадково - вони вважають, що вона має найвищий статус «серед безлічі реальностей» [17, с. 40], оскільки саме в повсякденному житті «напруженість свідомості найбільш висока» [17, с. 41]. Подібна напруженість змушує людину більш уважно ставитися до оточуючої його повсякденності, що стає його природною установкою існування.

Реальність повсякденного життя представляється «інтерсуб'єктивним світом», який людина розділяє з іншими людьми [17, с. 44]. Тому повсякденне знання виступає в якості знання, «яке я поділяю з іншими людьми у звичній самоочевидній буденності повсякденного життя» [17, с. 45]. Дослідники задаються питанням, як тоді в повсякденному житті сприймаються інші люди, і відразу ж відповідають, що найбільше значення надає «сприйняття інших людей в ситуації віч-на-віч, яка представляє собою прототип соціальної взаємодії» [17, с.53]. У такій ситуації віч-на-віч між людьми відбувається обмін безліччю «ознак суб'єктивності іншого» [17, с.53], і тільки в такому варіанті взаємодії інша людина є абсолютно реальною.

Соціальна реальність повсякденного життя, на думку Бергера і Лукмана, розуміється «в континуумі типізації, анонімність яких зростає в міру їхнього видалення від ««тут-і-тепер» ситуації віч-на-віч» [17, с.60]. Тобто в контексті того, наскільки близько за часом і місцем розташування від людини знаходяться люди з його оточення («моє коло»), і ті, хто в цьому оточенні ніколи не опиниться («анонімні абстракції»). Соціальна структура включає в себе всі «типізації» і приклади соціальної взаємодії.

Продовжуючи пояснювати свою концепцію, Бергер і Лукман говорять про те, що в реальності повсякденного життя існує величезна кількість об'єктів, які наділяються людиною певними смислами - «всі об'єктивності використовуються як знаки, навіть якщо спочатку вони були створені без

такого наміру» [17, с. 63]. Ці смисли (знаки) поєднуються в системи, наприклад, система жестових знаків і т.д., але найбільш важливою з систем є мова як система словесних знаків [17, с.65]. Як знакова система мова чинить серйозний вплив на людину, підпорядковуючи його своїм структурам, оскільки не можна вийти за межі прийнятих в суспільстві стандартів мовлення [17, с.67]. У другому розділі своєї праці Бергер і Лукман розглядають суспільство як об'єктивну реальність. Людина, кажуть вони, завжди пов'язана зі своїм соціальним середовищем, це закладено в її природі. Вона постійно творить соціальний порядок - це «людська діяльність, що об'єктивована» [17, с.103]. У третьому розділі суспільство розглядається вже як суб'єктивна реальність і тут важливим моментом стає розробка теорії ідентичності, оскільки вона «є ключовим елементом суб'єктивної реальності» [17, с.279]. Ідентичність формується за допомогою соціальних процесів і може видозмінюватися і переформовуватися під впливом соціальних відносин.

Кожне суспільство породжує свій тип ідентичності (наприклад, у американця інша ідентичність, ніж у француза), від якого залежать погляди і поведінка людини, яка відноситься до цього товариства. Віднесення себе до якого-небудь типу ідентичності впливає і на біологічну складову людини, особливо в областях сексуальності і харчування [17, с.294]. Концепція соціального конструкціонізму демонструє нам, що реальність, яка соціально конструюється, постійно знаходиться в динаміці, тому що залежить від людської інтерпретації. Оскільки повсякденні знання є предметом домовленості людей, то всілякі типології, знакові системи, системи цінностей є частиною об'єктивної реальності, яка конструюється самим суспільством.

До одного напрямку з вищезгаданими концепціями відноситься теорія соціальних систем німецького соціолога Нікласа Лумана. Подібне віднесення його концепції до конструктивізму в вузькому сенсі слова (раннього конструктивізму, як ми його позначили) викликає деяке здивування, оскільки

сама теорія створювалася Луманом в 80-90-і рр. ХХ століття (його працю «Соціальні системи» було опубліковано у 1984 році), коли на повну силу процвітав радикальний і соціальний конструктивізм. Але оскільки Луман розробляв свою соціологічну теорію в традиціях загальнотеоретичних побудов 30-60-х рр. ХХ століття, його і відносять до першого напрямку конструктивізму [56, с. 534]. Можна назвати як мінімум дві причини, що спонукали Н. Лумана розробити нову теорію соціальних систем. Перша полягала в тому, що, на думку Лумана, сучасна соціологія перебувала в теоретичній кризі, і був необхідний ґрунтовний перегляд її базових принципів. Друга причина полягала в необхідності переходу до нового етапу системного аналізу [91, с. 14-21]. Поняття «системи» виникло в соціології в зв'язку з необхідністю описати розвиток соціального світу як самостійного процесу, в якому суспільство виступає в якості цілісності, що складається із взаємозв'язаних і взаємозалежних частин.

У розвитку системного аналізу в соціології виділяють три етапи: на першому етапі суспільство сприймалося як цілісність, яка подібна до біологічного організму; на другому етапі поняття «система» стало застосовуватися як щось абстрактне, що відображає поведінку складних елементів; на третьому етапі з'являється теорія самореферентних систем у розвитку системних уявлень про соціальний світ [91, с.23-96]. На думку Лумана, суспільство і є такою самовідтворюючою (аутопойетичною²) і самореферентною (єдиною) системою [91, с.530, с.97]. Система має зовнішні і внутрішні причини відтворювати і описувати себе. Елементами такої системи виявляються не люди, а комунікації, які означають розрізнення інформації, повідомлення і розуміння. Але комунікація є не просто передачею інформації, це смисловий, самореферентний процес. Система складається з комунікацій, які призводять до інших комунікацій, що

² Термін було запозичено Н.Луманом з концепції аутопойезиса У.Матурани і Ф.Варела, де аутопойезис означає самопобудову, самовиробництво чи відтворення себе через себе самого.

відтворюють себе за допомогою самих себе, тобто елементи системи і операції, які відбуваються в ній - одне і те ж. «Суспільство конститує елементарні єдності (комунікації), з яких складається; і що б не було конституйоване таким чином, стає суспільством, стає моментом самого процесу конституювання» [91, с.531], - пояснює Н. Луман.

З цього випливає думка про закритість соціальної системи, яка не має ніякого відношення до зовнішнього світу. Соціальна система в подібній інтерпретації подається як своєрідна сукупність взаємовідносин, які мають властивість самоопису, а дією стає прояв комунікації [91, с. 192-238]. Концепція Н. Лумана зіграла важливу роль у розвитку системно-теоретичного напрямку соціології, а також справила величезний вплив на розвиток інших напрямків конструктивізму.

Другий напрямок конструктивізму, який отримав назву радикального, представлено напрацюваннями таких авторів, як П. Ватцлавік (комунікаційний конструктивізм), Е. фон Глазерсфельд (радикальний конструктивізм), Х. фон Фьорстер (епістемологія замкнутості), У. Матурана і Ф. Варела (теорія аутопойетичних структур), Г. Рот (нейробіологічний конструктивізм). У розробці своїх концепцій представники радикального конструктивізму зосереджують свою увагу не тільки в рамках психології і антропології, але також звертаються до кібернетики, нейробіології та інших дисциплін і теорій.

Термін «радикальний конструктивізм» ввів американський філософ Ернст фон Глазерсфельд у 1978 році в роботі «Радикальний конструктивізм і теорія пізнання Піаже»³ з метою радикалізувати думку Піаже про конструювання реальності в процесі пізнання [155, с. 38]. Хоча офіційною датою народження радикального конструктивізму як напряму вважається 1981 рік - рік публікації збірника «Винайдена дійсність» під редакцією

³ Glasersfeld E. von. Radical constructivism and Piaget's concept of knowledge. 1978.

американського психолога Пауля Ватцлавіка [154, с. 5]. Радикальність нового напрямку полягає в його відокремленні від всіх видів традиційної епістемології, яка допускає думку про відповідність знання об'єктивній реальності. Пориваючи з цією традицією, радикальний конструктивізм розглядає процес пізнання виключно як процес конструювання, а так само по-новому ставить питання про співвідношення знання і дійсності. «Що таке радикальний конструктивізм? Це неконвенційний підхід до проблем знання та пізнання. Його базове положення говорить про те, що знання... міститься в головах людей і що мислячий суб'єкт не може вчиняти ніяким іншим чином, як тільки конструювати те, що він або вона знає, спираючись на свій власний досвід...то, як ми справляємося з нашим досвідом, і становить зміст світу, в якому ми усвідомлено проживаємо» [Цит. по: 155, с.40], - дає вичерпну відповідь Е. фон Глазерсфельд.

Радикальний конструктивізм Е. фон Глазерсфельда - це, перш за все, філософська позиція, що представляє собою новою сходинку розвитку однієї з гілок в епістемологічній традиції, яка бере свій початок ще в філософії Стародавньої Греції (Ксенофан, Протагор, скептики Піррон, Аркесилай, Карнеад, Енесідем, Секст Емпірик та ін.) [155, с.40]. Вже в висловлюваннях досократиків, на думку Глазерсфельда, простежується лінія сумніву в можливості розгляду знання як відображення якоїсь реальності, в можливості існування достовірного знання про що-небудь.

В процесі пізнання суб'єкт, що пізнає, не одержує інформацію про речі (об'єкти) з зовнішнього світу в тому вигляді, в якому вони представлені, а організовує в пов'язану картину той досвід, який він отримує від дії по відношенню до цих об'єктів (як вдалий, так і невдалий). «Те оточення, яке на своєму досвіді переживає сліпий мандрівник, не містить ні лісу, ні дерев, як це міг би побачити сторонній спостерігач. Воно складається тільки з кроків, які мандрівник пройшов успішно, а так само з кроків, які не вдалися внаслідок зіткнення з перешкодами» [Цит. по: 155, с.50], - пояснює свою тезу

Глазерсфельд. Досвідне знання являє собою набір правил, які вказують на те, які з дій є успішними для подолання перешкод, але жодне знання про реальність при цьому не отримується. Спираючись на напрацювання Ж. Піаже, Глазерсфельд приходять до висновку, що пізнання є результатом активності суб'єкта, який організовує сам себе і свій досвідчений світ [31, с.89], а то, що прийнято називати «фактами», є складовими елементами життєвого досвіду кожної людини.

Предтечею філософського конструктивізму Е. фон Глазерсфельда можна вважати⁴ роботу американського психолога австрійського походження Пауля Ватцлавіка «Наскільки реальність реальна?» (1976), в якій фактично були закладені основоположні позиції радикального конструктивізму. П. Ватцлавік пише, що той, хто вірить в існування лише однієї реальності, сильно помиляється, тому що «єдине, що існує - це безліч різних версій реальності» [Цит. по: 154, с. 16], вона плюралістична, множинна, і всі ці види реальності «є результатом комунікації, а не відображенням якоїсь одвічної, об'єктивної істини» [Цит. по: 154, с. 16]. У цій роботі американський психолог аналізує ситуації зіткнення різних варіантів реальностей, які часто призводять до конфлікту.

Однією з причин комунікаційних конфліктів є змішання понять «дійсність» з «уявленням про дійсність». Це призводить до того, що замість пошуку загального місця в сформованій у кожного картини дійсності відбувається відстоювання своєї точки зору, яка тільки й відповідає об'єктивній дійсності. Подібна ситуація також спостерігається тоді, коли уявлення про реальність однієї людини розходиться з колективною картиною світу, і його оголошують душевнохворим, оскільки він не може адекватно сприймати «дійсну» дійсність, хоча мова йде про картину дійсності. Пояснюючи це, Ватцлавік закликає розрізняти ці поняття, тому що віра в те,

⁴ Як це робить у своїй роботі «Дискурс радикального конструктивізму» Сергій Цоколов

що «чийсь погляд на дійсність і є сама ця єдиним чином можлива дійсність, представляє собою найнебезпечнішу з усіх оману. Однак воно знаходить ще більш небезпечні риси, коли стає місіонерською метою - будь-що-будь просвітити решту світу, незалежно від того, чи хоче цей інший світ бути освіченим чи ні» [Цит. по: 154, с. 19]. П. Ватцлавік ділить картину світу на дійсність першого і другого порядків.

До дійсності першого порядку відноситься сприйняття фізичних властивостей об'єктів (форма, колір, структура і т.д.), і в такому випадку розбіжності в поглядах суб'єктів, що пізнають, мають об'єктивні підстави. Дослідник відзначає, що «ця дійсність є...універсумом всіх тих «фактів», які встановлені в абсолютно певних рамках даного спостереження...і тільки тому визнаються «об'єктивними», що повторення одного і того ж досвіду призводить до одного й того ж результату...» [Цит. по: 154, с. 21], тобто критерієм об'єктивності є повторюваність практичного досвіду. Але крім цього існує ще одна дійсність, яка складається із смислів, цінностей, значень, які приписуються даним об'єктам, - її Ватцлавік і називає дійсністю другого порядку. Саме на рівні дійсності другого порядку відбуваються суперечки про об'єктивну дійсність, в рамках якої в принципі не може існувати ніяких об'єктивних істин. Пояснюючи свою позицію, П.Ватцлавік як приклад наводить конфлікт між Ізраїлем і арабськими державами, і подібно до того, як між ними «не існує ніяких «наукових», «об'єктивних» рішень, так само їх не існує в конфлікті між двома індивідуумами, що спілкуються між собою. Спілкування не належить до області реальності першого порядку...воно є чистою конструкцією спілкуючих сторін і як така відкидає будь-яку об'єктивну верифікацію» [Цит. по: 154, с. 26]. У процесі такого спілкування індивідуумами і конструюється реальність, або, як її називає Ватцлавік, «загальнолюдська реальність» (соціум) [154, с. 27].

В ряду представників радикального конструктивізму також згадується австрійський фізик, математик, один з основоположників кібернетики Гейнц

фон Фьорстер. У збірнику П. Ватцлавіка «Винайдена дійсність» в 1981 році було опубліковано його статтю «Про конструювання реальності», в якій їм було сформульовано головну тезу концепції: «Довкілля в тому вигляді, як ми його сприймаємо - це наш винахід» [142, с. 165]. Вторячи своїм попередникам-конструктивістам, він стверджує, що все, що ми можемо сказати про світ, є лише конструкціями нашої свідомості, які ми винаходимо, а не отримуємо ззовні в готовому вигляді. Відповідно, ніяке знання не може передаватися від однієї людини до іншої, наприклад, від вчителя до учня. З позиції конструктивізму, учень є активним конструктором, який сам виробляє в собі знання. «Хто слухає, а не говорить визначає сенс сказаного» [Цит. по: 154 с. 136], - так формулює свій принцип Фьорстер.

Подібні тези дуже схожі з висловлюваннями інших конструктивістів, відміна ж полягає в їх обґрунтованості. Як зазначає російський дослідник Сергій Цоколов, важливим моментом в кібернетичній епістемології Х. фон Фьорстера є теза про організаційну замкнутість нервової системи [154, с. 137]. «Фундаментальним принципом кібернетичного способу мислення є, - пише дослідник, - ідея колоподібності» [Цит. по: 154, с. 138]. Цю ідею Фьорстер пояснює на прикладі штурмана, який намагається провести корабель в тісну гавань: він не дотримується заздалегідь продуманого маршруту, а постійно варіює і коригує свій шлях. Таким чином його зусилля виступають в якості причини, яка породжує наслідок (коригування курсу), яке знову звертається в причину (відхилення від колишнього курсу) і т.д. Принцип колоподібності є способом організації так званих «нетривіальних машин» [154, с.141], що і є організаційною замкнутістю систем. Під цим Фьорстер розуміє «закритість, автономність, замкнутість на самому собі, ідентичність вихідного і кінцевого» [Цит. по: 154, с. 141], тобто самореферентну систему. Так будь-яка теорія свідомості набуває рис колоподібності, оскільки є теорією про себе саму. Через

колоподібну організацію свідомості суб'єкт не може вийти за межі власних уявлень.

Важливою властивістю самореферентної свідомості є його самодостатність, для пояснення якої Фьорстер вводить метафору «сліпої плями» [142, с. 165]. Цю метафору дослідник розшифровує як максимум «людина не бачить того факту, що вона не бачить» [Цит. по: 154, с. 149], тобто людина не знає про те (того), що не знає. При побудові моделі функціонування нервової системи Х. фон Фьорстер використовує «принцип недиференційованого кодування», згідно з яким нервова система розуміє тільки кількісні зміни в своїй системі, тобто будь-яке знання конструюється («обчислюється») нею в результаті замкнутих когнітивних циклів, а навколишнє середовище не може виступати в якості джерела знання [154, с. 150-151].

Епістемологічні погляди Х.фон Фьорстера знайшли свій подальший розвиток в роботах чилійських вчених Умберто Матурани і Франсіско Варела. Їх теорія аутопойетичних систем служить біологічним фундаментом епістемології радикального конструктивізму [154, с. 185]. Теорія аутопойеза (аутопойезис - з грец. ауто - саме, пойезіс - творіння, самотворення, самовиробництво) вибудовується авторами в рамках системного підходу, оскільки будь-які феномени наводяться як характеристики конкретних систем.

На думку Матурани і Варела, поняття аутопойеза тісно пов'язане з поняттям колоподібності: будь-яка система складається з елементів, а ці елементи взаємодіють між собою таким чином, щоб забезпечити своє ж існування і активну взаємодію. «Жива організація представляє собою кругову місцеву організацію, що забезпечує виробництво або збереження компонентів, які спеціалізують її таким чином, що продуктом їх функціонування виявляється сама та організація, яка їх виробляє» [94, с.130], - пояснює Матурана в своїй роботі «Біологія пізнання».

Так, аутопойетичні системи - це самовідтворюючі цілісні системи, особливість організації яких становить існування і активність будь-якої аутопойетичної одиниці. Будь-які порушення в активності такої системи призводять до припинення її існування: «Все, що відбувається в аутопойетичній системі, підпорядковане аутопойезу, в іншому випадку така система руйнується» [Цит. по: 154, с. 192]. Базовою одиницею аутопойеза вважається живий організм. Матурана стверджує, що когнітивна область організму тотожна області аутопойезиса, оголошуючи тим самим про ідентичність процесів життя і пізнання. «Живі системи - це когнітивні системи, - пише він, - а життя як процес являє собою процес пізнання» [94, с.103]. Нервова система визначається дослідниками як складова частина аутопойетичного організму, яка розширює його когнітивну область [94, с.104], і як частина самореферентної системи вона є замкнутою. Саме завдяки своїй замкнутості, вважає Ф.Варела, «нервова система забезпечує перетворення навколишнього хаосу в об'єкти» [Цит. по: 154, с. 222]. Матурана і Варела вводять в свою теорію поняття «спостерігача», який виступає, з одного боку, як той, хто конструює знання («Все сказане сказано спостерігачем» [94, с.97]), а з іншого - як певний вид системи, що характеризується в рамках теорії аутопойеза, яку він сам і побудував: спостерігач конструює спостерігача, який конструює спостерігача і т.д. [154, с. 226].

Саме спостерігачеві слід розрізняти сприйняття, ілюзії і галюцинації, оскільки нервова система не здатна на це. Поняття істини, брехні, добра і зла, свободи вибору, сумніву також набувають сенсу в когнітивній області спостерігача, тому що для самого організму породжувані в процесі аутопойеза уявлення завжди будуть вірні, в іншому випадку це призвело б до розпаду системи.

Порушуючи тему взаєморозуміння між живими системами, Матурана і Варела говорять про формування однакового досвіду у цих систем. При

зустрічі з якою-небудь подією, дією, словом, іншим живим організмом у схожих аутопоетичних систем виникають схожі реакції, що призводять до процесу розуміння. Відповідно, чим більше спільного між взаємодіючими організмами, тим краще розуміння один одного і тим ширше їх мовна область. В такому випадку, вважають дослідники, неможливо передати знання про що-небудь, якщо це знання не було пережито іншою людиною на особистому досвіді. З того, що нам кажуть, ми здобуваємо власні смисли, власне знання⁵, тобто «об'єктивне знання завжди повинно створюватися самим слухачем» [94, с.95]. Основний висновок епістемології Матурани і Варела, найбільш важливий в контексті конструктивістського повороту, полягає в тому, що знання завжди конструюється заново і не може бути представлено поза конкретного когнітивного організму, як щось універсальне. «Поза спостерігача нічого не існує...Нічого не існує до того, як буде їм відокремлено» [Цит. по: 154, с. 227], - стверджують автори аутопоетичної теорії.

Цінний внесок у розвиток радикального конструктивізму вніс німецький вчений Герхард Рот зі своєю концепцією нейробіологічного конструктивізму. Дослідник висуває дві базові методологічні тези: одна полягає в тому, що «епістемологічний конструктивізм є неминучим наслідком конструктивної особливості нашого мозку», який «принципово не в змозі відображати світ» [Цит. по: 154, с. 259]; другий принцип полягає у введенні і поясненні концептуальної відмінності між поняттями «дійсності» і «реальності». Г. Рот продовжує працювати в рамках теорії аутопоетичних систем Матурани і Варела, проте його погляди щодо того, що таке життя і який її зв'язок з пізнанням, дещо відрізняються від їх точки зору. На думку німецького нейробіолога, живі системи відрізняються від неживих не тільки тим, що самі себе відтворюють, а ще й тим, що є самопідтримуючими системами, тобто

⁵ Принцип Х.фон Фьостера «Хто слухає, а не говорить визначає сенс сказаного»

знаходяться в стані активної підтримки власної цілісності. «Взаємодія організму з навколишнім середовищем носить специфічний характер, тобто організму потрібні тільки певна речовина і енергія, і він сам регулює кількість надходження (і повернення)» [Цит. по: 154, с. 263], - пояснює він.

Саме активність і селективність взаємодії з факторами навколишнього середовища визначають необхідність наявності апарату сприйняття. Важливою відмінністю від концепції Матурани і Варела є теза Рота про те, що нервова система (мозок) не є аутопоетичною одиницею, але виступає при цьому в якості самореферентної системи. Самореферентність він визначає як відсутність зовнішніх оцінюючих чинників щодо того, що відбувається в системі. Дослідник розрізняє два види самореферентності - функціональну (принцип колоподібності системи) і семантичну (що відповідає за конструювання смислів, значень, оцінок). При цьому функціональна самореферентність є тим організаційним принципом, без якого неможливе існування семантичної (сислової) самореферентності. Розмірковуючи про те, яким чином в мозку конструюється сприйняття, Г. Рот приходить до висновку, що людина сприймає світ тільки в тій мірі, «в якій її властивості і події представляються організму істотними з точки зору його виживання» [Цит. по: 154, с. 269]. Апарат сприйняття формується історично в результаті взаємодії організму з середовищем за типом «проб і помилок», впливів і оцінок результативності цих впливів. «Навчення для мозку, - пише Рот, - це завжди навчення по вдалій чи невдалій активності, причому критерії для встановлення успішності самі, в свою чергу, виробляються на базі попередніх вдалих навчень» [Цит. по: 154, с. 271], тобто на основі вже наявного досвіду.

Для пояснення того, яким чином мозок конструює світ, сам опиняючись в цьому світі, тобто будучи частиною самого себе, Г. Рот вводить категорії «реальності» і «дійсності». Дослідник говорить про існування двох видів мозку: «реального» мозку, який конструює дійсність, і «дійсного», що є

частиною цієї дійсності. Таким чином, «реальний» мозок є конструктором і існує в так званому «об'єктивному», незалежному від свідомості, світі (трансфеноменальному) [154, с. 278]. Так Рот приходиться до думки про поділ світу на реальність і дійсність, на світ свідомості (феноменальний) і світ по той бік свідомості (трансфеноменальний). «Дійсність створюється в межах реальності реальним мозком» [Цит. по: 154, с.279], і залишається непізнаною. Світ дійсності, що конструюється, (світ сприйняття) німецький вчений ділить на три сфери: світ, що переживається як зовнішній (що містить структури, образи, сцени), світ нашого власного тіла (ми відчуваємо його постійно) і світ, пережитий як ментальний стан нашого Я (область почуттів, думок, уявлень, спогадів і т.д.). На думку Рота, на рівні ментального світу фіксується той самий отриманий досвід, на основі якого конструюється наше уявлення про світ. І чим стійкіше в контексті цього життєвого досвіду виявляється та чи інша конструкція, тим об'єктивніше і ближче до істини вона нам здається.

Приблизно в цей же час, паралельно з розвитком радикального конструктивізму, в рамках соціальної психології виникає ще один різновид конструктивізму - соціальний конструкціонізм. Назва «соціальний конструкціонізм» було введено американським соціальним психологом Кеннетом Джердженом, з метою відмежуватися від традиції генетичного конструктивізму Піаже і показати зв'язок з класичною соціологічною концепцією Бергера і Лукмана. До даного напрямку відносяться напрацювання таких видних психологів як Р. Харре, Дж. Шоттер, Дж. Поттер і М. Уезерелл, Т. Сарбін і Дж. Брунер, Г. Херманс і ін. При побудові своїх концепцій вони спираються на нарратологію, герменевтику, філософію діалогу, літературознавство (ідеї Ф. Ніцше, Л. Вітгенштайна, М. Фуко, М. Бахтіна), а також на конструктивну соціологію знання Л. Бергера і П. Лукмана і на теорію особистісних конструктів Дж. Келлі. Представники соціального конструкціонізму активно сперечаються з представниками інших

напрямоків конструктивізму, звинувачуючи їх в надмірному акценті на індивідуалістичні позиції суб'єкта, що пізнає.

Для соціального конструкціонізму важливі поняття спільноти, спілкування, творчості, мови, діалогу. Все, що вважається існуючим, реальним, цінним і правильним, конструюється за допомогою мови. Вихідною передумовою соціального конструкціонізму виступає ідея, що існуючі спільноти є соціальними конструкціями, які виникають і існують завдяки цілеспрямованим зусиллям людей. Особливістю таких спільнот є уявлення про ідентичність, а також солідарність, що виникає на основі цієї ідентичності. Але при цьому автори концепції вказують, що кордони спільнот і сама ідентичність є мінливими поняттями, як в історичному плані, так і в ситуативному. Це є доказом того, що етнічна спільність не набір об'єктивних ознак, а в першу чергу відносини і правила, встановлені цією спільністю [133, с.95-126]. Згідно думки російського дослідника Валерія Олександровича Тишкова, етнічна група як спільність «визначається на основі культурної самоідентифікації по відношенню до інших спільнот, з якими вона перебуває в фундаментальних зв'язках» [133, с.115], а ознакою цієї спільності «є не «спільне походження», а уявлення або міф про спільну історичну долю членів цієї спільності» [133, с.116].

У 1973 році головний розробник і лідер соціального конструкціонізму Кеннет Джерджен своєю статтею «Соціальна психологія як історія» [47] заявив про побудову принципово нової парадигми в соціальній психології. Він вказує, що помилкою традиційної епістемології було її надмірне акцентування на відповідність теорій реального світу, в той час як завдання полягало в тому, щоб теорії почали вивчати нові форми поведінки. «Подолання емпіристсько-раціоналістичної бінарності, успадкованої від епохи Просвітництва, - пише Джерджен, - можливо тільки на шляхах створення не індивідуалістичної епістемології» [Цит. по: 167, с. 30], якою є соціальний конструкціонізм.

Так, соціальний конструкціонізм виступає в ролі соціального критика, пропонуючи поставити під сумнів традиційні уявлення про пізнання навколишнього світу [46, с.54]. Вихідним пунктом нового напрямку, на думку дослідника, є сумнів в тому, що світ представляється як щось зрозуміле. Джерджен висуває ідею, що будь-яке соціально-психологічне дослідження є дослідженням історичним, а все, з чим працює психолог - ярлики, що формуються в конкретному співтоваристві і в конкретній історичній обстановці. Науковий зміст усіх теорій і моделей залежить не тільки від об'єкта дослідження, а й від того, як люди домовляються використовувати терміни і поняття. Тому важливо звертати увагу на співвідношення теорії і того контексту, в якому вона виникає і будується [47]. Тому об'єктом вивчення соціального конструкціонізму стає «пояснення тих процесів, за допомогою яких люди описують, інтерпретують або яким-небудь іншим чином роблять для себе зрозумілим той світ (включаючи їх самих), в якому вони живуть» [46, с.52]. В якості завдань соціального конструкціонізму Джерджен вказує деконструкцію (відмова від беззастережного прийняття постулатів істини, раціональності), демократизацію (залучення до дискурсу нових учасників) та реконструкцію (моделювання нових форм соціальної реальності в процесі трансформації культури) [167, с. 35]. Він пише, що «однією з головних задач конструкціоністського вчення є збагачення арсеналу теоретичного дискурсу в надії підвищити потенціал людської практики» [Цит. по: 167, с. 35]. У своїй основоположній статті «Рух соціального конструкціонізму в соціальній психології» (1985) Джерджен описує основні посилки нового підходу в соціальній психології. Він починає з пояснення того, що терміни, за допомогою яких люди пояснюють світ і себе в цьому світі, є наслідком історичної і культурної взаємодії між членами суспільства, тобто предметом домовленості [46, с.55]. Слова наділяються сенсом тільки в контексті поточних соціальних взаємин і встановленою

традицією, а ступінь стійкості образу світу визначається соціальними процесами, і часто цей образ підлягає перегляду.

Джерджен також підкреслює важливу роль мови в життєдіяльності людей, і що мовні моделі знаходять цілісність тільки всередині конкретного типу соціальних відносин [46, с.56-57]. Треба відзначити, що в своїх роботах дослідник більше робить акцент на прописуванні методологічної важливості соціального конструкціонізму як нового напрямку, ніж на поясненні механізмів конструювання соціальної реальності. Проте, його напрацювання стали значущим внеском в перетворення соціальної психології кінця ХХ століття, а також в розвиток конструктивістського підходу в цілому.

В рамках конструктивізму окремої уваги заслуговує розгляд двох концепцій відомих теоретиків націоналізму - англійських дослідників Бенедикта Андерсона з його концепцією «уявлених спільнот» і Еріка Хобсбаума з концепцією «винайдення традицій». Дослідники конструктивістського підходу не відносять їх напрацювання до якогось конкретного напрямку конструктивізму, але нам здається можливим розглядати ці концепції в контексті соціального конструкціонізму, оскільки автори показують процес конструювання таких понять як «нація» и «традиція» в рамках соціуму, і пояснюють причини необхідності такого конструювання.

Свою концепцію «уявлених спільнот» Бенедикт Андерсон викладає в роботі «Imagined Communities» («Уявлені спільноти»), яка вийшла в світ у 1983 році, де він розглядає націю як соціально сконструйоване співтовариство, яке уявляється людьми, що сприймають себе його частиною [8, с.30-32]. Приводом до написання книги послужили події, що відбувалися в 1978-79 рр. у В'єтнамі, Камбоджі та Китаї. Збройні конфлікти в цих країнах мали всесвітньо-історичне значення, оскільки це були перші війни між незалежними революційними режимами, які визначали себе вже в національних категоріях (Китайська Народна Республіка, Соціалістична

Республіка В'єтнам і т.д.), чого раніше не спостерігалось [8, с .26-27]. Андерсон підкреслює, що, незважаючи на факт повсюдного використання понять нації, національності, націоналізму, до сих пір не існує адекватного визначення цих понять. Тому він ставить перед собою мету «висловити ряд попередніх пропозицій з приводу більш задовільної інтерпретації «аномалії» націоналізму» [8, с.28]. Дослідник виходить з того, що національність і націоналізм є культурними артефактами, виникнення яких він відносить до XVIII ст.

Перед тим як перейти до пояснення цієї тези, Андерсон пропонує своє трактування поняття нації: «це уявлена політична спільнота, і уявляється вона як щось неминуче обмежене, але в той же час суверенне» [8, с.30]. Уявленою воно є, оскільки члени однієї нації уявляють собі інших «побратимів-по-нації», оскільки в реальності вони ніколи не зможуть перезнайомитися з усіма, але при цьому в голові кожного з них буде присутній складений образ їхньої спільності. Обмеженою нація уявляється, оскільки навіть найбільша нація все одно має певні кінцеві кордони, за межами якої починається інша нація. Ще однією особливістю нації є її суверенний, незалежний статус, що є особливо важливим і цінним для будь-якого національного співтовариства, і заради чого готові боротися з кожним, хто претендує на цю свободу [8, с.32]. Під співтовариством ж Андерсон розуміє «глибоке, горизонтальне товариство» [8, с.32], братство, заради якого члени нації готові добровільно вмирати.

Як вже було сказано, коріння націоналізму автор концепції виявляє у XVIII столітті (зокрема, в епоху Просвітництва), коли релігійна віра слабшала, а страждання і тривоги населення залишилися. Була потрібна нова ідея, яка змогла б трансформувати поняття фатальності в спадкоємність, а випадковість - у сенс. Як пише Андерсон, «мало що було (і залишається досі) більш відповідним для цієї мети, ніж ідея нації» [8, с.35]. Але при цьому дослідник не прагне замінити релігію ідеєю нації, він лише намагається

показати, що націоналізм не слід пов'язувати з політичними ідеологіями, це продукт культурних систем [8, с.35]. До епохи Просвітництва в якості таких культурних систем виступали релігійна спільнота і династична держава. Для релігійної спільноти («спільноти класичної давнини» [8, с.37], як їх називає Андерсон) важливим елементом була священна мова (латинь, арабське письмо і т.д.), а саме ідея не випадковості знака. «Ідеограми китайського, латинського або арабського письма, - пише Андерсон, - були не випадково сфабрикованими репрезентаціями реальності, а її еманациями» [8, с.38], і той, хто розумів священну мову, особливо виділявся на тлі неосвіченого населення. Як правило, ті, хто володів священною мовою, ставали «адептами, стратегічною стратою в тій космологічній ієрархії, на вершині якої розташовувалося божественне» [8, с.39], посередниками між небом і землею.

Однак з часом статус священної мови став падати, а сакральні спільноти «поступово все більше фрагментувалися, плюралізувалися і територизувалися» [8, с.42]. На відміну від релігійної спільноти, для становлення династичної держави важливу роль відігравало те, що легітимність будь-якої династії пояснювалася її приналежністю до божественного початку. Члени такої спільноти сприймалися не як громадяни, а як піддані, що служать обраному божеством монарху. Вся влада концентрувалася навколо вищого центру, і за рахунок цього в династичних спільнотах було досить легко утримувати контроль над різномірним населенням. Розширення влади відбувалося не тільки за рахунок множинних війн, а також завдяки династичним шлюбом, які «об'єднували різні населення під новими вершинами» [8, с.43].

Але після 1789 року принцип легітимності, що лежить в основі династичних держав, необхідно було відстоювати і захищати, і монархія поступово стала втрачати свій колишній авторитет. Особливо гостро цей занепад проявився після Першої світової війни, а вже після Другої світової війни династичні держави «стали досить швидко набувати характерний

«національний» відбиток» [8, с.45]. Занепад сакральних спільнот і родоводів спричинив перегляд способів сприйняття світу, завдяки чому про поняття «нація» стали говорити. Причиною цього послужили виникненні в Європі XVIII ст. такі форми уяви як роман і газета. Сюжет роману вибудовувався за принципом «соціологічного організму, що рухається за розкладом крізь гомогенний, порожній час» [8, с.49], в рамках якого діють персонажі, які нічого не знають один про одного, але існують в одному уявленому світі.

За Андерсоном, це є точним аналогом ідеї нації, «яка теж розуміється як монолітне співтовариство, яке неухильно рухається вглиб історії» [8, с.49]. Газети ж набували велику популярність за рахунок своєї одноденності, що дозволяло кільком мільйонам людей бути причетними до того, що відбувається в світі [8, с.56-57]. Андерсона вражає той факт, що, незважаючи на «старіння газети на наступний же день після випуску» [8, с.57], саме їй належить створення такої масової церемонії одночасного споживання газетних новин (оскільки газети випускалися або вранці, або ввечері, і їх читання відбувалося приблизно в один час) [8, с.57]. Ця «масова церемонія...відбувається в мовчазній приватності, в тихій барлозі черепа» [8, с.57], і при цьому кожен, хто виконує цю церемонію, знає, що одночасно з ним це роблять мільйони інших незнайомих йому, але реально існуючих, людей.

Завдяки друкарському капіталізму, на думку Андерсона, «вигадка безшумно і безперервно» почала проникати «в реальність, створюючи ту чудову впевненість спільноти в анонімності, яка є наріжним каменем сучасних націй» [8, с.58]. Згодом видавці романів і газет прийшли до необхідності використовувати інші (не тільки латинський, який знали далеко не всі) друковані мови, роблячи акцент на багатомовні маси. Нові друковані мови, які вибирали видавці, закладали основи національної свідомості трьома різними способами.

По-перше, відбулася трансформація самої латини, що стала «більш Цицеронівською і...все більш далекою від церковного і повсякденного життя» [8, с.61], на ній говорила і писала «витончена інтелігенція» тих часів. По-друге, особливий вплив справила Реформація, швидке поширення ідей якої здійснювалося завдяки друкованим виданням. Мартін Лютер, який писав німецькою мовою, «став першим автором бестселерів, відомим в якості такого» [8, с.62]. Завдяки йому стало популярним використання рідної мови всюди, де йшла релігійна пропагандистська війна [8, с.62]. І, по-третє, в цей час зароджується адміністративна (аналог державної) рідна мова, що використовується деякими монархами як інструмент адміністративної централізації [8, с.63]. З усього цього Андерсон робить висновок, що саме друкований капіталізм зробив «можливою нову форму уявленої спільноти, базисна морфологія якої підготувала ґрунт для сучасної нації» [8, с.67].

У своїй роботі Б. Андерсон також пропонує типологію націоналізму. У якості першої нації, яка усвідомила себе як єдину спільність, автор концепції називає креольські спільноти («креольські піонери»). У XVIII столітті культурна і політична еліта Північної і Південної Америки в своєму прагненні домогтися незалежності від метрополії з боку європейських держав, почала вибудовувати ідею нації, закликаючи населення до захисту своєї спільності, відмінної від спільності колонізаторів [8, с.71-88].

Другим типом націоналізму для Андерсона виступає так званий лінгвістичний націоналізм («філолого-лексикографічна революція» [8, с.105]), характерний для Центральної та Східної Європи [8, с.89-104]. XIX століття стало «золотим століттям вернакулярізуючих лексикографів, граматиків, філологів і літераторів», чия «енергійна робота...зіграла головну роль у формуванні європейських націоналізмів» [8, с.93]. Споживчою публікою друкованого ринку, де видавалися їх праці, були сім'ї читаючих класів - буржуазія, яка стала першим класом, «які досягли солідарності на уявленій, по суті, основі» [8, с.99].

В якості ще одного типу націоналізму англійський дослідник вказує офіційний націоналізм, суть якого полягає в спробах правлячих династій перетворити різноманітне населення в єдину націю. Це стало своєрідною реакцією династичних держав на «філолого-лексикографічну революцію і підйом націоналістичних рухів усередині Європи» [8, с.105]. З метою посилити свої династичні позиції, монархи стали використовувати хоч «яку-небудь існуючу на їх території мову як державну» [8, с.107], з'явилася тенденція приписувати себе до якоїсь національної ідентифікації. З Першою світовою війною прийшов кінець «епохи високого династичного правління», а поняття національної держави було включено в міжнародне право [8, с.133]. Нові держави, які після Другої світової війни почали повсюдно виникати, набули свій особливий характер, втіливши в собі риси як масового, так і офіційного націоналізму, робить висновок Б. Андерсон.

На сьогоднішній день концепція Б. Андерсона є однією з найбільш популярних і часто використовуваних концепцій націоналізму. В епоху інформаційних технологій і віртуальної реальності концепція «уявлених спільнота» (хоч і створена в кінці ХХ століття) краще за все підкреслює роль «уявлення» соціального суспільства і конструювання на цій основі національної самоідентичності.

У контексті розгорнутих у 80-90 рр. ХХ століття досліджень феномену націоналізму, Еріком Хобсбаумом була запропонована концепція «винайдення традицій». У 1983 році була опублікована антологія «Винайдення традиції» («The Invention of Tradition») під редакцією Еріка Хобсбаума і Теренса Рейнджера, де автори прагнули показати, що деякі традиції, які здаються стародавніми за походженням, є насправді винайденими [153, с.47]. Як правило, ці «традиції» не виходять за рамки однієї держави, але завдяки ЗМІ перетворюються в широко відомі громадськості.

Під «винайденою традицією» Хобсбаум розуміє «сукупність суспільних практик ритуального або символічного характеру, які зазвичай регулюються за допомогою явно або неявно визнаних правил» [153, с.48]. Метою таких «традицій» стає впровадження в суспільство певних цінностей і норм поведінки, заснованих на регулярному повторенні. Подібне «винайдення» виникає ще в Новий час з появою перших держав (з ідеєю нації як об'єднуючого чинника) в період політичних і соціально-економічних змін.

Новим товариствам (або трансформованим старим) необхідна була хоч якась прив'язка до минулого, і практика «винайдення» традицій стала тим самим (хоч і уявленим) зв'язком з історією. Як вказує Хобсбаум, «доводилося винаходити саму історичну спадкоємність, наприклад, шляхом продовження давнього минулого за межі його дійсної історичної протяжності...робилося це або за допомогою напіввигадки-напівправди..., або за допомогою підробок...» [153, с.54]. Специфіка практик «винайдення традицій» полягає в їх прагненні обґрунтувати своє давнє історичне походження, що є насправді фіктивним.

Ці традиції представляють своєрідну реакцію на постійні зміни в сучасному світі, і спробу «структурувати, як мінімум, частину соціального життя в цьому світі як щось незмінне» [153, с.49]. Але не можна плутати поняття «традиції» з тісно пов'язаним з ним поняттям «звичаю». Відмінною рисою будь-яких традицій (і винайдених в тому числі), на думку Хобсбаума, є їх незмінність, в той час як звичай більш обмежений вимогою «відповідності тому, що вже було» [153, с.49], це більш широке поняття. Пояснюючи свою позицію, Хобсбаум наводить яскравий приклад, який найкраще відображає суть сказаного: ««Звичай» - це те, що судді роблять, тоді як «традиція» - це перуки, мантиї і інші формальні приналежності і ритуалізовані дії, супутні власне дії» [153, с.49]. Також необхідно розрізнити «традицію» і заведений в суспільстві порядок (правила).

Заведені порядки не володіють ритуальною функцією, це створені з практичних міркувань інструкції до виконання конкретних дій. Їх можуть

модифікувати, можуть відмовитися від них, якщо виконання правил втрачає практичний сенс [153, с.50-51]. Бувають випадки, коли винайдені традиції конструюються на основі старовинних матеріалів, з метою створення традицій нового типу. Хобсбаум зазначає, що традиції винаходяться не тільки тому, що старі більше недоступні, а тому, що їх «свідомо не використовують і не пристосовують до нових умов» [153, с.55].

Дослідник пропонує три типи «винайдених традицій»: ті, що встановлюють соціальний зв'язок, які надають легітимний статус владі, та ті, що відносяться до відображення в суспільній свідомості системи цінностей і вірувань [153, с.56]. Ревізія історичного знання, посилення релігійних і націоналістичних рухів, відродження національної мови, проведення етнічних фестивалів, зведення нових пам'ятників, відкриття музеїв, встановлення нових свят і виникнення супутніх їм обрядів і ритуалів, і т.п. - все це прийоми «винайдених традицій», що прагнуть зв'язати конкретну націю з минулим. Так, події минулого за допомогою традиції включаються в обстановку теперішнього. Концепція «винайдення традицій» Е. Хобсбаума донині є актуальною, оскільки сьогодні традиції набувають все більшого значення в контексті глобалізації, а також є основою побудови етнічних і релігійних соціальних груп, що тільки підтверджує погляди англійського дослідника.

Серед українських дослідників, що працюють в рамках конструктивістського підходу, особливо вирізняється постать львівського історика Ярослава Йосиповича Грицака. У своїх роботах автор досліджує проблему українського націоналізму, яка часто стає каменем спотикання серед українців. Труднощі виникають, вважає дослідник, вже на етапі визначення поняття української нації, оскільки традиційна формула «одна мова, одна історична пам'ять, одна конфесія» не працює в даному випадку, так як певна частина українців розмовляє по-російськи, історична пам'ять практично знищена, а за конфесійну першість борються кілька церков [34]. На

думку Ярослава Грицака, не існує і в принципі не може існувати будь-якого набору характеристик нації.

Дослідник розрізняє два розуміння нації - нація як спільнота (базується на критеріях загальної території, правової рівності всіх членів національної спільноти, загальної цивільної культури та ідеології) і нація як етнос (спільність крові, народна культура, одна мова, народні звичаї) [33, с.11]. Слідом за французьким істориком Ернестом Ренаном Грицак вважає, що найбільш важливим моментом є згода і бажання жити спільним життям, тобто співвіднесення себе з однією спільністю [33, с.11].

У випадку з українською нацією виникає необхідність появи іншого трактування. Ярослав Грицак вважає, що в Україні нація вже побудована, і немає необхідності її добудувати, її потрібно модернізувати [32, с.30]. Дослідник пропонує (вибудовує) схему такого переходу. Він ділить спільноти на два типи - традиційні спільноти, про які так само говорить Бенедикт Андерсон, і на модернові спільноти. У традиційних суспільствах дуже сильний особистісний характер відносин, який посилюється сімейною солідарністю - сім'я - головна цінність. Така спільнота є глибоко віруючою, а на захист від усього зла стоїть монарх - намісник Бога на землі (саме тому в політичному плані вони характерні для монархії і імперії). Традиційні спільноти відрізняються закритістю, високим рівнем ксенофобії і страхом перед будь-якими кардинальними змінами. Будь-які зміни тягнуть за собою небезпеку традиційного укладу життя. Саме тому подібні співтовариства постійно озираються назад (адже в минулому все було краще), зосереджені на своїй історії і готові відстоювати її до кінця [32, с.32-33]. На думку Грицака, українська спільнота має безліч характерних рис традиційного співтовариства, що заважає йому активно розвиватися і ставати краще (в плані добробуту, в першу чергу).

Традиційній спільноті протиставляється співтовариство модернове: секулярне і освічене, механізоване і інтелектуальне, з новим типом

державного устрою - республікою і національними державами, великі сім'ї замінюються маленькими, шлюб укладається по любові, а то і зовсім не укладається і т.д. [32, с. 33]. Перехід від традиційної спільноти до модерної пов'язаний з життєвими цінностями, мотивуючими поведінку людей. Цінності не є інтересами (гроші, земля, посада і т.п.), вони не мають матеріальної вартості, а тому не підлягають торгу. І якщо можна примиритися і знайти спільну мову в питанні інтересів, то коли розмова заходить про цінності, вважає Грицак, люди готові взяти зброю в руки [32, с. 53]. Чим традиційніше спільноти, тим сильніше у них релігійні цінності і цінності виживання, в той час як для модерних спільнот цінніше прагнення до самовираження [32, с. 54].

Досліджуючи історію становлення української нації, яка почалася з часів козацтва (XVI ст.), Ярослав Грицак приходять до висновку, що головними цінностями для українського народу завжди виявлялися ідентичність і безпека. Згідно з даними соціологічних досліджень, які автор наводить в своїй книзі «Страсті за націоналізмом» (2011), з кожним роком по всій Україні збільшується відсоток населення, яке добровільно ідентифікує себе з державою, в якій живе, які вважають себе українцями, підтримують політичну самостійність України і зв'язують свої інтереси з майбутнім своєї країни [35, с.171]. Тобто проживання на одній території, громадянство, незалежність і патріотизм (коли стосується питання територіальної цілісності, а не використання, наприклад, виключно української мови), на думку Ярослава Грицака, стають важливими показниками для утримання мінімальної політичної стабільності в сучасній Україні [35, с. 172-176].

Така ж цінність як безпека наочно проявляється в першу чергу в тому, як народ голосує на виборах: перевага віддається тим кандидатам і партіям, які в політиці дотримуються центру, не перший рік перебувають в структурах влади, кожному новому уряду дається кредит довіри. Тобто виборцями керує бажання максимально убезпечити себе від несподіванок, а також прагнення

до стабільності і передбачуваності. Роль безпеки як цінності, вважає Грицак, добре видно у ставленні українців до інших етнічних груп. З початку 2000 року в Україні спостерігається тенденція до зростання рівня ксенофобії (особливо по відношенню до арабів, афганців, чеченців), пов'язаного не так з етнічними упередженнями, як з бажанням українців до самоізолюваності і закриття країни під впливом тих загроз, які несе глобалізація (наприклад 11 вересня 2001 роки) [35, с.180-181].

З появою середнього класу (коли збільшується кількість людей, які відкладають гроші з зарплати на більш довгострокові цілі) виникає нова цінність - прагнення до самовираження. За Грицаком, це свідчить про перехід до модерної спільноти. «В Україні сталося щось типу розриву поколінь: молодь у віці 15-24 років за своїми цінностями набагато ближча до своїх європейських ровесників, ніж до старших, 50-59-річним українців» [32, с.96], - пише він в книзі «26-й відсоток або як подолати історію» (2014 року). Дослідник вважає, що чим вище рівень освіченості і чим молодший вік, тим слабкіші регіональні відмінності і тим сильніше підтримка євроінтеграції.

Саме ця соціальна верства диктує потребу виходу за межі національної історії та політики ідентичностей до дискусії цінностей. Ярослав Грицак прирівнює це до зміни парадигм: «Україна почне змінюватися, коли відбудеться зміна парадигм: коли в дискусіях про неї її найактивніша і пасіонарна частина буде менше звертати уваги на ідентичності, а почне серйозно думати про цінності» [32, с.132]. Вихід за межі національної парадигми, властивої традиційному співтовариству, і перехід до політики цінностей в модерному співтоваристві, по Грицаку, є головною умовою стабільного і спокійного життя в одній державі. На наш погляд, це є важливим моментом в конструюванні здорової і успішної спільноти.

На сьогоднішній день конструктивістський підхід в гуманітаристиці в цілому набуває все більшої популярності. Все частіше звертаються до нього при дослідженні репрезентацій минулого в художньому середовищі.

Наприклад, російський філософ Олена Германівна Трубіна в статті «Феномен вторинного свідочтва: між байдужістю і «відмовою від недовірливості»» (2009) [136] розглядає, яким чином і в якому вигляді свідочтво про травму працює в публічному просторі. Проблема в тому, вважає дослідник, що у подій ХХ століття залишається все менше свідків, і на їх плечі покладено завдання розповісти про травмуючі події минулого, наприклад, про Аушвіц. Осмисленням цієї спадщини і фіксацією її в доступній для глядача формі займаються художники і інтелектуали. Так ми отримуємо «вторинні свідочтва», які знаходять своє втілення в книгах, коміксах, іграх, фільмах, картинах художників, різних меморіалах і т.д. Але реалізується це все в контексті сучасного мистецтва і новітньої гуманітаристики з урахуванням того, які форми репрезентації користуються найбільшим попитом в суспільстві [136, с.190]. Як приклад вона наводить фільм Клода Ланцмана «Шоа», Єврейський музей в Берліні архітектора Деніела Лібескінда, музичну композицію «Інші поїзди» Стіва Райха, монументи Йохена Герца, картини Крістіана Болтанські. Загальним моментом для них всіх є те, яким чином вони самі дізналися про історію, учасниками якої були ті, хто старше їх, тобто зображується також власний досвід пам'яті, причетність до подій минулого. Тому вторинне свідочтво, вказує Олена Трубіна - «це свідочтво про свідочтво, це спогад про спогад, це заміщення іншого в ставленні до минулого» [136, с.191]. У процесі вторинного свідочтва виявляється усвідомлення зв'язку автора з тим, про що воліли б промовчати. Але в цьому всьому криється певна загроза, вважає автор статті, оскільки «чим активніше акцентується виховний потенціал «свідочтва про жахи», тим більш вираженим стає наш скепсис» [136, с.204], нам (слухачам) хочеться відійти в сторону, уникнути цього хворобливого зіткнення з минулим. Тому такі свідчення мають лишатися між етикою пам'яті (пам'ятати з поваги до рідних і близьких учасників подій) і мораллю пам'яті (пам'ятати злочини проти

людства в цілому), укладає Трубіна, оскільки те, що «вторинним» свідкам вийде розповісти сьогодні, складе зміст майбутньої культурної пам'яті.

Такий докладний екскурс в історію становлення і трансформації конструктивістського підходу був необхідний з метою показати зв'язок цього епістемологічного напрямку з виникаючим в кінці ХХ століття в рамках філософії історії феноменом альтернативної історії. Цей зв'язок проявляється на двох рівнях - на рівні історії як науки, і на рівні соціального конструювання реальності. Завдяки конструктивістському баченню історичного процесу минуле конструюється істориком на основі збережених документів і за допомогою методик, що дозволяють верифікувати висновки. Розуміння конструктивістської природи історичного знання в принципі і обґрунтованості створення різних історичних досліджень на базі одних і тих же джерел (в залежності від поставленого питання) дає можливість поставити питання про розгляд кількох справжніх версій однієї і тієї ж самої події. Все залежить від питання, яке ми поставили. В академічній сфері це формує запит на аналіз різних наративів з урахуванням легітимності звернення до світу уявного, ідеологічним схемам, системам цінностей і т.п. У повсякденній свідомості затвердження конструктивістських схем запускає як ігрові механізми, так і параноїдальні пошуки «справжнього наративу».

1.3. Проблема випадковості у природничому та філософсько-історичному знанні ХХ ст. в альтернативно-історичній оптиці

Однією з найважливіших і обговорюваних тем в історіософському дискурсі ХХ століття є проблема співвідношення історичної закономірності і історичної випадковості. Як зазначає німецький дослідник Райнгарт Козеллек, «говорити про місце випадковості в історичній науці важко, оскільки у неї в історіографії своя власна, ще не написана історія» [68, с.171]. Оскільки категорія випадковості належить теперішньому, її складно

«осягнути як наслідок минулих причин: тоді це вже була не випадковість» [68, с.171]. Але при цьому, відзначає Козеллек, ця категорія не є неісторичною: до неї вдаються там, де необхідно описати щось нове і непередбачене в історії, або дати пояснення німецьких взаємозв'язків в історичному процесі.

У контексті цього питання традиційно склалося дві точки зору. Одна точка зору допускає існування випадковостей в історії, більш того, історія при такому підході є «грою випадковостей», за словами французького просвітителя Вольтера [98, с.48]. Як зазначає німецький дослідник Р. Козеллек, до XVIII ст. звернення до випадковості (яка ототожнювалася з долею) для пояснення історії було частим явищем. Козеллек згадує про Фортуну, до якої неодноразово вдавалися в Середні віки (частково завдяки Боецію). Її важлива роль в повсякденності і історичному процесі не могла залишитися непоміченою, оскільки у всьому своєму різноманітті (випадок, удача, щастя, доля) вона здавалася необхідним елементом у викладі окремих історій. Вона була показовою для розуміння факту сталості змін, тієї моделі подій, яка непідвладна людям. Причиною мінливих обставин завжди виявлялася Фортуна, яку сприймали як «дочку провидіння», «матір випадку» [68, с.172]. Цитуючи іспанського мислителя XVII століття Бальтасара Грасіана, Козеллек вказує, що «дволика Фортуна відкривала простір для всіх можливих історій, за її багатим святковим столом було місце для всіх віків» [68, с.172]. Фортуна відносилась до вчення про «історії», погляду на історію, але ніколи не була розповіддю про неї. Але як тільки її намагалися історично осмислити і пояснити, вона в ту же мить перетворювалася у випадковість. У методичному плані питання про історичну випадковість виникло тоді, коли місце божественного провидіння зайняли причини, яких для пояснення окремих випадків було недостатньо. «Саме в силу своєї незначності і невибагливості випадковість перетворюється в *causa*» [68, с.173], - вказує Козеллек.

Німецький історик XVIII століття Йоганн Вільгельм фон Архенгольц в своїй книзі про Семирічну війну часто вдається до пояснення ряду подій за допомогою категорії випадковості. Так, наприклад, розмірковуючи про об'єднання Австрії та Франції, причину цього об'єднання він вбачає в випадковості. «Союз цей між Австрією і Францією, від якого весь світ здивувався і який вважався найбільшим зразком мистецтва політики, був нічим іншим, як справа випадку» [14], - пише він в першій книзі своєї праці «Історія семирічної війни».

На перший погляд може здатися, що поняття випадковості тут використовується в якості стильового прийому, але, на думку Козеллека, який аналізує роботу Архенгольца, крім цього воно служить «для позначення певної точки зору» [68, с.175] сучасника і учасника тієї війни, яким був Архенгольц. В якості ще одного прикладу, коли в ході історичного процесу проявляється випадковість, Архенгольц описує випадкову подію, що врятувала австрійську монархію. Один монах, що прогулювався вулицями Праги, помітив клуби пилу з боку північної частини міста, і, запідозривши в цьому причину появи прусаків, піднявся в обсерваторію з підзорною трубою, завдяки чому переконався у вірності свого припущення. Вчасно повідомлена інформація про небезпеку, що наближається, дозволила військам зайняти оборонні позиції, а наміри пруської армії скінчилися невдачею [14]. Визначаючи роль випадковості в результаті Празької битви, Архенгольц пише, що «в можливість захопити зненацька місто, зайняте армією в 50000 досвідчених воїнів, та ще серед білого дня, нечувану в історії воїн і незбагненну з точки зору будь-якого солдата, ледве б повірило нинішнє покоління, а нащадки вважали б це вигадкою»⁶ [Цит. по: 68, с. 176]. Так, дослідник переводить випадковість в розряд військових можливостей, навіть незважаючи на те, що вона була наслідком подій, які на пряму не пов'язані із

⁶ В даному випадку користуємось перекладом Дуднікової Т.І., оскільки він краще передає сенс того, про що каже Архенгольц

світом війни, тобто випадковість тут постає як взаємопов'язаність подій. Архенгольц дає нам зрозуміти, що якби не ця (прогулянка ченця), то якась інша подія сприяла б порятунку Праги, тим самим знищуючи випадковість раціональними аргументами. Але найяскравішим прикладом використання випадковості Архенгольц служить факт смерті імператриці Єлизавети Петрівни у 1762 році, що врятувало Фрідріха і Пруссію від загибелі. Тут дослідник апелює до поняття Фортуни, називаючи події, що відбулися, «найбільшим благодіянням Фортуни» [14]. У випадку з Архенгольцом, перед нами постає три види випадковості: як точки зору, як важливої риси причинно-наслідкових зв'язків і як вторгнення природних причин в хід історичних подій.

Відповідно до іншої точки зору випадковостям немає місця в історії. Така точка зору виявляється в поглядах французьких і німецьких просвітителів. Як зауважують російські історики Ірина Максимівна Савельєва і Андрій Володимирович Полетаєв, «їх детермінізм був спрямований проти фаталізму і волюнтарських концепцій, які не бачили в історії нічого крім хаосу випадковостей» [128, с.685]. Засновник тартуської школи семіотики Юрій Михайлович Лотман причину цього бачить в тому, що довгий час історична наука вибудовувалася на ідеї закономірності подій, яка склалася завдяки успіхам природничих наук в XVII-XVIII ст. Дотримуючись ньютонівської метафори «світ-машина», класичне природознавство бачило цей світ упорядкованим, передбачуваним і визначеним, заснованим на принципах детермінізму. У механістичній картині світі випадковість розглядалася в якості ілюзії, викликаної нашим незнанням якогось закону природи. Основою хімії того часу були уявлення про однозначні закономірності, згідно з якими хімічна реакція уподібнювалася математичному рівнянню - записане в лівій частині рівняння стає причиною результату, який записано в правій його частині.

Тобто майбутнє передбачуване і однозначно впливає з попереднього. Перенесення цієї ідеї на історію послужило тому, що вона, по-перше, «стала сприйматися як погляд в минуле з майбутнього» [89, с.465], і, по-друге, сформувалася нова модель історичного розвитку, основою якої стала ідея прогресу - ідея руху «від темряви неосвіченості до світла істини і освіти» [89, с.465]. Подальший вплив наукового знання на історію проявився з розвитком дарвінізму і створеної в його рамках моделі еволюції.

Наукові уявлення ХІХ століття вказували на вплив об'єктивних чинників, які людина не в змозі вловити. Еволюція розглядалася як доцільний, але при цьому несвідомий процес, який чинять через людей, але поза їхньою волею. У такому ключі сенс історії бачився як рух від несвідомого до свідомого. Таким чином, історична наука, спираючись на ідею закономірності, заперечувала наявність випадковостей в історичному розвитку, оскільки під закономірністю розумілися об'єктивні процеси (розвиток виробництва, технічний прогрес і т.д.), а поняття «випадковість» могло виникнути тільки в контексті «людського фактору». Так, наприклад, німецький мислитель того часу Вільгельм фон Гумбольдт вважав, що історія є цілісною і одиничною, і в ній не повинно бути місця випадковості, оскільки «однократність випадковості вже розчинена в однократності «історії як такої»» [68, с.181]. А Фрідріх Гегель вказував, що «мета філософського спостереження полягає саме в тому, щоб видалити випадкове. Ми повинні відшукувати в історії загальну мету, кінцеву мету світу» [Цит. по: 68, с.182]. Своїми поглядами Гегель задав той самий телеологічний вектор розвитку єдиної світової історії, яким була пронизана вся модерністська історіософія.

Марксизм в цьому протистоянні двох точок зору займає серединну позицію, визнаючи діалектичний зв'язок і взаємозв'язок необхідного і випадкового в історичному процесі. Історичний процес в марксистському розумінні не є фатально зумовленим (ні божественним планом, ні

абсолютним духом, ні розвитком продуктивних сил суспільства), на кожному кроці в нього вторгається випадковість.

Як писав Карл Маркс, «історія носила б дуже містичний характер, якби «випадковості» не грали ніякої ролі. Ці випадковості входять, звичайно, і самі складовою частиною в загальний хід розвитку, врівноважуючись іншими випадками. Але прискорення і уповільнення в сильному ступені залежать від цих «випадковостей», серед яких фігурує також і такий «випадок», як характер людей, що стоять спочатку на чолі руху» [92, с.175]. Історія не абстрактне, відчужене від людської діяльності, поняття. К. Маркс і Ф. Енгельс підкреслювали, що історія сама по собі «не робить *нічого*, вона «не володіє *ніяким* неосяжним багатством», вона «не воює в *жодних* битвах»! Не «історія», а саме *людина*, реальна, жива людина - ось хто робить все це, над усім володіє і за все бореться...Історія - *не що інше*, як діяльність людини, що переслідує свої цілі» [93, с.102]. Але з часом, як відзначають Савельєва і Полетаєв, «сильні активістські тенденції у раннього Маркса і Енгельса нейтралізувалися історичним детермінізмом» [128, с.690]. В рамках марксизму випадковість трактувалася як форма прояву історичної необхідності.

Але протягом усього ХХ століття ставлення до ролі випадковості в історичному розвитку змінюється. В гуманітаристиці цьому посприяв антропологічний поворот, здійснений засновниками «школи Анналів»⁷, в природничих науках - ряд відкриттів, серед яких особливо виділяються розвиток статистичної фізики з використанням теорії ймовірності, квантова теорія атома Нільса Бора, принцип невизначеності Вернера Гейзенберга, теорія відносності Альберта Ейнштейна і т.п. Особлива роль в становленні постнекласичної картини світу належить синергетиці (теорії самоорганізації). Засновник синергетики, німецький фізик-теоретик Герман Хакен, звернув

⁷ Мова про це йшла в першому пункті даного розділу

увагу на схожість процесів, що протікають як в складних природних системах, так і в соціальних. Одною з властивостей складних природних систем, на думку Хакена, є їх нелінійність, що дуже ускладнює вивчення таких систем через відсутність загальної методологічної бази дослідження. Їх поведінка нестабільна, ірраціональна, випадкова і багатоальтернативна [129, с.33-34].

В цьому контексті важливу роль зіграли роботи бельгійського вченого Іллі Романовича Пригожина, «присвячені незворотним процесам в хімії і фізиці, ролі випадковості і непередбачуваності в структурі світу як такого» [89, с.469]. Завдяки його відкриттям в галузі фізики і хімії образ історії як клубка, що розмотується в нескінченну нитку, зруйнувався, вона перетворилася на живий організм, що розвивається самостійно, важливим елементом якої є особистість людини, що здійснює вибір. Момент вибору, як зазначає Лотман, це ті самі ««хвилини фатальні», за Тютчевим, або моменти біфуркації, за Пригожиним» [89, с.469]. Під моментом (точкою) біфуркації Пригожин розуміє момент, коли подальший розвиток системи може з однаковою імовірністю піти в кількох напрямках. «Коли система, еволюціонуючи, досягає точки біфуркації, - пише він в роботі «Порядок з хаосу», - детерміністичний опис стає непридатним. Флуктуація змушує систему вибрати ту гілку, по якій буде відбуватися подальша еволюція системи. Перехід через біфуркацію - такий же випадковий процес, як кидання монети» [121, с.236-237]. Система може піти за допомогою одного з двох можливих шляхів розвитку, і заздалегідь цей шлях передбачити неможливо.

В історичному процесі в такі моменти в дію вступає людина, і випадковість тут виступає в «варіанті свідомого вибору, здійсненого розумною істотою» [89, с.469]. Спираючись на біологічний матеріал (утворення колонії колективних амеб, перша стадія будівництва гнізда термітами і ін.), І. Пригожин показує, що при наближенні до точок біфуркації

(точок розвилки) відбувається відкидання одних варіантів і вибір інших (процес флуктуації). Подібне дозволяє зробити вченому висновок, що «незворотність і нестійкість тісно пов'язані між собою: необоротний, орієнтований час може з'явитися тільки тому, що майбутнє не міститься в теперішньому» [120, с.252], вірніше, міститься, але в якості однієї з можливостей. Таким чином, синергетика кардинально змінює вектор наукового пошуку. Погляд вчених, раніше зосереджений на стабільності і закономірності, звертається до випадковості. Для історичної науки важливим наслідком загального повороту наукового мислення є те, що історика починають цікавити події, що відбулися не самі по собі, а в контексті нереалізованих можливостей. Лотман зазначає, що «непройдені дороги для історика - така ж реальність, як і пройдені. А те, що викликало реалізацію одних з них і нереалізацію інших, починаючи з піщинки, яка змінила напрям лавини, робиться історичним фактом» [89, с.470].

У ХХ столітті одним з перших мислителів, хто зайнявся методологічною розробкою поняття історичної випадковості, вважається французький філософ, основоположник критичної філософії історії (напрямку в філософії історії, який виступив проти позитивістської інтерпретації історії) Реймон Арон. У своїй роботі «Вступ до філософії історії» (1938) він дає визначення випадковості як «одночасно можливість досягнути іншу подію і неможливість дедуціювати подію з усієї попередньої ситуації» [13, с.408]. Арон стверджує, що в залежності від точки зору спостерігача, подія може виглядати як випадковою, так і необхідною. Наприклад, до випадковості звертаються кожен раз, коли в хід історії втручаються природні причини (землетрус, хвороба, погодні умови тощо), вражаючи тим, як незначна причина може породити величезні наслідки. На рівні людського життя це буде трактуватися як випадковість, на рівні природи - як природна причина. Також випадковий характер приймають рішення та ініціативи людей на макроісторичному рівні,

в той час як на рівні індивіда вони можуть бути необхідними [13, с.367]. На формальному ж рівні будь-який феномен може розглядатися як випадковий.

Але при цьому Арон не намагається довести особливу роль випадковостей. Підкреслюючи користь детермінізму, він вказує що «детермінізм як раз нагадує, що не можна вільно змінювати той чи інший елемент (щоб довести ефективність випадковості): всі факти пов'язані один з одним, деталь, яка завдає удар, може бути, відображає тривало існуюче загальне дане» [13, с.369]. На думку дослідника, питання про те, що було б, якби випадковість змінила хід історії, в корені невірне - це ґрунт для мрійника, який «вибирає і довільно усуває факт, уявляє те, що повинно було б відбутися, намагається вдаватися в деталі цієї фантазії» [13, с.372]. Арон в такому випадку використовує поняття ухронії (*uchronia*; грец. *υ*, *νί*, немає + *chronos*, час), що означає утопічну реконструкцію історії не такою, якою вона була насправді, а такою, якою могла б бути. Науковим є тільки питання про те, чи отримаємо ми іншу подію, змінивши дані про певний момент минулого. Реймон Арон вважає, що вчений може лише довести, що щось би змінилося, але вибудовувати причинно-наслідкові зв'язки своєї гіпотези він не в змозі, оскільки перетин каузальних зв'язків в реальності перевершує можливості людського розуму [13, с.372].

В якійсь мірі такого принципу дотримується французький історик Жорж Дюбі, один з представників традиції «школи Анналів». Наприклад, у своїй роботі «Історія Франції. Середні віки» (1987) він не прагне описати всю історію Франції, своє завдання він вбачає в тому, щоб показати яким чином з феодалної роздробленості поступово виникла держава. При цьому Дюбі звертається тільки до тих епізодів в історії влади (особливо в третій частині свого дослідження), які вважає найсуттєвішими для історії Франції [55, с.7]: правління Людовика VII і наслідки його рішень, його сина Пилипа II Августа, під час правління якого буквально вирішувалася доля всієї Франції, протистояння різних знатних будинків королівського домену (династія

Робертінов, герцоги Бургундські, Орлеанські, Шампанські та інші), діяльність і розгром Ордена тамплієрів, Авіньйонський полон пап, безперервне суперництво з Англією, що призвело до Столітньої війни, під кінець якої з'явилася одна з найбільш знакових для Дюбі фігур - «орлеанська діва» - Жанна Д'Арк, яка врятувала Францію [55, с.232-374]. Кожна з цих подій виявилася переломним моментом в історичному розвитку середньовічної Франції. У деяких випадках важливість цих окремих подій він підкреслює за допомогою умовного способу. Наприклад, описуючи долю Франції після Людовика VII, Дюбі передбачає, що було б, якби з волі випадку Людовик не розлучився зі своєю дружиною Елеонорою Аквітанською⁸, яка так і не народила йому сина. Цьому припущенню приділено буквально кілька рядків - Дюбі переконаний, що нічого хорошого б з цього не вийшло⁹: «Припустимо, що Людовик не розлучився б зі своєю дружиною. Безперечно, що можливості управління на далеких відстанях були в ту епоху досить обмеженими, а звичаї успадкування - дуже суворими. Тому тоді нікому не могла б прийти думка про приєднання Аквітанії до королівського домену. До того ж при спадкуванні вона відійшла б до одного з королівських нащадків, а оскільки були тільки дочки, - до одного з зятів. І ніщо не дозволяє думати, що він виявився б більш відданим короні, ніж Генріх Плантагенет» [55, с.234]. Подальший ж опис діяльності та піднесення (особливо в очах Церкви) Людовика VII, а також історія становлення та правління його сина Пилипа II Августа, немов наведені, щоб вказати на безперечного переможця в змаганні з нереалізованими сценаріями минулого.

Дослідженням проблеми випадковості в історії також займався російський історик-медієвіст Арон Якович Гуревич. Слідуючи традиції,

⁸ Яка після розлучення з Людовіком стала дружиною англійського короля Генріха II Плантагенета і народила йому двох синів - Річарда I Левове Серце і Іоанна Безземельного. Цьому присвячено дослідження французького історика Режіні Перну [116].

⁹ Правда, і мало хорошого це принесло, оскільки після розлучення і шлюбу Елеонори з Генріхом Плантагенетом землі Аквітанії, придане Елеонори, які в чотири рази перевищували володіння Капетингів, стали англійськими. На думку ряду вчених, саме в цій історії розлучення виявляються витоки Столітньої війни.

введеної М.Я. Гефтером, А. Я. Гуревич у статті «Загальний закон і конкретна закономірність історії» (1965) розглядає методологічні аспекти проблеми альтернативності історичного розвитку. «Питання про альтернативні варіанти історичного розвитку, що не здійснилися в дійсності, але які можливі в певних реальних умовах, - зазначає дослідник, - важливе для з'ясування характеру історичних закономірностей» [39, с.24]. Тільки в такому ключі постановка питання про альтернативно-історичні побудови вважається правомірною, все інше ж - «з області гадання на кавовій гущі» [39, с.24]. Історична закономірність, яка виступає як рівнодіюча компонента в русі соціальних сил, має різну силу і спрямованість. Але думка про те, що «історичний закон прокладає собі дорогу через хаос випадковостей» [39, с.25], на думку Гуревича, є адекватною тільки для сфери соціології, але недостатньою для історичної науки.

Історик повинен провести аналіз всіх наявних явищ і пояснити їх. Однозначного, зумовленого результату якої-небудь події немає, завжди є безліч варіантів його розвитку. Всі вони можуть здійснитися при певних умовах, і те, яка з версій переможе в результаті, залежить від ряду причин, а не тільки від дії загальних законів історії. Серед таких причин зустрічаються випадковості, які Гуревич визначає як ті, що «не залежать від попереднього розвитку і є з точки зору цього розвитку як би зовнішніми, привхідними обставинами» [39, с.25]. Але дуже важливо розмежовувати різні форми випадковостей, оскільки дуже часто під це поняття «підводиться все, від «носа Клеопатри»¹⁰ до катастрофи, яка погубила якусь стародавню цивілізацію» [39, с.26]. Найважливішими є випадковості, які суттєво вплинули на подальший хід розвитку. Як приклад А.Я. Гуревич наводить колоніальні захоплення XVI-XIX століть. Для Західної Європи ці захоплення представляли собою закономірний наслідок розвитку капіталізму, який

¹⁰ Тут А.Я. Гуревич апелює до знаменитого вислову Б. Паскаля «Будь ніс Клеопатри коротшим, - інше було б обличчя землі»

вимагав нових ринків і багатств. Але для народів Америки, Азії, Африки, Австралії, Океанії ці захоплення в жодному разі не витікали з їхнього внутрішнього закономірного розвитку, вони стали випадковістю, порушивши хід історії цих народів.

Немов повторюючи думки Р. Арона, Гуревич робить висновок, що випадковість на одному рівні розвитку в той же час є закономірністю на іншому рівні історичного процесу. «Шлях історії - це не задалегідь і раз назавжди прокладена траса або колія», - каже дослідник, - «Історія нічим не запрограмована і не визначена» [39, с.27]. Те, що сталося, здається неминучим лише тому, що інші варіанти розвитку подій не реалізувалися. Історик шукає обґрунтування для доконаних подій і прагне пояснити їх. Але найчастіше аналіз нереалізованих подій ігнорується істориками, «оскільки «переграти» історію неможливо, не можна переглянути інші варіанти, якщо вони мали місце в минулому» [39, с.27]. У цьому Гуревич бачить недолік в методах історичного дослідження і говорить про те, що «співвідношення категорій закономірності і можливості, необхідності та невідворотності, неминучості і випадковості має бути глибоко вивчено» [39, с.27]. Методологічна важливість вивчення альтернативності історичного розвитку, на думку дослідника, полягає в тому, що при розумінні закономірності історичного процесу як невідворотності і однозначності конкретне пояснення історії зробилося б зайвим: «досить було б постулювати загальні закони і в кожній даній події знаходити їх прояв!» [39, с.29].

Особлива заслуга у вивченні ролі і місця випадковості в історичному процесі належить російському теоретику і методологу історії Борису Георгійовичу Могільницькому. У роботі «Введення в методологію історії» (1989) він зазначає, що історична закономірність створюється в процесі людської діяльності, тому одним з її головних супутників є історична випадковість, яку можна визначити як «відображення зовнішніх, несуттєвих, одиничних зв'язків історичної дійсності, що не впливають з необхідністю з

усієї сукупності об'єктивних передумов і умов розвитку суспільства» [98, с.47]. Продовжуючи методологічні розробки своїх попередників, Могільницький говорить про існування кількох типів випадковостей.

По-перше, коли під випадковостями розуміється все загадкове і незрозуміле, а також стихійні лиха, що порушують хід історії. Другий тип випадковостей розглядається дослідником в контексті історичної закономірності, яка є сукупністю каузальних ланцюгів. Так, необхідне в одному причинно-наслідковому зв'язку, здається випадковим, якщо його розглядати в іншому каузальному ланцюзі. Третій тип випадковості, будучи найпоширенішим, пов'язаний з діяльністю людини. Особливо велика роль такого роду випадковості в переломні моменти життя суспільства, коли «зростає значення історичної творчості мас, класів, партій, але також і окремих особистостей» [98, с.51]. На думку Могільницького, історик працює з тим, що дійсно було, але при цьому він не повинен упускати думку, що все могло відбутися по-іншому. Принцип детермінізму в історії призводить до ідеї фатальної зумовленості, де немає місця свободі вибору людини. Тому вкрай важливо визнавати значення випадковості в історичному процесі не тільки в теоретичному плані, але і пам'ятати про її присутність в самому підході до вивчення минулого.

Ю.М. Лотман, характеризує сучасний йому час, називає його часом «кінців»: «кінчається ХХ століття, закінчується тисячоліття російської культури, закінчується друге тисячоліття існування нової європейської культури...» [89, с.464], говорить він в роботі «Кліо на роздоріжжі» (1988). У такій ситуації особливо гостро ставиться питання про направлення подальшого шляху історичного розвитку. Ґрунтуючись на напрацюваннях І. Пригожина в природничих науках, Ю.М. Лотман в 1992 році пише роботу «Культура і вибух», де висуває ідею принципової непередбачуваності розвитку культури через наявність в ній вибухових моментів, коли події можуть розвиватися за тим чи іншим сценарієм. Лотман зазначає, що

теперішнє містить в собі всі можливості майбутніх шляхів розвитку, а майбутнє «постає як простір можливих станів», що реалізується за допомогою випадковості [87, с. 28]. Невідомість цього майбутнього «дозволяє приписувати значимість всьому» [87, с. 27]: так, «загибель солдата від випадкового осколка снаряда обриває цілий ланцюг потенційно можливих майбутніх подій і одночасно створює новий ланцюжок» [87, с. 29]. Тому всі спроби прогнозування майбутнього доводять неможливість передбачити повороти історії. Момент вибуху є тією самою поворотною точкою історичного процесу, коли відбувається «відсікання тих шляхів, яким судилося так і залишитися лише потенційно можливими» [87, с.28]. Та подія, що відбулося випадково, трансформуючись у свідомості спостерігача, постає далі як єдино можлива (непередбачуваність перетворюється в закономірність) [87, с. 30]. Даючи оцінку ролі моментів вибуху в історичному процесі, Лотман говорить, що якщо людина оцінює «ці моменти в притаманних йому категоріях, позитивних і негативних», то «історик досить вказати на них і зробити їх предметом вивчення в доступному йому ступені об'єктивності» [87, с. 34]. Як методологію дослідження альтернативності історії Ю.М. Лотман в статті «Виявлення Господнє або азартна гра?» (1998) пропонує розглядати синтез семіотики і синергетики.

Історичний сенс поняття «флуктуації», використовуваного І. Пригожиним для опису ролі випадковості в системах, Лотман бачить в тому, що в момент найвищої точки напруги (історичної, соціальної, психологічної), коли картина світу втрачає свою колишню стійкість, людина в моменти такого хаосу може змінити модель своєї поведінки на іншу, непередбачувану для неї в «нормальних» умовах [88, с. 357-358]. На наш погляд, Ю.М. Лотман став одним з перших, хто вказав на взаємозв'язок синергетичних концепцій і історичного пізнання, зокрема, альтернативно-історичного конструювання.

З 90-х років ХХ століття спроби теоретичного осмислення альтернативно-історичних побудов з позицій синергетики користувалися величезним успіхом (роботи Я.Г. Шемякіна, М.С. Кагана, М.С. Чешкова, Л.І. Бородкіна і ін.). Але при цьому, як вказує російський історик Валерій Аркадійович Нехамкін, в обґрунтуванні евристичного потенціалу синергетики І. Пригожина стосовно альтернативно-історичним побудов виявлялися недоліки. Одним з таких недоліків виявлялася непередбачуваність поведінки соціальних груп в точці біфуркації (через флуктуацію), навіть при самому детальному описі причинно-наслідкових зв'язків [110, с. 123]. Рішенням проблеми стало визнання важливості як ролі випадковості, так і ролі свідомого вибору в моменті рівноваги можливостей: «та історична дійсність, яка реалізується, залежить як від комплексу випадкових обставин, так і від самої свідомості дійових осіб історичної драми» [152, с.175]. Так, на соціальному рівні «точка біфуркації» стала трактуватися як «історична розвилка» [110, с. 124]. «Історична розвилка» стає важливим філософсько-історичним вузлом.

Нехамкін виділяє кілька підходів для аналізу існуючих можливостей в кожній історичній розвилці: аналіз малих випадкових впливів (виявлення впливу окремих історичних особистостей і їх уявна заміна); аналіз історичної події шляхом зведення безлічі факторів, що впливають, до декількох основних і їх зміна; використання моделі «виклик-відповідь» (коли люди намагаються вибрати оптимальний в обставинах, що склалися, варіант, виходячи з наявної інформації); аналіз наслідків прийнятих рішень (якщо наслідки були негативними для життя суспільства, то таку лінію поведінки не слід повторювати в майбутньому) [110, с. 125-128].

Користуючись категорією «історичної розвилки» російські історики Ірина Володимирівна Карацуба, Ігор Володимирович Курукін і Микита Павлович Соколов в книзі «Вибираючи свою історію. «Розвилки» на шляху

Росії: від рюриковичів до олігархів» (2005) пишуть про ті критичні моменти (розвилки), коли політична історія Росії могла виявитися істотно іншою.

Починають вони свою розповідь з 862 року, коли слов'яни нібито добровільно закликали на князювання варяга Рюрика (хоча мова, швидше за все, йшла про покликання варязького конунгу з дружиною для допомоги у війні, а не на князювання) [62, с.19]. Цьому посприяли постійні чвари між місцевими племенами (словенами, кривичами і чуддю), і знадобився князь з боку, щоб вирішити цей конфлікт і навести порядок [62, с.88]. Справа в тому, що наявність князя була вкрай необхідним елементом: «з князем городяни відчували себе спокійніше» [62, с.28], він виступав як організатор оборони, вважався уособленням хоробрості і відваги, крім цього саме на князі лежали обов'язки керівництва військовими діями, постачання дружини зброєю і кіньми, підтримка внутрішнього порядку, ведення місцевих судів. Князь був пов'язаний зі своєю дружиною і повинен був рахуватися з її думкою [62, с.30]. І варяг Рюрик зі своєю дружиною, мабуть, виявився кращим варіантом на той момент. Ця подія відіграла вирішальну роль в подальшому становленні політичної системи Росії: з'явилися демократичні вічові інститути, окреслилися олігархічні і монархічні тенденції в управлінні [62, с.37]. Автори книги не конструюють альтернативно-історичний сценарій, виходячи з позиції, що було б, якби варяг Рюрик не зайняв княжий престол - якою була б історія Росії сьогодні? Їх мета показати саме розвилку, коли історія могла піти іншим шляхом розвитку.

Ще одну таку розвилку вони бачать в XIII столітті (1252 г.), коли князь Північно-Східної Русі Олександр Невський уклав союз з Ордою - «вибір, який в значній мірі визначив весь подальший хід вітчизняної історії, бо з приходу «неврюєвої раті» власне і починається встановлення на Русі ярма» [62, с.41]. Це була форма данинних відносин, характерних для середньовічного світу (васальні відносини в середньовічній Західній Європі),

але найбільш принизливим було те, що ця залежність від Золотої Орди стала результатом свідомого вибору і цілеспрямованої політики князів.

У підручниках з історії все представляється так, ніби «ярмо» встановилося саме по собі - після навали війська на чолі з Батием в 1237-1240 рр. Але справа в тому, що подібні данинні відносини просто так не виникали, це договірні відносини, які закріплювалися юридично значущим актом [62, с.42]. Першим з російських князів цей обряд здійснив князь володимирський Ярослав Всеволодович в 1243 г. На наступний рік його прикладу наслідували ще кілька князів.

Але проблема була не в тому, що князі боялися мощі Батієва війська (до сих пір ведуться суперечки про кількість воїнів), а тому вирішили укласти союз, на той момент «країна хоч і зазнала значних втрат, але зберегла досить сил для опору монголам і відстоювання незалежності» [62, с.46], вважають автори. Орієнтація Північно-Східної Русі на союз з Ордою стала наслідком внутрішньої боротьби між молодшим братом Ярослава Святославом Всеволодовичем і його племінниками Олександром і Андрієм Ярославичами, які оскаржували право на великокняжий стіл, який дістався не їм (синам Ярослава), а молодшому брату, за звичаєм. В результаті цих суперечок¹¹ Олександр Ярославович (Невський) в 1252 склав присягу Батію, який вручив йому «ярлик великого князя» [62, с.49].

Автори задаються питанням - «які ж цілі переслідував князь Олександр, підбиваючи Русь під ординське ярмо?» [62, с.52]. Деякі дослідники (Г. Вернадський, Л. Гумільов та ін.) схиляються до того, що таким чином князь прагнув врятувати російське православ'я і запобігти поглинанню Північної Русі католицької Європою [62, с.52]. Ще один варіант пояснення промонгольської політики Невського пов'язаний з його образом захисника

¹¹ Ми навмисно втрачаємо безліч деталей у викладі цієї історії, оскільки для нас важливо окреслити загальний контур ситуації, що склалася. Більше подробиць можна дізнатися, прочитавши книгу «Вибираючи свою історію...» Карацуби, Курукіна і Соколова.

геополітичних інтересів Русі на Балтиці - завдяки його діям Русь втратила контроль над берегами Фінської затоки [62, с.55-56]. Але автори схиляються до думки, що князь Олександр при виборі тієї чи іншої сторони керувався власними інтересами, і робив вибір на користь того, що здавалося «йому вигіднішим для зміцнення його землі і для нього особисто» [62, с.61]. Найбільше його влаштовувала система правління, прийнята в монгольських улусах: імператор татар мав владу над усіма, ніщо не робилося без його дозволу і вказівок, в усьому повинна була бути повна покора імператорові.

Приймаючи від хана ярлики на князювання, руські князі поступово затвердили на Русі таку модель владних відносин, яка з часом переросла в княжу деспотію. Прикладом іншого шляху, по якому пішли російські землі, князі яких не захотіли служити ординським ханам, є сформоване з часом Велике князівство Литовське (яке перемогло Орду і фактично розбило Тевтонський орден). Таким чином, в результаті вибору 1252 року сформувалося три держави з різною політичною системою, три Русі - Литовська, Московська і Новгородська, що визначило подальший розвиток історії Росії [62, с.63].

У такому стилі історики І.В. Карацуба, І.В. Курукін і Н.П. Соколов наводять ще двадцять дві розвилки в історії Росії: нереалізований (через остаточне рішення литовського князя Ягайла) союз між Північно-Східною «Московською» і Південно-Західною, яка перебувала в складі Великого князівства Литовського, Руссю в 80-х рр. XIV століття (шляхом укладення династичного шлюбу), що призвело до утворення Речі Посполитої [62, с.67-84]; повстання новгородців (черні) проти бояр у 1418 році («повстання Степанки»), в результаті чого ворогуючі клани бояр об'єдналися, встановилася олігархія, ліквідовувався вічовий устрій, а Новгородська республіка ослабшала, не змогла протистояти Москві і була приєднана до Московського царства [62, с.87-103]; в 1564 році Іван IV Грозний звинуватив у зраді кількох воєвод, наслідком чого стало введення опричнини з метою

обмежити владу непокірних бояр, що послужило встановленню необмеженого самовладдя, але при цьому ослабленню держави і виникненню кріпосного права [62, с.107-124]; укладення договору в 1610 році між Росією і Річчю Посполитою, згідно з яким на московський престол запрошувався син Сигізмунда III князь Владислав, наслідком чого стала низка польсько-російських військових конфліктів, в результаті яких на царський престол зійшов перший з роду Романових - Михайло Федорович [62, с.127-142]; церковний собор 1666-1667 рр., після якого стався розкол російської церкви на ніконіанську і старообрядську, що в подальшому допомогло Петру I перетворити церкву в бюрократичний апарат [62, с.145-167]; подорож Петра I взимку 1697 року в Європу і наступні за тим реформи, які перетворили Росію в імперію [62, с.171-196]; смерть в 1730 році Петра II (останнього чоловіка з роду Романових) і обрання на царство Ганни Іванівни, якій вдалося утримати династію Романових на престолі [62, с.199-220]; знищення маніфесту про створення Імператорської ради і реформи вищих органів влади Катериною II в 1763 році, що не дозволило державі розвиватися в напрямку конституційної, «правової» монархії [62, с.223-242]; розгром Катериною II в 1792 році масонського суспільства під керівництвом Миколи Новікова - одного з найбільших просвітителів і філантропів в Росії [62, с.245-261]; приїзд до Петербурга в 1824 році Павла Пестеля з метою об'єднання Південного і Північного товариств декабристів, що збільшило б шанси на успіх повстання і початок радикальних реформ¹², але так і не було реалізовано [62, с.265-292]; придушення в 1830 році Миколою I польського повстання, метою якого було відновлення кордонів Речі Посполитої 1772 року [62, с.295-318]; розпуск Олександром II в 1860 році Редакційної комісії, яка закінчувала підготовку остаточного проекту селянської реформи, що

¹² Цій темі присвячено розділ «Фантастичний 1826-й» з книги радянського історика Н.А. Ейдельмана «Апостол Сергій», а також монографія російського історика С.А. Екштута «Олександр І. Його сподвижники. Декабристи: в пошуку історичної альтернативи»

призвело до непослідовності в процесі скасування кріпосного права [62, с.321-341]; виправдання в 1878 році Віри Засулич, яку звинувачували в замаху на умисне вбивство, що стало виявом глибокої незадоволеності суспільства політикою уряду і послужило поштовхом до реалізації плану соціальної революції [62, с.345-376]; прийняття маніфесту про непорушність самодержавства Олександром III в 1881 році, що призвело до жорстокої національної політики (русифікації всіх сфер життя) [62, с.379-409]; відставка в 1903 році Миколою II міністра фінансів Сергія Юлійовича Вітте, що стало однією з причин, яка послужила розв'язанню російсько-японської війни і послідуєчій за тим революції 1905 року [62, с.413-437]; розпуск Державної думи і створення нового виборчого законодавства з ініціативи прем'єр-міністра Петра Аркадійовича Столипіна в 1907 році, і насадження столипінських реформ, що призвело до наростаючого невдоволення народних мас і революції 1917 року [62, с.441-468]; призначення Олександром Керенським в 1917 році на пост головнокомандуючого Лавра Корнілова, який своїми діями поклав початок Жовтневої революції [62, с.471-499]; прийняття декрету про розпуск Установчих зборів в 1918 році, що призвело до громадянської війни між «червоними» і «білими» [62, с.503-530]; таємна зустріч Миколи Бухаріна і Льва Каменєва в 1928 році як остання надія на спротив сталінській політиці [62, с.533-554]; політична демонстрація невеликої кількості людей (сімох) на підтримку «празької весни» в 1968 році, що зміцнило дисидентський рух [62, с.557-575]; введення політики гласності Михайлом Горбачовим в 1987 році і лібералізація суспільного життя [62, с.579-602]; розпад в 1997 році союзу «олігархів», в результаті чого надія на появу ліберальної опозиції була загублена [62, с.605-633]. Так, аналізуючи попередні цим розвилкам події і прийняті рішення головних акторів в історії, автори демонструють рівень відповідальності кожної людини за свій вибір і історію, яку вона творить.

Мабуть, під впливом цього дослідження¹³ російський філософ Володимир Миколайович Шевельов в 2009 році запропонував своє бачення альтернативних шляхів розвитку історії Росії. У його книзі «Все могло бути інакше: альтернативи в історії Росії» [160] також запропоновано низку «історичних розвилок», коли у Росії був вибір хоча б на час розімкнути коло чергування реформ і контрреформ, свободи і деспотизму, ривків вперед і провалів в минуле.

Дослідник приходять до висновку, що «майже будь-яке «розгалуження» російської імперії рано чи пізно знову зливається з реальним ходом подій» [160, с. 334]. Він пояснює це тим, що в Росії постійно виникав ґрунт для авторитаризму, в основі якого лежить «патерналістська матриця». Величезна територія, заселена різними етнічними громадами, відсутність стабільної економіки і правових відносин, слабкий розвиток транспортних мереж, постійний тиск із Заходу і Сходу - все це стало причиною появи потреби в сильній централізованій державі (військово-національній), яке скріплювало б воедино різні регіони, забезпечувало б оборону і безпеку народу.

Це призвело до ситуації привласнення державою необмежених прав по відношенню до суспільства [160, с. 334-335]. Всі проблеми вирішувалися за допомогою насильства, а влада примушувала населення миритися з таким станом справ. Шевельов вказує, що в Росії історично склався «культ влади, схиляння перед нею як втіленням сили і панування» [160, с.335]. Таке сприйняття державної влади породило етатизм - російська держава мислилася як головний стрижень всього суспільного життя, як творець вітчизняної історії. Саме тому автор вважає, що альтернативний варіант розвитку російської історії неможливий, оскільки все, так чи інакше, повертається на вихідне («до-розвилкове») місце, в силу історично сформованих в суспільстві системи уявлень і ціннісної орієнтації [160, с.336].

¹³ Ми робимо такий висновок, виходячи з написаної самим автором передмови до роботи, де він посилається на роботу Карацуби, Курукіна і Соколова, не називаючи їхніх прізвищ (див. 160, с.6)

Як приклад роботи з розвилками в українській історії можна навести дослідження українського журналіста Дмитра Шурхало «Українська «якбитологія»: нариси альтернативної історії» (2004). Використовуючи найбільш популярні теми в історії України, дослідник акцентує увагу на тих критичних моментах (історичних розвилках), коли вибір однієї особи або випадкова подія впливали на подальший розвиток історії. Але при цьому він пропонує альтернативний варіант розвитку подій.

Так, наприклад, 988 рік - рік прийняття християнства в Київській Русі - є важливою історичною розвилкою, оскільки існували всі умови для прийняття іншої (ісламської) віри, але свій вибір князь Володимир зупинив все-таки на християнстві східного обряду. Але якби все було інакше, можливо, іслам став би панівною релігією Русі, яка б згодом переросла в найбільшу ісламську державу в світі [162, с.25-29].

Втручанням випадковості Шурхало пояснює ще одну розвилку - в 1430 році, коли литовського князя Вітовта мали коронувати, що забезпечило б повну незалежність Великого князівства Литовського від Польського королівства, по дорозі до Відня відбулася доленосна подія - польські розбійники вкрали корону. Коронацію довелося відкласти на невизначений час, але в той же рік несподівано помер Вітовт, а разом з ним і всі прагнення до суверенітету [162, с.30-38]. «Так, одна з потенційно могутніх королівських династій, а, отже - і держав, не відбулася через відчайдушність розбійників» [162, с. 38], - підсумовує дослідник.

Серед інших описаних ним історичних розвилко зустрічається церковна політика князя Острозького (зокрема його помилка у виборі кандидата в патріархи); трагічна загибель старшого сина Хмельницького Тимофія від випадкового ядра (саме він мав стати наступним гетьманом після Богдана Хмельницького); власне, смерть самого Богдана Хмельницького в 1657 році; поразка Петра Дорошенка в боротьбі за Лівобережну Україну (через нібито зраду дружини, він покинув Лівобережжя і повернувся в Чигирин

розбиратися з сімейними проблемами); зрада полковника Івана Носа під час російсько-шведської війни (він показав російським військам таємний прохід до Батурина - гетьманської столиці, де мало зупинитися для відпочинку шведське військо); події 1917 року (як пише автор, «наприкінці 1917 року біфуркаційність ситуації була такою, що безліч на перший погляд незначних показників могли істотно вплинути на загальну ситуацію в Україні» [162, с. 87]) і політика людей, що стояли при владі (доктриналізм Винниченка, Петлюри та Грушевського, непрофесіоналізм Міхновського, нерішучість Скоропадського); чудесний порятунок Скоропадського в 1918 році під час приходу більшовицьких військ до Києва (в разі загибелі його місце зайняв би двоюрідний племінник імператора Австро-Угорщини Карла I Вільгельм Габсбург-Вишиваний); невиконаний наказ знищити залізничні мости через річку Сян і провалена спроба захоплення Перемишля під час українсько-польської війни 1918-1919 рр.; політика полковника Сальського в 1919 році (особливо його помилки – не завойовані Дарниця і Бориспіль, і не взяті під охорону мости через Дніпро); відмова Гітлера від плану Розенберга щодо надання незалежності Україні в 1941 році (що стало однією з причин поразки Німеччини у Другій світовій війні); замах на кандидата в президенти Леоніда Кравчука в 1991 році (якби Кравчук загинув, президентом України став би В'ячеслав Чорновіл); «касетний скандал» під час правління Леоніда Кучми, пов'язаний з убивством журналіста Георгія Гонгадзе, і підтримка президента прем'єр-міністром Віктором Ющенком, головою Верховної Ради Іваном Плющем та лідером Комуністичної партії Петром Симоненко (якби не було цієї підтримки, масові акції протесту переросли б у революцію).

До речі, в подібному стилі український історик Михайло Володимирович Гаухман як історичну розвилку розглядає рішення Катерини II знищити Запорозьку Січ. Він пропонує альтернативну версію подальшого розвитку історії козаків, якби Січ не було зруйновано. Так, на

його думку, вони б отримали власну самоврядну «Область Війська Запорозького» (між Одесою і Херсоном) і досить мирно зажили б там: активно б брали участь в російсько-турецьких війнах і битвах проти Наполеонівської армії, згодом облаштували б величезні плантації пшениці з використанням сучасної агротехніки, взяли б участь в будівництві заводів і шахт, але під час революції 1905 року взяли б участь в розгонах революційних маніфестацій, що призвело б до погіршення іміджу козака в очах громадськості, яка розчаровувалася б українським козацтвом впродовж всього ХХ століття.

Дослідник звертається до альтернативної історії з метою показати, наскільки романтизувався образ козака в українській свідомості: без реальних запорожців можна було сприймати українців як спадкоємців козаків (на чому і будувалася національна самосвідомість - на «козацькому міфі»), а якби козаки залишилися в історії, українцям довелося б задовольнятися мирним «селянським міфом» [28].

У наведених прикладах історичних розв'язок центральне місце відведено, як ми вже вказували, ролі особистості в історії, тобто «минуле розглядається як ряд варіацій життєвого вибору особистості» [168, с.39], як вважає український історик Наталя Миколаївна Яковенко. Саме в цьому вона виявляє інтерес до альтернативно-історичного конструювання.

Хоча поведінка людини і обумовлена певними стереотипами, сформованими під впливом традиції, закону і системи цінностей, вона все одно залишається, по Бурд'є, «регульованою імпровізацією» [168, с.40]. Дуже наочно Яковенко показує це в своїй роботі «Паралельний світ», де вона досліджує світ української шляхти XVI-XVII ст. - їхні погляди на владу, релігійність, сприйняття права, закону і т.д.

Вона вказує на залежність двох вимірів історії - соціального та антропологічного, оскільки «не існує соціальних практик, які б не утворювалися уявленнями, завдяки чому індивіди і групи наділяють змістом

навколишній світ» [170, с.9]. Кількість стереотипів, поширених в певному суспільстві, завжди набагато ширші за ті, якими керується окрема особистість. Тому повністю передбачити поведінку людини, особливо в моменти особливого соціального або психологічного напруження, вважає Яковенко, неможливо - вона непередбачувана [168, 40].

Саме ця непередбачуваність і невизначеність, на думку американського історика Аллана Мегілла, і є відправними точками альтернативної історії. Але ця ж невизначеність спростовує можливість побудови альтернативно-історичного сценарію: «якщо ми маємо ситуацію невизначеності спочатку, то ми, напевно, зіткнемося з невизначеністю і потім: перефразовуючи Вебера, невизначеність - це не потяг, на який можна сісти і з якого можна зійти, коли захочеш» [95, с. 452], пише він в роботі «Історична епістемологія». Це зближує його з поглядами Реймона Арона, про якого ми говорили вище. Історик може виявити історичну розвилку, зафіксувати її, простежити можливий хід подій, але лише до виникнення наступної ситуації невизначеності. І в цьому, по Мегіллу, головна його відмінність від письменника-белетриста: «хоча «історик-віртуаліст» і може з успіхом претендувати на авторитет звичайних істориків, але, одного разу пропустивши черговий момент невизначеності, він або вона стає, швидше, письменником-белетристом. Це зовсім не обов'язково погано, але це вже не історія» [95, с. 452].

Наявність різноманітних історико-методологічних підходів до категорії «випадковості» свідчить про її важливість і актуальність для історичної науки в цілому. Розподіл істориків в питанні про місце випадковості в історії на детерміністів і антидетерміністів зайвий раз окреслює контури проблемного поля історіографії ХХ століття. Другі (антидетерміністи) звинувачують своїх опонентів у невизнанні важливості ролі людини і вибору,

який вона робить, беручи участь в історичному процесі. У такій суперечці випадковість виступає не тільки як теоретична, а й етична проблема.

Сучасний американський історик Артур Шлезінгер-мол., акцентуючи на цьому увагу, вказує, що «детермінізм відкидає ідею людської свободи, поняття вибору, що лежить в основі будь-якої нашої фрази, будь-якого нашого рішення», особистість в такому випадку сприймається «лише як іграшка в руках вищих сил...а її усвідомлена нібито свобода і впевненість у власній значущості - не більше ніж марнославство і обман» [161, с.607]. Представники детерміністського підходу, розглядаючи випадковість як форму прояву історичної необхідності, всіляко прагнуть витіснити категорію «випадковості» на периферію історичної інтерпретації - для роз'яснення «важких місць» в історії [128, с.690-691]. У такій ситуації співвідношенням випадковості і необхідності можна легко маніпулювати, виходячи з політичних уподобань. Як випадковість, так і необхідність ми можемо трактувати не тільки те, що поясненню не піддається, але і все, що ми хочемо пояснити довільно. Так, в роки існування СРСР Жовтнева революція вважалася закономірністю, сьогодні ж вона багатьма трактується як випадковість [128, с.691].

Поряд з детерміністським напрямком в історіографії присутній напрямок (назвемо його антидетерміністським), що відводить важливу роль випадковості і індивідуальності в історичному процесі. У цьому контексті доречно уподібнення французьким істориком Антуаном Курно загального ходу історії шахівниці, де новий хід - результат усвідомленого і вільного вибору гравця. Ми можемо лише намагатися передбачити подальший хід суперника і загальний результат партії.

Як зазначає російський історик Андрій Львович Юрганов, «це єдиний незаперечний висновок, до якого прийшла історична наука, пройшовши за останні півтора століття через безліч спокус. Урок історії - це урок свободи» [166, с.10]. Історичний вибір ми здійснюємо щодня, часом навіть не

усвідомлюючи цього. Але завжди цей вибір визначається тим образом майбутнього, до якого ми прагнемо. Історія в цьому сенсі постає як довгий ланцюг «розвилкок» (моментів вибуху, точок біфуркації), який відкидає в сторони нереалізовані, потенційні можливості розвитку подій, вивченням яких і займається альтернативна історія.

1.4. «Деревне» та «різомне» тлумачення природи історичного процесу та проблема альтернативності історичного процесу

Ще одне теоретичне підґрунтя для філософського інтересу до альтернативної історії ми виявляємо в постмодерністському баченні історичного процесу як «різоми». Це поняття було запозичене з ботаніки (як спосіб життєдіяльності багаторічних трав'янистих рослин типу ірису) і введено в філософію в 1976 році французькими філософами Жілем Дельозом і Феліксом Гваттарі для характеристики нового бачення європейської культури.

Введення однієї з головних робіт Ж. Дельоза і Ф. Гваттарі «Тисяча плато: Капіталізм і шизофренія» повністю присвячено проблемі різоми, а також обґрунтуванню і аналізу нової структури культури, яка йде на зміну модерну. На думку філософів, в ХХ столітті виникає «культура кореневища», а методологією естетики стає різоматика (від різома - «кореневище»). Автори теорії вказують на існування двох типів культури - «кореневу» або «деревну» і «культуру кореневища».

«Деревною» культурою, по Ж. Дельозу і Ф. Гваттарі, є традиційне бачення культури, де мистецтво наслідує природі і в точності відображає світ, будучи його фотографією. «Дерево - вже образ світу, а корінь - образ дерева-світу» [43, с.8], - пояснюють автори. Звертаючись до метафори книги, Дельоз і Гваттарі говорять, що «деревну» культуру можна порівняти з класичною книгою, яка подібна до «прекрасної органічної інтеріорності, що означає і є суб'єктивною (страти книги)» [43, с.8] і яка «імітує світ так само,

як мистецтво природу» [43, с.8]. «Деревна» культура обов'язково має стрижень з численними відгалуженнями, в основі якого завжди лежить бінарна логіка: «один перетворюється в два, потім два перетворюється в чотири...це духовна реальність дерева-кореня» [43, с.9]. Історія в такому випадку представляється як строгий послідовний процес, в якому чітко розрізняються напрямки еволюції, ієрархія, структура, цілісність.

На місце «деревного» типу культури Дельоз і Гваттарі висувають «культуру кореневища», на яку «охоче посилається наша сучасність» [43, с.10]. У такому образі головний корінь руйнується доценту, від нього починають відмежовуватися численні другорядні коріння, які розростаються в повну силу: «світ втратив свій стрижень, суб'єкт не може більше створювати дихотомію, але він досягає більш високого - єдності амбівалентності і сверхдетермінації...» [43, с.11]. Таку множинну систему Дельоз і Гваттарі називають різомою, яка абсолютно відрізняється від коренів і корінців.

Різома не має єдиного кореня, це безліч безладно переплєтених пагонів, які розвиваються в усіх напрямках. Вона набуває різних форм, «починаючи з зовнішньої протяжності, розгалуженої у всіх напрямках, закінчуючи конкретизацією в цибулинах і бульбах» [43, с.12]. Автори виділяють декілька основоположних властивостей різоми. Насамперед виділяються принципи зчеплення і гетерогенності (неоднорідності), завдяки яким будь-яке місце різоми може бути приєднано до іншого її місця, чого ми ніколи не побачимо у дерева або кореня, які фіксують місце і встановлюють порядок. Третій принцип полягає в множинності: «безлічі різоматичні, вони викривають деревовидні псевдо-безлічі» [43, с.14]. Це множинність ліній, тут немає точок і позицій, які ми виявляємо в структурі дерева, це хаотичний розподіл «живців».

Подібна множинність визначається за допомогою детериторизації, незафіксованості на одному місці. В якості четвертого принципу -

властивості різоми - Дельоз і Гваттарі пропонують «принцип розриву, який не означає» [43, с.16] - різомі не страшний розрив: вона може бути обірвана в будь-якому місці, і тут же відновитися в нову лінію. У різому включені «лінії сегментарного, згідно з якими вона стратифікована, територізована, організована, означена, атрибутована і т.д. ; але також і лінії детериторізації, за якими вона невпинно вислизає» [43, с.16]. Коли лінії сегментарного стикаються з лініями вислизування відбувається вибух, що розриває різому і породжує новий виток розвитку. Дельоз і Гваттарі закликають завжди дотримуватися цього розриву різоми, «подовжувати, продовжувати, ретранслювати лінію вислизування, змушувати її змінюватися» [43, с.19], вчитися мудрості у рослин, які, незважаючи на свою вкоріненість, завжди створюють різому з чимось зовнішнім - з вітром, з твариною, з людиною. В якості п'ятого і шостого принципів виступають принципи картографії та декалькоманії (перекладної картинки): різомі не несе відповідальності за ту модель, яку вона породжує.

Логіка дерева є логікою кальки (копіювання) і нескінченної репродукції (відтворення): «логіка дерева полягає в калькуванні чого завгодно, що дано нам уже готовим, починаючи з понадкодуєчої структури або підтримуючої осі» [43, с.21]. Все інше є різомою-картою, а не калькою. На відміну від кальки, яка чітко відтворює те, що бачить, карта конструює цю даність, «вона сама створює частину різоми» [43, с.22]. Карта завжди відкрита і постійно трансформується у щось інше, «вона може бути розірвана, перевернута, може пристосуватися до будь-якого монтажу, може закладатися індивідом, групою або суспільною формацією» [43, с.22].

На думку авторів теорії, образ карти є однією з головних характеристик різоми: вона «відповідає карті, яка має бути продукувана, сконструйована і завжди демонтуєма», вона ніколи не закінчується, а завжди в середині, в «між-бутті» [43, с.38]. На протиположності кальці, яка відсилає до «того ж самого», карта дуже різноманітна, це свого роду перформанс. Тому Дельоз і Гваттарі

наполягають на перенесенні кальки на карту [43, с.23]. Якщо відбувається зворотний процес, - копіювання карти калькою - тоді різьма трансформується за допомогою кальки в корені і корінці. Калька організовує і стабілізує безлічі, структурує різьму - і в цьому її небезпека. «З мапи або різьми калька виробляє тільки тупики, перепони, зародки стрижня або точки структурування» [43, с.24], вона нічого, крім себе, не відтворює. Коли різьма обмежена, коли «перетворена в дерево - все скінчено, нічого більше не передає бажання» [43, с.24], все веде до апатії і смерті. Тому вкрай важливо возз'єднати «кальки на карті, привести коріння або дерева до різьми» [43, с.24].

На думку Дельоза і Гваттарі, сучасна культура втомилася від образу «дерева»: «ми не повинні більше вірити деревам, їх коріння, корінцях, ми дуже постраждали від цього» [43, с.26]. Нічим не обмежена думка не подібна дереву, мозок також не є вкоріненою системою: «уривчастість клітин, роль аксонів, функціонування синапсів, існування синапсичних мікро-ущелин, перескакування одного електронного листа поверх цих ущелин утворюють з мозку множинність» [43, с.27]. Хоч у багатьох людей в голові і знаходиться дерево, але сам мозок являє собою скоріше траву.

Подібне порівняння, на думку авторів, доречно і для пам'яті: короткочасна пам'ять діє за образом різьми, довгострокова ж пам'ять є деревовидною і централізованою. Ідеї виникають у нас саме завдяки короткочасній пам'яті, яка «включає в себе забуття як процес; вона змішується ні з миттю, а з колективною, темпоральною і нервовою різьмою» [43, с.28]. Завдяки довготривалій пам'яті (сім'я, раса, суспільство, цивілізація) відбувається процес копіювання і перекладу.

Яскравим прикладом реалізації «культури кореневища» для Дельоза і Гваттарі є культура США. Вони пишуть, що «все те важливе, що відбувалося і відбувається, триває завдяки американській різьмі - бітники, андеграунд, підземне, банди і зграї, послідовне латеральне стрімке зростання в

безпосередньому зв'язку із зовнішнім» [43, с.34]. Тому американські напрямки (в літературі, кіно, мистецтві, в політиці) так відрізняються від європейських. Одночасно зі Сходом, які прагнуть повернутися до старого світу, існує «різоматичний» Захід «з його індіанцями без роду і племені...з його нестійкими межами» [43, с.34].

Що цікаво, так це те, що Дельоз і Гваттарі в спробах визначити науковий статус поняття «різоми» і прописати метод дослідження множинності, до якої вони закликають, зіткнулися з труднощами. Оскільки існуючими методами неможливо досліджувати множинність, то «для множинного потрібно метод, який би ефективно його створював...» [43, с.39]. Але самі дослідники, по їх особистим визнанням, такий метод прописати не зуміли («самі ми не зуміли таке проробити» [43, с.40]). Слова «різоматика», «шизоаналіз», «стратоаналіз», «прагматика», «мікрополітики» одночасно визнаються ними як концепти («ці слова суть концепти»), і одночасно - ні, оскільки «концепти - це лінії, тобто системи чисел, прив'язані до того чи іншого виміру множин» [43, с.40]. Ось як вони це пояснюють: «Ми жодним чином не претендуємо на титул науки. Ми знайомі з науковістю не більше, ніж з ідеологією, нам відомі тільки збірки» [43, с.40]. Подібне роз'яснення здається нам важливим, оскільки стає ясным, наскільки правомірно сприймати теорію Дельоза-Гваттарі як концепцію.

Свої ідеї Ж.Дельоз і Ф.Гваттарі висловили не тільки в теоретичній формі, а й у стилі графіті і гасел революційних подій 1968 році у Франції: «Будьте кореневищем, а не коренем, ніколи не саджайте! Та не сійте, зривайте! Будьте не єдині, а множинні! Малюйте лінії, а не точки. Швидкість перетворює точку в лінію! Поспішайте, навіть стоячи на місці! Лінія удачі, лінія стегна, лінія втечі. Не будіть в собі Генерала! Робіть карти, а не фотографії та малюнки! Будьте Рожевою пантерою, нехай ваша любов буде схожа на осу і орхідею, кішку і павіана» [43, с.43-44]. Ці гасла служать відмінними метафорами для розуміння культури епохи постмодерну, а також

підставою для всіляких ігор з минулим, в тому числі для альтернативної історії.

Бачення історичного процесу як різоми дозволяє говорити про можливість постановки питання про дослідження альтернативно-історичних сценаріїв. Говорячи про альтернативну історію, ми говоримо про різомне бачення історичного процесу. Ми маємо справу з «картою альтернатив», з множинністю віртуальних історичних сценаріїв. Різома стає тим основним механізмом, який виправдовує альтернативну історію, дозволяє їй розвиватися будь-яким шляхом, перериватися, приєднуватися до будь-якої іншої лінії. Завдяки своїй різомній природі альтернативна історія реалізує себе в сучасній культурі через літературу, кінофільми і комп'ютерні ігри¹⁴.

Висновки

Перша половина ХХ століття стала переломною віхою в розвитку історичної науки - з позитивістською парадигмою історії було покінчено. Образ історії як *magistra vitae* (наставниці життя) зруйнувався, а пошуки нового сенсу історії як науки привели до поширення релятивістських поглядів, що підкреслювали умовний характер будь-яких знань і неможливість осягнення об'єктивної реальності, особливо історичної. Роль історика в такому розумінні зводилася до письменництва цієї реальності, виходячи з його поглядів і орієнтацій. Значущою подією в цій атмосфері розгубленості і песимізму стала поява французької історичної «школи Анналів». Її основоположники - французькі історики Люсьєн Февр і Марк Блок - переглянули основи історіографії ХІХ століття і виробили істотно нову методологію дослідження історичного минулого: предметом історії стала людина, постулювалась необхідність цілісного вивчення людини як

¹⁴ Про це мова піде у третьому розділі нашого дисертаційного дослідження

багатовимірної істоти, акцентувалася увага на зв'язку життя і історії (сьогодення і минулого), її міждисциплінарному характері, проголошувалася ідея зрозуміти минуле, а не судити його. «Антропологічний поворот» в історіографії послужив потужним поштовхом для розвитку гуманітаристики ХХ століття - постановка нових питань дозволила інакше поглянути на ті ідеї, які традиційна історіографія вважала неприпустимими.

Однією з таких ідей став погляд на дійсність як на певний конструкт. В історичній науці це проявилось в обґрунтуванні конструктивістської природи історичного знання. Історики (Б. Кроче, Р. Коллінгвуд, П.М. Біциллі і ін.) розглядали минуле як простір хаотично розташованих фактів, які дослідник повинен відібрати і побудувати з них конструкцію (відтворити описувану історичну ситуацію). Головною ідеєю такого підходу стало бачення реальності як конструкції самого суб'єкта, що пізнає. Різні акценти при дослідженні сконструйованої реальності привели до виникнення кількох напрямків: раннього конструктивізму (конструкт як спосіб інтерпретації подій, оцінний шаблон), радикального конструктивізму (конструювання суб'єктом реальності, виходячи з власного (вже придбаного) досвіду) і соціального конструкціонізму (існуючі спільності як соціальні конструкції). Конструктивістський підхід сприяв пошуку відповідей на питання, навіяні діяльністю «школи Анналів» (яким чином людина пізнає навколишню його реальність; в якому вигляді перед нами постає реальність минулого, і яка задача історика при роботі з цим минулим), а також постановці нових - зокрема, про можливість побудови альтернативних варіантів бачення історичного минулого.

У контексті «антропологічного повороту» актуалізувалася роль особистості в історії, завдяки чому бачення історії як цілеспрямованої «залізничної колії» похитнулося. Зіткнення детерміністських і антидетерміністських концепцій викликало дискусії щодо місця і ролі випадковості в історичному процесі. Категорія «випадковості» зайняла

серйозне становище в історіософському дискурсі ХХ століття, і представлялася найчастіше в трьох іпостасях - як точка зору, як важлива риса причинно-наслідкових зв'язків і як вторгнення природних причин в хід історичних подій. Важливу роль у визначенні ролі випадковості зіграла синергетика, завдяки якій історія стала розглядатися як живий організм, що самостійно розвивається, і поведінку якого передбачити неможливо - вона нестабільна, ірраціональна, випадкова і багатоальтернативна. Синергетичні «точки біфуркації» (коли система вибирає з двох можливих шляхів розвитку один) на соціальному рівні стали трактуватися як «історичні розвилки» - самі напружені моменти в історії, коли або з волі випадку, або свідомого вибору особистості, історія може піти тим чи іншим шляхом розвитку. Історія в такому випадку розглядається як довгий ланцюг «розвилки». Здійснена історія - це реалізація однієї з альтернатив (в момент «розвилки» вони все рівнозначні), для кращого розуміння якої слід враховувати нереалізовані можливості розвитку подій. Вивченням цих нездійснених (але можливих) сценаріїв історичного розвитку займається альтернативна історія.

Альтернативна історія в такому контексті видається як множинність віртуальних історичних сценаріїв, що існують за принципом різоми. Це безліч переплетених між собою «історичних розвилки», які розвиваються в усіх напрямках, вони не мають ні початку, ні кінця. Це різомна «карта альтернатив». Таке бачення історії належить постмодерністській картині світу, мова про яку піде у другому розділі нашого дослідження.

РОЗДІЛ 2. ІСТОРИЧНЕ ОПОВІДАННЯ ЯК СПОСІБ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ АЛЬТЕРНАТИВНОСТІ/ВАРІАНТНОСТІ ІСТОРИЧНОГО ПРОЦЕСУ В ФІЛОСОФСЬКО-ІСТОРИЧНІЙ РЕФЛЕКСІЇ

У цьому розділі розглядаються нові (що прийшли на зміну традиційній) напрямки в філософії історії, об'єктом дослідження яких стає історичне оповідання. Перший пункт глави присвячено аналітичній традиції в філософії історії, завдяки якій істотно змінився сенс історіософії і мета історика при роботі з історичними дослідженнями. Більш детально ми зупинимося на концепції американського філософа Артура Данто, оскільки нам здається, що його ідеї надали серйозний вплив на розвиток нарративної філософії історії. Грунтуючись на теорії тропів американського історика Гейдена Вайта і теорії нарративної субстанції нідерландського філософа Франкліна Анкерсмита, у другому пункті розділу ми розглянемо розвиток нарративної філософії історії, а також роль нарративізму в вивченні альтернативної історії. Своєрідним апофеозом нарративізму є, на наш погляд, постмодерністське бачення історії, якому ми приділяємо увагу в третьому пункті даного розділу. У цьому контексті найбільш значущими для нашого дослідження є теорія «піднесеного історичного досвіду» Франка Анкерсмита і новий напрямок, який виник на межі між історією і літературою і отримав назву «нового історизму». Нам здається, ці теорії також можуть служити теоретичними основами для дослідження альтернативно-історичних побудов.

2.1. Аналітична традиція в філософії історії: логіка історичної нарації

Місце одного з впливових напрямків філософії ХХ століття належить аналітичній філософії, представники якої (Г. Фреге, Дж. Е. Мур, Б. Рассел, Л. Вітгенштайн, Р. Карнап, Р. Райл, П. Стросон, У. Куайн, Р. Девідсон і ін.) займалися аналізом мови, який розуміється як ключ до філософського дослідження мислення і знання. Аналітична філософія не є чіткою школою з єдиною теорією, проте дослідники (В.П. Філатов, М.В. Лебедев,

Н.І. Петякшева і ін.) виділяють ряд загальних для аналітичних філософів принципів [7]. В першу чергу, це прагнення до лаконічності, чіткості, детальності і термінологічної ясності, чого, на думку представників цього напрямку, не спостерігається в метафізичних системах класиків німецької філософії (зокрема, Фіхте, Шеллінга та Гегеля) і екзистенціальної філософії, де філософська мова використовується для вираження того, до чого вона не пристосована. Неприйнятним для філософського дослідження філософії-аналітики вважають використання в філософських текстах метафор, аналогій, яскравих виразів та інших риторичних фігур, які заважають раціональній аргументації. На їхню думку, завдання філософа полягає в аналізі якоїсь конкретної проблеми, а не в розробці світогляду. Для філософської роботи в першу чергу важливий рівень переконливості і якості раціональної аргументації, яка повинна викладатися ясно і чітко [143].

Аналітична філософія зробила особливий вплив на розвиток філософії історії, серйозно змінивши зміст цього розділу філософії. Традиційна (новоєвропейська) філософія історії¹⁵ займалася філософським осмисленням історичного процесу. Її представники (Дж. Віко, І. Гердер, Ф. Гегель, К. Маркс, О. Шпенглер, А. Тойнбі, К. Ясперс та ін.) прагнули виявити у подіях минулого деякі загальні закономірності, виявити в історичному процесі дію якоїсь категорії загальності (будь то розум, свобода, дух і т.д.), визначити зміст і призначення історії і т.п.

Такому баченню філософії історії протиставляється критична філософія історії. Філософ історії цього типу не прагне вибудовувати історіософську концепцію, він вивчає природу і специфіку історичних досліджень, прагнучи виявити і дати критичний аналіз їхніх онтологічних і епістемологічних передумов. Важливими тут стають методи роботи історика, особливо способи історичного опису і пояснення [143].

¹⁵ В аналітичній традиції цей тип філософії історії отримав назву спекулятивної чи субстантивної філософії історії

Одним з перших, хто заговорив про ці проблеми в рамках аналітичної філософії історії, став німецький філософ Карл Густав Гемпель. У 1942 році було опубліковано його статтю «Функція загальних законів в історії», де він запропонував модель охоплюючого закону (МОЗ), суть якого в існуванні універсальних законів, які грають однакову роль для гуманітарних і природничих наук [73, с. 63]. Гемпель відразу ж пояснює: «загальні закони мають досить аналогічні функції в історії і в природничих науках, <...> вони утворюють невід'ємний інструмент історичного дослідження, і <...> складають загальну підставу різних процедур, які часто розглядаються як специфічні для соціальних наук на відміну від природних» [29, с. 16]. Функція ж таких законів одна - вони використовуються для пояснення фактів і подій (емпіричних даних).

У своїй моделі Гемпель виділяє наступні елементи: експланандум (судження про факти та події, які підлягають поясненню), експлананс (складається із загальних законів, які використовуються в поясненні, і висловлювань, які фіксують умови протікання події, що пояснюється) і логічний висновок експланандума з експлананса [143]. На думку філософа, використання такої моделі при дослідженні будь-якого історичної події може набагато підвищити методологічний рівень історичної роботи [29, с. 31].

Багато філософів не погодилися з концепцією К. Гемпеля і звинуватили його в запереченні специфіки історичного пізнання. Одним з головних опонентів цієї концепції став канадський філософ Вільям Дрей, що присвятив ряд робіт критиці гемпелівської моделі («Ще раз до питання про пояснення дій людей в історичній науці» (1953), «Закони та пояснення в історії» (1957)).

На думку Дрея, передбачуване підведення емпіричних даних під універсальні закони марно для історії в зв'язку зі специфікою конкретного історичного контексту. Дослідник припускає той факт, що іноді історики вдаються до допомоги законів при поясненні тієї чи іншої історичної події. Але найчастіше їх цікавить спроба реконструювати мотиви історичних

діячів, чого дедуктивно-номологічна модель Гемпеля дати не може. Він пише, що «мета історичного пояснення полягає в тому, щоб показати: те, що було зроблено, треба було зробити тому, що людина мала такі-то і такі-то мотиви» [Цит. по: 143]. У зв'язку з цим Дрей наполягає на необхідності розвитку методології історичного розуміння В. Дільтея і Р.Коллінгвуда, які акцентували увагу на реконструкції, «проживанні» почуттів і думок історичних діячів. Так, історик здатен дати «раціональне пояснення»¹⁶ тих мотивів, якими керувалися історичні діячі при прийнятті того чи іншого рішення.

В рамках аналітичної філософії історії висувалося чимало роз'яснень методів історії, але найбільш цікавою для нас є концепція американського філософа Артура Данто, чийі ідеї надали серйозний вплив на розвиток нарративної філософії історії. Свою роботу «Аналітична філософія історії» (1965) Данто починає з пояснення того, що головним завданням філософії є не роздуми про світ, а аналіз способів роздумів і висловлювань про нього [42, с.7]. Дотримуючись аналітичної традиції в філософії, Данто ділить «філософію історії» на субстантивну і аналітичну філософію історії.

У той час як філософ-субстантивіст описує те, що сталося в минулому, аналітична філософія історії «не просто пов'язана з філософією, вона і є філософія, але філософія, яка застосовується для вирішення спеціальних концептуальних проблем, що виникають як у практиці вивчення історії, так і в субстантивній філософії історії» [42, с.11]. На думку польського дослідника Єжи Топольського, таке бачення ролі аналітичної філософії історії дозволяє розглядати ідеї Данто за межами аналітичної традиції в цілому, що є важливим і цінним для нашого дослідження в подальшому [135, с.75].

При побудові своєї концепції А. Данто виходить з того, що в описі історичного минулого спостерігається величезна кількість білих плям.

¹⁶ Так називає свою концепцію У.Дрей

Дослідник виділяє два види теорій в рамках субстантивної філософії історії - описову і пояснювальну.

Описова теорія прагне виявити і описати структуру історичних подій, щоб надалі прикласти її до майбутнього і простежити, як вона з цим майбутнім взаємодіє. Завдання пояснювальній теорії полягає в тлумаченні подібної структури. При цьому філософія історії обов'язково повинна включати в себе обидві ці теорії [42, с.12]. Так, наприклад, порівнюючи філософію історії з історичною теорією, Данто вдається до аналогії, згідно з якою субстантивна філософія історії - це теоретична наука, а історичне дослідження - наукове спостереження [42, с.13]. Історики займаються вивченням минулого, в той час як філософ історії «має справу з усією історією - з усім минулим і майбутнім, з часом в цілому» [42, с.14]. Різні концепції філософії історії прагнуть інтерпретувати події минулого (що зустрічається і в історії, але не в науці), але під інтерпретацією в даному випадку розуміється певне поняття «значення» [42, с.16]. Кожна подія минулого наділяється тим чи іншим значенням для історичного процесу в цілому, але наділити його таким значенням ми можемо лише ретроспективно, тобто даючи оцінку постфактум. Данто пише, що в такому випадку «ми маємо справу з цілісністю історії, що охоплює минуле, сьогодення і майбутнє» [42, с.17].

Оскільки оцінка важливості подій відбувається з часом і переоцінюється у зв'язку із з'ясуванням додаткових обставин, то історик наділений більшою владою сказати про ці події щось таке, чого не змогли б сказати сучасники подій. Але своє історичне значення, на думку Данто, події набувають тільки в контексті розповіді, «відповідно до різної безлічі більш пізніх подій, з якими його можна пов'язати» [42, с.20]. Однак концепція субстантивної філософії історії суперечить цьому, оскільки її представники прагнуть оцінити значимість тих чи інших подій перш, ніж відбудуться більш пізні події.

«Фактично, - каже Данто, критикуючи такий підхід, - вона прагне написати історію подій до того, як вони відбулися, і дати виклад минулого, спираючись на розуміння майбутнього» [42, с.21]. Наводячи безліч яскравих прикладів з історії, дослідник показує, наскільки такий підхід до історичного минулого неправильний і нелогічний. Наприклад, факт сходження Петрарки на вершину гори Ванту має важливе значення в контексті подій, які послужили формуванню епохи Відродження. Однак сам факт сходження на гору не має ніякого значення поза цим історичним контекстом.

У цьому Данто бачить принципову різницю між історією і філософією (субстантивною) історії. Там, де історик описує події минулого, спираючись на більш ранні події, філософ історії посилається на події майбутнього. Філософія історії в такому розумінні представляється Данто «інтелектуальним монстром, «кентавром», як одного разу назвав її Якоб Буркхардт, які не є ні історією, ні наукою, хоча цей кентавр схожий на першу і вирішується робити висновки, на які здатна тільки наука» [42, с.23-24]. Вихід з такого становища А. Данто бачить в аналітичній філософії історії, мета якої в тому, щоб зробити ясным і зрозумілим спосіб узгодження історичних подій. Встановлення кордону минуле-майбутнє подій (оскільки кожна подія може ставитися по відношенню до іншої події або як минуле, або як майбутнє, але для історика це все минуле), в поданні Данто, є головним завданням аналітичної філософії історії.

Оскільки субстантивна філософія історія неможлива, на думку Данто, то і неможливим видається повний історичний опис минулого. Тому мінімальну задачу історика дослідник бачить в правдивому описі подій минулого. Але чи можливий такий опис?

Данто пропонує і аналізує три аргументи проти можливості висловлювання істинних тверджень про минуле. По-перше, будь-яке твердження про минуле позбавлене значення, оскільки сама постановка питання позбавлена сенсу - ми не можемо це минуле перевірити емпіричним

шляхом. По-друге, неможливо бути впевненим, що якась подія реально відбулася в минулому, тому можливо скептичне ставлення до якогось твердженням А і не-А. Данто пропонує розглядати світ як створений п'ять хвилин назад - «разом з нами і всіма нашими спогадами, і він містить всі ті частини і осколки предметів, які ми розглядаємо як свідчення існування світу, більш старого, ніж той, в якому ми живемо» [42, с.36]. В такому випадку неможливі істинні твердження про минуле, оскільки минулого як такого немає. По-третє, кожен історик, висловлюючи твердження про минуле, має свої мотиви, які спонукають його здійснювати вибір на користь тієї чи іншої події, надаючи «більше значення одному, опускаючи інше, що призводить до викривлення» [42, с.38]. Особистісний фактор історика в такому випадку спотворює твердження про минуле.

Аналізу та розбору кожного аргументу А. Данто відводить в своїй роботі по окремому розділу. Так, аналізуючи перший аргумент за допомогою теорії знання К. І. Льюїса і теорії значення А. Айера, він приходять до висновку про обмеженість верифікаціонізму щодо тверджень про минуле. Він пише, що ця обмеженість проявляється в тому, що «прагматизм, як і феноменалізм, намагається всю реальність включити в досвід або в мову», але «форми часу не є частиною речень» [42, с.66].

Але дуже часто в творах істориків можна зустріти речення опису таких подій, якими не могли поділитися самі очевидці цих подій. Данто наполягає на тому, що не існує досвіду, який би верифікував речення, оскільки під «верифікацією ми маємо на увазі переживання в досвіді того, що описується даним реченням» [42, с.66]. Для історичного дослідження принцип верифікованості не підходить, так як, коли йдеться про твердження про минуле, воно набуває значення або піддається верифікації тільки в тому випадку, коли ми точно знаємо, що те, про що йде мова в твердженні, мало місце бути, а це передбачає знання про майбутнє, що для історика не припустимо.

Другий аргумент, в основі якого думка про те, що світ і все, що ми знаємо про нього, виникли п'ять хвилин тому, базується на припущенні, що все залишається таким самим, ми поводимося як завжди, але тільки наші спогади, які належать до більш раннього (до-п'яти-хвилинного) періоду, є помилковими. В такому світі відмінність між пам'яттю і уявою стирається, а важливим критерієм істини стає те, наскільки узгоджуються події минулого з тим, що ми визнаємо, виходячи з особистого досвіду [42, с.70-72]. Данто стурбований тим фактом, що, в такому разі, «поняття про минуле, яке він [аргумент на користь п'ятихвилинного світу - прим. Т.Н.] ставить під сумнів, виявляється набагато менш важливим, ніж ми звикли думати. Якщо дане поняття можна усунути, не зачіпаючи решти, то, мабуть, воно навряд чи грає якусь важливу роль у нашій спільній концептуальній схемі» [42, с. 72].

Однак, думка про те, що світ може зникнути через п'ять хвилин не викликає такого резонансу, як у випадку з минулим. Як пояснює Данто, це тому, що ми не вважаємо майбутнє фактором, що впливає на сьогоднішнє, оскільки наслідок не може передувати своїм причин, в той час як теперішнє є наслідком минулого. «Немає нічого незвичайного (в значній мірі тому, що самі передбачення звучать дивно) в припущенні про те, що всі передбачені на найближчі п'ять хвилин події не відбудуться. Але набагато більш дивно припускати, що не було жодної з тих подій, які, як ми пам'ятаємо, відбулися раніше, ніж п'ять хвилин назад» [42, с. 74]. Це відображається в нашій мові, оскільки те, як терміни і вирази співвідносяться з актуальними предметами (об'єктами теперішнього), логічно пов'язане з відсиленням до об'єктів минулого, і на події, які причинно пов'язані з цими об'єктами.

Данто пропонує розподілити ці терміни і вирази на три групи: 1) ті, що посилаються на минуле; 2) нейтральні до часу; 3) терміни, що посилаються на майбутнє. Дослідник приходять до висновку, що наше поняття минулого прямо пов'язане з нашим поняттям причинності, яке неможливо простежити поза мовою. Тому будь-які претензії на відсутність поняття минулого є в той

же час домаганнями на поняття причинності і на термінологію, яка посилається на минуле.

Відносно теоретичних термінів Данто займає позицію інструменталізму, пояснюючи це так: «епістемічна недосяжність історичних об'єктів - ось що штовхає нас до історичного інструменталізму» [42, с. 83]. Звернення до інструменталізму дозволяє розглядати речення не як констатацію фактів, а як інструменти, для яких поняття істинності і хибності безглузді. Тому, стверджує Данто, «можна говорити лише про «кращі чи гірші» інструменти, як би сказав Дьюї, і така оцінка будь-якої пари речень залежить від їх відносних успіхів і організації досвіду» [42, с. 84]. Так, якщо дотримуватися гіпотези про виникнення світу п'ять хвилин тому, деякі твердження про минуле виступають або як справжні, або як помилкові.

У випадку з інструменталізмом, де такі твердження набувають статусу теоретичних пропозицій, тим твердженням про минуле, події яких відбулися зовсім недавно, ми не можемо дати тлумачення, в той час, як події та об'єкти, які існують в останні п'ять хвилин, можуть отримати інструменталістське тлумачення (приклад з існуванням справжніх трихвилинних яєць) [42, с. 85]. Данто пояснює це так: «Але чим ближче ми зрушуємо кордон до теперішнього моменту, тим все менше і менше залишається справжніх предикатів, що посилаються на минуле, і все менше і менше залишається справжніх тверджень про минуле» [42, с. 86].

Твердження про точну тривалість існування світу тягне за собою необхідність визнавати якісь свідчення на користь своєї гіпотези. І тут, на думку Данто, ми стикаємося з третім аргументом проти можливості висловлювати істинні твердження про минуле - з особистісним фактором історика. На відміну від попередніх аргументів, згідно з цим, деякі твердження все-таки говорять про минуле, яке дійсно існувало. Так, американський історик Чарльз Бірд говорить про «історію-як-реальність», доступ до якої можливий лише завдяки «історії-як-свідоцтво», тобто завдяки

слідам минулого в сьогоденні - документам, пам'ятникам, символам, спогадам і т.д. Подібно вченому історик змушений розробити теорію, щоб працювати з об'єктом, який не піддається спостереженню - минулим. Але незважаючи на всі зусилля історика об'єктивно підходити до вивчення свідчень, на думку Бірда, «він залишається людиною - продуктом певного часу, місця, обставин, інтересів і культури» [Цит. по: 42, с. 96]. Тобто історика ведуть його інтереси і забобони, і тому він не може об'єктивно висловлюватися про ту чи іншу історичну подію. Данто не погоджується в цьому з Бірдом: «Історики по різних підставам можуть керуватися різними переконаннями, але звідси не випливає, що вони не здатні висловити істинних переконань» [42, с. 98]. Немов намагаючись виправдатися, Бірд каже, що при роботі з історією-як-свідомство історики вдаються до допомоги різних гіпотез і концепцій, які представляють собою інтерпретацію. Данто знову сперечається з ним, наполягаючи на обов'язковості використання «загальних гіпотез» як інтерпретації при дослідженні історичних подій: «ніхто не ходить в архіви повністю роззброєним, як ніхто не ходить в лабораторію без будь-якого наукового багажу» [42, с. 101]. Позицію Ч. Бірда захищає англійський філософ Вільям Уолш. Він також вважає, що кожен історик «підходить до минулого зі своїми власними філософськими ідеями..., і це істотно впливає на інтерпретацію їм минулого» [Цит. по: 42, с. 102]. В такому випадку інтерпретація минулого багато в чому залежить від припущень історика щодо людської поведінки, яку передбачити неможливо. Данто не заперечують цього факту, але звертає увагу, що такий стан характерний не тільки для історії, але для науки в цілому. Розбіжності між істориками, чії інтерпретації минулих подій можуть не збігатися, Данто підводить під три рівня: «розбіжності щодо історичних тверджень, щодо припущень і щодо критеріїв для даної безлічі припущень» [42, с. 107]. На думку автора «Аналітичної філософії історії», основні розбіжності

стосуються першого рівня (наприклад, розбіжність в думці, був чи не був Цезар в Британії).

Спростувавши основні аргументи на користь неможливості висловлювання істинних тверджень про минуле, Данто задається новим питанням - наскільки можливий успіх історика в цій справі. Наприклад, згаданий Ч.Бірд вважає це неможливим, оскільки історик не має всі свідчення про минуле, то і володіти досконалим знанням про «історію-як-реальність» він не може: «наше знання про минуле визначається корпусом джерел, які мають історики» [42, с. 111]. Але для Данто питання про можливість досконалого знання про минуле пов'язане не тільки з цією обставиною, а з тим, що «історія-як-думка» (наше знання про минуле) є лише наслідуванням «історії-як-реальності», яке за визначенням недосконале [42, с. 112-113]. Насправді перед істориком стоїть складніше завдання, ніж створення опису - це інтерпретація минулого. В уявленнях Данто опис займає більш скромну позицію в історичному дослідженні і є основним завданням авторів хронік. Проте, традиційний поділ історії на хроніку і історію викликає у нього обурення. Такий поділ був властивий для історіософських поглядів італійського мислителя Бенедетто Кроче. Для нього в якості хроніки виступає академічна історія, а в якості історії - все те, до чого історик відчуває неабиякий інтерес. З такої позиції вся історія бачилася Кроче як сучасна історія, оскільки історик підходить до подій минулого з позиції зацікавленості питаннями і проблемами свого часу [42, с. 113-114]. Для А. Данто більш доречною бачиться позиція В. Уолша, який вважає, що хроніка повідомляє лише про те, що сталося (і в цьому плані є «досконалим описом»), а історія надає описаним фактами сенс. Так, хроніка представляється як просте оповідання про події минулого, а власне історія - значуще оповідання [42, с. 114-115].

Для Данто історія представляється одним цілим, її не можна ділити на окремо хроніку і окремо історію, і в ній немає нічого такого, що можна було

б назвати «чистим описом в порівнянні з чимось ще, що називається інтерпретацією» [42, с. 113]. Будь-який опис завжди включає в себе більше, ніж просто хронологічний виклад подій, але менше, ніж субстантивна філософія історії, яка займається історичним процесом в цілому. Головна відмінність історії - це наррація¹⁷ як основна форма історіографії: «Історія розповідає історії» [42, с. 109]. На думку Данто, будь-яке оповідання ґрунтується на історичних та концептуальних свідченнях, а також на «історичній уяві». Він пояснює це так: «У якомусь місці своєї розповіді історик може визнати, що вдається до припущення, але це буде означати радше відсутність відповідної виноски, ніж розрив в оповіданні» [42, с. 120]. Данто також вважає, що без розповіді неможливо розглядати історичні факти як свідчення, більш того, «поки ми не володіємо таким оповіданням, взагалі неправильно буде називати їх свідченнями» [42, с. 120]. Концептуальні ж джерела виступають в оповіданні як сучасні і позачасові, «як якби воно було не про минуле, а про сьогодні або не про якийсь конкретний час, а час взагалі» [42, с. 124]. Ми б мислили в такому випадку позаісторичними категоріями, а історичне почуття щодо минулого та майбутнього було б відсутнє. Захищаючи тезу Ранке, Данто робить висновок, що в історичному оповіданні не повинно бути нічого, «крім повідомлення про те, що ж саме відбулося» [42, с. 128].

Історики наділяють події різними рівнями «значущості». Серед таких рівнів Данто виділяє прагматичне значення (переслідування моралістичних цілей), теоретичне (на користь тієї чи іншої теорії), значення в контексті наслідків (з урахуванням важливості наслідків історичних подій), і значення, що розкриває (підведення свідоцтв під розповідь) [42, с. 130-132]. Будь-яке оповідання обов'язково включає в себе один з цих критеріїв значущості подій. При цьому, наголошуючи на важливості оповідання (наррації), Данто

¹⁷ Ми запозичуємо термін «наррація» з дослідження аналітичної філософії історії Артура Данто польським істориком Єжи Топольського [див.: 135]

робить висновок, що «оповідання і описує, і пояснює одночасно» [42, с. 138]. Це є дуже важливим моментом, оскільки, як зазначає Є. Топольський, до А. Данто про пояснення через наративну ніхто не говорив [135, с. 80].

Базовою одиницею історичного оповідання для Данто виступає наративне речення. Воно існує завжди в парі з іншими реченнями, які відносяться до подій, описаних пізніше по відношенню до перших. Він пише, що «оскільки важлива послідовність, в якій все відбувалося, нам потрібно тим або іншим способом відобразити цей порядок в повному описі», яке визначається їм «як виклад, в якому зберігається порядок всього того, що відбувалося» [42, с. 144]. При цьому для формулювання наративного речення дуже важливо знання історика про те, що відбувалося після подій, описаних в цьому реченні.

Для кращого пояснення ролі наративних речень, Данто вводить поняття Ідеального хроніста, якому стає відомо про подію в той же момент, як тільки вона сталася (навіть якщо вона сталася в свідомості людей). «Ідеальний хроніст, - пояснює А. Данто, - також має здатність миттєво і негайно записувати всі події, відзначаючи, як саме вони відбулися» [42, с. 144]. Він створює Ідеальну хроніку, якої прагнуть досягти історики в своїх описах. Але на практиці така Ідеальна хроніка обмежена незнанням того, що станеться після описуваної ними події, оскільки Ідеальний хроніст не володіє знанням майбутнього. Оповідання, створене Ідеальним хроністом, не має ні початку, ні кінця, а наративне речення для нього неможливо. «Вся істина про подію може бути відкрита лише пізніше, а часто *набагато* пізніше самої події, і цю частину історії можуть розповісти тільки історики» [42, с. 147], - робить висновок Данто. Що стосується наративних речень, то в них одночасно присутнє минуле (сама подія), майбутнє (оцінка цієї події) і сьогодення (позиція оповідача).

Своїм дослідженням логіки історичної наративної Артур Данто вперше зробив історичну наративну самостійним об'єктом дослідження. Його припущення, що наратив (як особлива форма історичного пояснення) є центральною проблемою філософії історії, було сприйнято і розвинено в подальшому Гейденом Вайтом і Франкліном Анкерсмітом. Розгляду їх концепцій в рамках наративної філософії історії присвячено наступний пункт даного розділу. Розробки А. Данто в області логіки історичного оповідання створили теоретичні основи для дослідження альтернативно-історичних побудов.

2.2. Наративна філософія історії: сюжети історії, свобода історика і ймовірність альтернативного бачення минулого

Спадщина аналітичної філософії історії сприяла виникненню так званого «лінгвістичного повороту» в філософії історії другої половини ХХ століття. Дослідники по-різному визначають хронологічні рамки цього повороту. Наприклад, відомий сучасний дослідник філософії історії Марина Олександрівна Кукарцева пов'язує «лінгвістичний поворот» з публікацією в 1953 році роботи Густава Бергманна «Логічний позитивізм, мова і реконструкція метафізики», в якій під «лінгвістичним поворотом» розуміється теза про те, що до філософських проблем можна віднести тільки ті, які можливо вирішити за допомогою мови. Проте, Кукарцева зазначає, що спочатку вираз «лінгвістичний поворот» було вжито в контексті опису роздумів Людвіга Вітгенштайна про звичайну мову, який протилежний ідеальній філософській мові [75]. Інші ж дослідники (наприклад, А.К. Блінов, А.В. Філіпповіч) пов'язують становлення і розвиток першого етапу «лінгвістичного повороту» з класиками аналітичної філософії: в такому контексті лінгвістичний поворот позначає «момент переходу від класичної

філософії, яка розглядала свідомість як вихідний пункт філософствування, до філософії неklasичної, яка виступає з критикою метафізики свідомості і звертається до мови як альтернативи картезіанського cogito» [144, с.552].

Другий етап «лінгвістичного повороту» вони відносять до 40-50 рр. ХХ століття і пов'язують його зі структуралізмом, герменевтикою, лінгвістичною філософією. Російський дослідник Ілля В'ячеславович Дьомін виникнення «лінгвістичного повороту» відносить до 1967 року, коли було видано збірку з однойменною назвою (The Linguistic Turn. Recent Essays in Philosophical Method) під редакцією американського філософа Річарда Рорті [45, с.45]. Польський дослідник Ева Доманська, пов'язуючи «лінгвістичний поворот» з нарративною філософією історією, вказує на кінець 60-х рр. ХХ століття, коли він «охопив гуманітаристику і проявився в різних дисциплінах у вигляді текстуальної версії конструктивізму, інтерпретаційних і рефлексивних підходів» [53, с.9]. Бачення «лінгвістичного повороту» як «повороту до нарративу» дозволяє І.В.Дьоміну розглядати ці поняття як синонімічні [45, с.45]. Для українського історика Наталії Яковенко «лінгвістичний поворот» починається з 70-80-х рр. ХХ століття, коли відбувалися ««епістемологічні бої» щодо сприйняття/опису історії» [168, с.215] на сторінках журналу «The American Historical Review»¹⁸. Як зазначає Яковенко, в процесі цих дискусій і зародилося нове бачення історичного джерела як «лінгвістичної реальності», яка диктує певні мовні штампи і конструкції, що надають сенс описаному [168, с.215].

Але, незважаючи на різницю у баченні часу виникнення «лінгвістичного повороту», дослідники сходяться в одному - в результаті цього повороту в філософії було висунуто припущення про те, що єдиною реальністю людини є мова, а наше бачення світу обумовлено тими структурами, в рамках яких збудована використовувана нами мова. У філософії це злиття двох підходів

¹⁸ «Американський історичний огляд», скорочено на англ. AHR - найстаріший (з 1895 року) історичний науковий журнал США, офіційне видання Американської історичної асоціації

добре простежується, на наш погляд, в роботах французького мислителя Мішеля Фуко. У роботі «Археологія знання» він критикує класичний (позитивістський) підхід до історії, вказуючи на те, що класичний історичний аналіз всіляко прагнув уникати теми переривчастості і будував безперервну історію. Він каже, що в історії ми не можемо знайти достатньої безперервності, а навпаки, спостерігаємо зміщення і трансформації. Прагнучи показати відмінності між класичною (позитивістською) і сучасною (постмодерністською) історичною наукою, Фуко вводить поняття глобальної (яка збирає всі феномени навколо єдиного центру) і тотальної (яка розгортається у вигляді розсіювання) історії. Найголовніша відмінність, на його погляд, криється у ставленні до проблеми історичного документа: для класичної історії документ - це, фактично, мертва мова, для сучасної ж традиції - це деякий простір, відкритий для освоєння. А освоювати цей простір історик здатний за допомогою дискурсивних практик, що породжують знання. Для Фуко головним в історичному дослідженні стає не факт, а висловлювання (одиниця дискурсивних практик), що робить його напрацювання вельми важливими в контексті конструктивістського підходу, а також нарративної філософії історії [148].

Говорячи про значення «лінгвістичного повороту» для філософії історії, Кукарцева зазначає, що він, «як правило асоціюєміий з постмодернізмом і постструктуралізмом, підірвав кордони між історією і літературою, відкинув класичні дефініції істини, вніс в історичні дослідження риторику, одним словом, змінив той спосіб, яким історики до цього бачили минуле» [76, с.10]. Крім цього він став причиною розходження філософів історії на два табори: «на прихильників нарративу і на прихильників моделі охоплюючого закону» [75]. Дослідник М.А. Кукарцева зазначає, що прихильники двох точок зору вимагали від історії вибору (що було для неї не вперше) - або бути науковою, або літературною. Подібний стан «між наукою і поезією» [75], зробив історію ідеальним полем для суперечок. Наприклад, англійський історик

Джордж Тревельян відзначав, що «колискою» історії є мистецтво оповідання [74, с.44], а професор літератури Емері Нефф написав роботу «Поетика історії»¹⁹ (1947), в якій він запропонував результати критичного прочитання їм істориків XVIII- XIX ст. Як зазначає Кукарцева, незважаючи на те, що автори, солідарні з Тревельяном і Неффом, всерйоз не розглядали історію як поетику, а називали її «вченість, додана до мистецтва», вони зробили серйозний вплив на формування бачення історії як виду літератури і особливу увагу до історичного нарративу [74, с.44].

Розробкою концепції історичного нарративу займався американський історик Гейден Вайт. Е. Доманська називає його концепцію «риторичним конструктивізмом» [53, с.38], а М. Кукарцева - «естетичним історизмом» [74, с.48], визначаючи метод історичних досліджень Вайта як «риторико-спекулятивний» [76, с. 7]. Сам Г. Вайт в інтерв'ю Е.Доманська зізнався, що не може якось позначити свою теорію: «Зараз я більше намагаюся працювати над розвитком поняття тропіки як континууму логіки, діалектики і поетики» [52, с.47]. У 1973 році вийшла його робота «Метаісторія» (Н. Яковенко назвала її ««культовою книгою» нового способу мислення» [168, с.215]), де для аналізу історіографії вперше було використано структуралістський підхід.

Г. Вайт бачить завдання історика кінця XX століття в «пере-уявленні» історії, яке неможливо без уяви (навіть з урахуванням ілюзій і оман). Вже в передмові до своєї роботи дослідник вказує, яким чином слід вивчати історію: «найпродуктивніший підхід до вивчення історіографії - це ставлення до літературного аспекту останньої більш серйозним чином, ніж дозволяє туманне і не цілком теоретичне поняття «стилю» [137, с.8]. Мислитель вважає, що «коли справа доходить до історичних явищ, тут все - від початку до кінця - конструкція» [137, с.13]. Вайт обґрунтовує цю думку тим, що

¹⁹ Neff E. The Poetry of History.

історичний факт не може бути надано історику сам по собі, він конструюється їм. Він підкреслює, що «факт» - це подія, що піддалася опису, і яка залишається лише мовним явищем. Ці два поняття відносяться до різних дійсностей: подія - до минулого як такого, а факт - до порядку дискурсу (історичної дійсності). Історик, по суті, пояснює і інтерпретує вже піддані опису події, тобто займається дослідженням не минулого, а текстів, в яких це минуле описано. «Події відбуваються і - більш-менш адекватно - відображаються в документальних джерелах і пам'ятках; факти концептуально конструюються в думки і/або фігуративно в уявленні і існують тільки в думці, мові або дискурсі» [137, с. 11].

Тому історія виступає для Вайта в якості історіографії (історіописання), а історіографічний текст - «літературного артефакту». У контексті історичних досліджень неможливо перевірити відповідність репрезентації минулого і того, що сталося. Можна лише порівнювати різні способи опису цього минулого, вибираючи найбільш переконливий спосіб. У такому випадку, за Вайтом, головним завданням теорії історії є дослідження історичного нарративу, інтерпретацій, а не пояснень і описів. «Чисто буквалістський опис того, «що сталося» в минулому, може бути використано тільки для створення анналів або хроніки, але не «історії». Історіографія є дискурсом, який, як правило, націлений на конструкцію правдоподібного оповідання про серію подій, а не на статичний опис стану справ», - зазначає Г. Вайт [137, с.14].

Конструюючи історичну реальність, історик неминуче повинен розповісти історію - здійснити нарративну процедуру. Г. Вайт виділяє три рівні нарративу, на яких може бути досягнутий «ефект пояснення». Це рівні формального докази (модуси формізму, органицизму, механіцизму і контекстуалізму), побудови сюжету (архетипи роману, комедії, трагедії та сатири) і ідеологічного підтексту (тактики анархізму, консерватизму, радикалізму, лібералізму). Комбінація цих типів становить, згідно Вайта,

історіографічний стиль історика або філософа історії. Дослідивши з цієї точки зору твори чотирьох філософів (Гегеля, Маркса, Ніцше і Кроче) і чотирьох істориків XIX століття (Мішле, Ранке, Токвіля, Буркхардта), Вайт виділяє «чотири головні модуси історичної свідомості» - метафору, синекдоху, метонімію і іронію [137, с.19]. За допомогою тропів, вважає Вайт, ми можемо визначити домінуючий тип історичної свідомості в конкретну епоху, а також індивідуальні риси особистостей істориків і філософів, роботи яких ми аналізуємо. Він вважає, що виявлення тропологічного модусу і відповідного йому рівня нарративу, становить «метаісторичну» основу будь-якого історичного твору, і без використання цих категорій історик не може інтерпретувати історичний документ.

Але при цьому Вайт в жодному разі не розглядає нарративну теорію історії як збірку правил, яких повинен дотримуватися кожен історик. Нарратив протиставляється їм теоретичному способу організації сприйняття світу, він є «способом організації досвіду суб'єкта», нарративу не треба вчитися. «Ви, звичайно, повинні навчитися розповідати, - говорить Вайт, - але рівно настільки, наскільки повинні навчитися говорити на своїй мові. Людям, для того, щоб говорити, не потрібна теорія мови» [52, с.31]. Таким чином, Вайт пов'язує нарратив з громадським життям, робить його елементом соціальної ідентифікації. Український дослідник Олена Віталіївна Мішалова бачить головну заслугу Г. Вайта в тому, що він розробив і запропонував нову модель історичного оповідання, яка, навіть не дивлячись на те, що Вайт «робить свій висновок на основі аналізу історичних робіт XIX століття, запропонована ним схема може бути використана для дослідження будь-якого історичного нарративу» [96, с.28].

В гуманітаристиці ставлення до ідей Вайта, які він висловив в «Метаісторії», неоднозначне. Як зазначає М. Кукарцева, «Метаісторія» стала тією роботою, «яку не люблять історики, але люблять філософи і літературні критики» [76, с.15]. Це ж відзначає сам Вайт: ««Метаісторія» - це щось, що

не люблять історики. Але вона подобається людям інших професій..., оскільки те, що вона робить або хоче зробити, полягає в деконструкції міфології, так званої науки історії» [52, с.29]. Вайта досить часто звинувачують у непрофесіоналізмі: історики не хочуть приймати його «релятивізм», а літературознавцям здається його метод занадто формальним. Як розповідав сам мислитель в інтерв'ю Е. Доманська, Карло Гінзбург на дух не переносить його «Метаісторію», звинувачуючи Вайта в суб'єктивізмі і маніпуляції історією для досягнення естетичного ефекту [52, с.31]. А ось Ф. Анкерсміт, як зауважує Кукарцева, вважає «Метаісторію» кращою, після «Ідеї історії» Р. Коллінгвуда, книгою з історіографії. На його думку, «Метаісторія» зіграла величезну роль в руйнуванні модерністського бачення історії [76, с.15]. Так само на адресу Вайта надходять закиди і критика того, що він пропонує постмодерністську концепцію історії (наприклад, професор Гертруда Хіммельфарб), що для нього образливо, оскільки сам Вайт бачить свій проект як модерністський. «Вся моя інтелектуальна формація, мій інтелектуальний розвиток проходив в епоху модернізму...Моя концепція історії має багато спільного з ідеєю піднесеного, витягнутої з романтизму, а не з постмодернізму, який набагато більш сумний» [52, с.46].

Представником пізньої фази розвитку нарративної філософії історії є нідерландський історик Франклін Анкерсміт. Його монографія «Нарративна логіка» (1983) разом з «Аналітичною історією філософії» А. Данто і «Метаісторією» Г. Вайта вважається фундаментом, на якому розвинувся нарративізм. Як характеризує його внесок Е. Доманська, це «дослідник, який поворотом своїх інтересів від нарративу до проблеми досвіду вивів теорію історії за рамки лінгвістичного повороту» [53, с.46]. У «Нарративній логіці» [11] Анкерсміт прагнув представити логічну структуру нарративу. Як зазначає дослідник Єжи Топольський, в розумінні нарративної логіки, Анкерсміт виходить з трьох позицій: історичний нарратив не є «образом» минулого, нарративна історіографія займається вивченням нарративних

субстанцій (образів минулого); існує тісний зв'язок між нарративом і метафорою [135, с.84]. Запропонована Анкерсмітом теорія нарративної субстанції направила дослідника до проблеми репрезентації минулого.

Ф.Анкерсміт ділить філософію історію на критичну (спекулятивну) і нарративну, і каже про останню, як про філософію історіописання, яка пропонує естетичний підхід до історіографії. Подібно А. Данто спекулятивну філософію історії (концепції Гегеля, Маркса, Шпенглера і Тойнбі) він звинувачує в причетності до метафізики і неможливості верифікувати отримані знання про минуле. Починаючи з 1950-х рр., зазначає Анкерсміт, спекулятивна філософія історії в пошуках теорії для пояснення історичного минулого пройшла три етапи. Перший етап пов'язаний з моделлю охоплюючого закону Гемпеля (існування універсальних історичних законів), про яку ми говорили в попередньому пункті. На другому етапі спекулятивна філософія історії звертається до герменевтики («передумування» минулого у свідомості історика), яка теж була нездатна дати чіткого пояснення минулого. Третій етап сучасний самому Анкерсміту, і являє собою відхід від дискусії між представниками першого і другого етапів. На цьому етапі, на думку Анкерсміта, особлива роль належить Г. Вайту, який при дослідженні цілого (а не окремих фрагментів) історичного тексту виділяє три рівні: рівень опису подій, рівень пояснення і, найважливіший, за Вайтом, рівень репрезентації минулого [10, с.5-9]. Але головним недоліком теорії історії Вайта, згідно Анкерсміта, є те, що «вона не дає ніякої відповіді на питання про те, як найкраще пояснювати минуле» [10, с.11]. Таким чином, нарративна філософія історії є включеною в критичну філософію історію, але відрізняється від неї аналізом історичного тексту як цілого і інтересом до зв'язків між текстами (історичними репрезентації). У той час як критична філософія історії займається описом і поясненням (перші два рівня, за Вайтом), нарративізм зосереджується на інтерпретації [53, с.47].

У більш стислому вигляді його концепція нарративної логіки відобразилася в есе «Шість тез нарративної філософії історії», де він вже з першої сторінки демонструє вектор своїх досліджень - «Історичні нарративи - це інтерпретації минулого» [10, с.117]. Анкерсміт вважає використання термінів «історичний нарратив» і «інтерпретація» більш адекватним підходом до розуміння історіографії, ніж традиційні терміни «опису» і «пояснення». Як він пояснює в інтерв'ю Е. Доманська, «нарратив є інструмент - і вельми ефективний; до того ж - для додання сенсу світові, в якому ми живемо» [52, с.117]. До інтерпретації історик звертається тоді, коли він має в своєму розпорядженні величезну кількість даних про минуле, і тільки «нескінченне число інтерпретацій може пояснити всі відомі дані» [10, с.117]. Але нарративізм працює тільки з тими фактами, які дійсно мали місце бути в минулому. Так, Анкерсміт розрізняє історичне дослідження, пов'язане з фактами, і історичне письмо, пов'язане з інтерпретаціями цих фактів. Нарративна філософія історії має справу тільки з твердженнями, які є результатом історичного письма. Проблему сучасної філософії історії Анкерсміт бачить в тому, що найчастіше об'єктом її інтересів стає історичне дослідження, хоча «найбільш різкі та найцікавіші інтелектуальні виклики, кинуті історика, містяться в історичному письмі (вибір, інтерпретація, спосіб бачення минулого)» [10, с.119].

Автор «Нарративної логіки» бачить нарративізм як спадкоємця історизму, оскільки обидва визнають важливу роль інтерпретації в роботі історика. На думку Анкерсміта, важливість і «чарівність» історизму полягає ще і в тому, що він знімає суперечки між історією-наукою і історією-літературою: «він зберігає те, що є істинним і в сциєнтистських, і в літературних підходах до історії, і уникає того, що надмірно в них обох» [10, с.118]. Але якщо історизм намагається виявити сутність історії, то нарративізм не виявляє, а позначає за допомогою інтерпретації структуру історії [10, с.120].

На відміну від окремих, що співвідносяться з минулим тверджень, нарративні інтерпретації лише звертаються до минулого. Пояснюючи цю тезу, Анкерсміт пише: «Нарративні інтерпретації «виривають вас з історичної дійсності» і не «відсилають назад» (як це робить твердження)» [10, с.121]. Мова нарративу автономна по відношенню до минулого, вона непрозора і тому не може нам продемонструвати уявлення про минуле [10, с.124]. Однак, в зв'язку з цим, нарративізм не повинен сприйматися як конструювання того, чим минуле могло б бути, нарративізм - це «конструювання...нарративних інтерпретацій минулого» [10, с.122]. При зіткненні двох інтерпретацій нарративу виникає нарративний простір, в рамках якого народжується історичне розуміння [10, с.127]. Перемагає та інтерпретація, яка визначається більш реалістичною, більш правдоподібною. Якщо нарративна інтерпретація не відкидається іншою інтерпретацією і довгий час існує як очевидна, вона перетворюється, на думку Анкерсміта, в нарративну річ, яка «стає річчю в реальності» [10, с.125] (в результаті чого з'являються поняття речей, наприклад, «собака», «дерево»). Історичний нарратив Анкерсміт уподібнює метафорі, оскільки він (нарратив) так само «показує минуле в термінах того, що не являється минулим (тобто нарративна інтерпретація)» [10, с.126], тому для дослідника найкращим історичним нарративом виступає метафоричний нарратив.

Перехід з рівня одиничних тверджень, які є результатом історичного дослідження, на рівень сукупності тверджень - інтерпретації, є переходом з епістемологічного рівня на рівень репрезентації. Це можливо завдяки нарративним субстанціям, які включають в себе індивідуальні істинні твердження про минуле [53, с.51]. В «Нарративній логіці» Анкерсміт постійно підкреслює, що «нарративні субстанції є чимось про минуле, але вони не вступають з минулим в стосунки референції» [53, с.52].

Як зазначає Е. Доманська, згодом Анкерсміт повністю замінює поняття «нарративної субстанції» концепцією репрезентації, яка є необхідним

доповненням для епістемології. «Твердження є епістемологічними, текст - репрезентаціоністським; і кожен, хто намагається зрозуміти текст способами епістемології, приречений на провал» [Цит. по: 53, с.52], - пояснює він. Нерепрезентативний характер репрезентацій Анкерсміт ілюструє на прикладі порівняння історіописання з реалістичним живописом. На його думку, аналогія порівняння історика з художником більш вдала, ніж порівняння історика з письменником (як традиційно роблять теоретики історії). Анкерсміт наполягає на пріоритеті репрезентації над тим, що репрезентується, тому що ми знаємо про цей об'єкт виключно завдяки репрезентації (наприклад, такі поняття, як «Відродження», «Холодна війна»). Вихід з «тюрми репрезентації» Анкерсміт бачить в історичному досвіді, який відкриває минуле таким, як воно було насправді. У такому повороті до історичного досвіду (про який Анкерсміт пише в своїй найбільшій роботі «Піднесений історичний досвід» [9]) Ева Доманська бачить вичерпання ідей нарративізму як напрямку [53, с.14].

Таким чином, нарративізм робить акцент на нарративній природі історичного знання, яка полягає в можливості виділяти з різноманіття свідчень минулого якісь події, пов'язані між собою в розповідь. Сама природа історичного знання передбачає, таким чином, множинність можливих історій, розказаних на підставі одних і тих самих свідчень - суть розповіді визначається об'єктом вивчення історика. Знання про те, що об'єктивних оповідань про минуле може бути кілька, створює теоретичну платформу обґрунтування можливості альтернативно-історичного бачення.

Нарративізм виявляється однією із складових тієї теоретичної установки, яка робить можливим вивчення альтернативної історії. Крім того, нарративізм створює можливість використовувати в науковому дослідженні також художні тексти, що закріплюють деяке приховане послання, яке намагається донести до читачів автор. Художні тексти, які традиційно

відкидались зі сфери наукового вивчення, отримують своє місце у вивченні історичних нарративів. Найчастіше художник, не пов'язаний рамками академічної традиції, має можливість більш ясно донести суть нарративного послання, яке може бути вивчено поряд з нарративами академічних істориків.

2.3. Постмодерністська філософія історії: нові шляхи опанування історичного минулого

Виникнення постмодернізму²⁰ прийнято відносити до кінця 70-х років ХХ століття і розглядати його як антитезу модернізму, який ґрунтувався на цінностях і ідеалах епохи Просвітництва, тому дуже часто цей новий тип мислення називають ідеологією постпросвітництва (антипросвітництво) [90, с.199]. Серйозний вплив на формування постмодернізму надали такі філософські течії як екзистенціалізм, психоаналіз, герменевтика, некласична філософія науки, аналітична філософія і, як її наслідок, лінгвістичний поворот у мисленні.

В якості епістемологічних підстав нового типу мислення можна розглядати погляди Ф. Ніцше (відношення мови і дійсності, «в'язниця мови»), Ч.С. Пірса (людська думка як знак), Ф. де Соссюра (лінгвістика), Л. Вітгенштайна (мовне структурування досвіду людини), Е. Гуссерля (феноменологія), М. Гайдеггера (критика метафізики з позицій екзистенціалізму та лінгвістики), М. Фуко (генеалогія знання, дискурсивні практики), Т. Куна (модель історії науки, парадигма), А. Данто (аналітична філософія історії), Г. Вайта (естетичний історизм), Ф. Анкерсмита (нарративна логіка і піднесений історичний досвід), Х. Хестера (концепція історичної риторики), Р. Барта (концепція історичного дискурсу) і ін. [90, с. 200]. Завдяки «лінгвістичному повороту» стало ясно, що мова - це

²⁰ Образна назва постнекласичного типу мислення, що з'явився в гуманітаристиці

самостійна реальність, яка конструює як саму людину, так і його світ. М. Гайдеггер прагнув вивести мову за межі лінгвістичного аналізу, оголосивши мову будинком Буття, і щоб схопити істину світу, потрібно лише прислухатися до нього.

Поняття «постмодерн» спочатку виникає як позначення післявоєнної літератури в США. Так, Леслі Фідлер у своїй статті «Перетинайте кордони, засинайте рови» (1969) протиставляє сучасне мистецтво мистецтву модерну, яке, на його думку, перебуває в глибокій кризі. Його концепція являє собою три важливі позиції: по-перше, необхідно «стирання кордонів» між «масовістю» і «елітарністю», що ліквідує прірву між художником і публікою і розширить можливості літератури (класичний приклад - «Ім'я троянди» Умберто Еко); по-друге, знищення кордону між чудесним і ймовірним («казкові королі» не менш реальні, ніж «бухгалтерські книги»), що з часом перетворилася на тезу про множинність світів, про віртуальну реальність; по-третє, художник виконує функцію «подвійного агента» - в «масовому» він представляє «елітарне» (і навпаки), в «ймовірному» - «чудове», він завжди знаходиться на периферії, його свідомість в якійсь мірі шизофренічна [77, с.11-13].

Так, постмодерним вважався твір з плюралізмом мов, моделей і методів. Згодом поняття «постмодерн» втілилось в соціологію, і досягло повного свого розкриття в філософії. Дуже вдало суть постмодернізму відображено в епіграфі до глави «Постмодернізм і історична наука» російським істориком і філософом Анатолієм Володимировичем Лубським: «Граї в ігри інтерпретаторів, забавляйся інтелектуальним плюралізмом. Істина - міф, тобі - все дозволено» [90, с.199].

Прийшовши на зміну новоєвропейської картини світу постмодернізм тісно пов'язаний з падінням ідеологічних, національних, релігійних бар'єрів, з часом створення інформаційного суспільства і універсальних комунікацій. Французький філософ Жан Франсуа Ліотар визначив постмодернізм як

«недовіру щодо метанарративів», які легітимують важливі «інституції, що відають соціальним зв'язком» [86, с.11]. Як приклади метанарративів Ліотар наводить розповідь про прогрес наукового знання, розповідь про взаємозв'язок ідеї прогресу і формування нації, і марксизм, як апофеоз цих розповідей. Критика Ліотара спрямована на руйнування фундаментальної цілісності минулого, наслідком чого стає фрагментація і множинність сучасного світу [10, с. 349]. Таким чином, лейтмотивом постмодернізму стає відмова від установок (метанарративів), які задають загальний вектор розвитку суспільства в той чи інший час, відмова від ідеї прогресу.

Це відмова від універсальної історичної конструкції, яка вибудовує історію людства в струнку і послідовну лінійну схему. Історичний процес починає розглядатися як «різома»²¹. В історії тепер реальні тільки фрагменти, події, більше не існує єдиного історичного процесу, властивого «деревній» культурі. Як пише Н. Яковенко, «якщо раніше увага була зосереджена на «стовбурі дерева» (історичному синтезі), то тепер вона перемістилася на «листя» - на інтерпретації і маргінальні аспекти, які раніше сприймалися безглуздими з позиції розуміння минулого» [168, с. 223].

Розмірковуючи про роль постмодернізму в філософії історії, Ф. Анкерсміт називає його «теорією історії про історію» [10, с. 348], яка відхиляється від вимог «метанарративів». Метанарративи Ліотара ідентичні, на думку Анкерсміта, спекулятивній філософії історії - того виду систем, який «люто критикувався в п'ятдесяті роки такими філософами, як Поппер, Манделбаум і Хайек» [10, с. 350]. Анкерсміт вважає, що критикою метанарративів вже займався історизм кінця XVIII-початку XIX століть. «Цей поворот від модерністського «grand recit» до постмодерністського «petit resit» має свій точний аналог в істористському запереченні спекулятивних

²¹ Детальніше про це у пункті 1.4.

історичних систем, подібних гегелівській» [10, с. 351], - пише він, показуючи, що «відкриття» Ліотара, по суті, таким не є.

Однією з важливих рис постмодерністської філософії історії є деконструкція модерністської різниці між мовою і світом, яка призводить до тези про те, що «нічого не існує поза текстом». Одним з наслідків такого ставлення стала, на думку Анкерсмита, «в'язниця мови»²²: «ув'язнення у світі текстів та виникнення відчуття радикальної відірваності теперішнього від минулого» [53, с. 54].

За Анкерсмітом, кращими умовами для вимірювання відстані між історичною реальністю і історичною мовою є історична репрезентація і історичний досвід [10, с. 356]. У якості відправної точки своєї теорії історичної репрезентації голландський дослідник розглядає теорію симулякрів Бодріяра. Він звертається до прикладу Бодріяра про іконоборців, які «знали схильність віруючого елімінувати Бога з реальності і визнавати його присутність тільки в діссолютивній формі, втіленої в Його зображеннях або образах» [10, с. 357]. У такій ситуації репрезентація Бога у вигляді зображення стає реальніша за самого Бога, відбувається заміщення реальності зображенням. Анкерсміт переносить цей приклад на область історії і історіописання²³: «як було показано конструктивістами і нарративістами - філософами історії, сама історична реальність настільки ж невидима оку, як Бог іконоборцям: ми знаємо її тільки завдяки репрезентації» [10, с. 359].

На початку 90-х рр. ХХ століття в історіософських поглядах Анкерсмита відбувається поворот від нарративу до досвіду: «на відміну від мови, свідомість і його репрезентації світу не можуть існувати без досвіду... Без досвіду не існує свідомості» [Цит: 53, с. 55], - стверджує голландський дослідник. Цей поворот пов'язаний із захопленням Анкерсмита історією

²² Метафора «в'язниця мови» була введена Ф. Ніцше з метою показати, що мова виступає в якості умови досвіду і знання, тільки завдяки мові ми володіємо знанням про світ

²³ Більш детально про це говориться у попередньому пункті даного розділу

ментальності, історією повсякденності і мікроісторією. Ці підходи, на його думку, розглядають історію, перш за все, як історію досвіду, звертаючи увагу істориків на те, як звичайні люди в минулому відчували світ. Нові підходи в історіописанні поставили питання про можливість досвідченого осягнення минулого без посередництва культури і мови. Це породило зацікавленість категорією «пам'яті» і пов'язані з нею поняття «травми» та «меланхолії». Другою причиною такого інтересу до досвіду, на думку Е. Доманська, стає захоплення Анкерсмита філософської естетикою, в рамках якої діє теза, що твір мистецтва здатний краще висловити категорію «досвіду» [53, с. 55].

Анкерсміт вважає, що категорія «історичного досвіду» не отримала достатньої уваги в сучасній гуманітаристиці. Причина цього криється в історичному об'єктивізмі, який вимагав від історика особистісного абстрагування при відновленні минулого [10, с. 366]. Але в постмодернізмі тема історичного досвіду нехтується, оскільки він зосереджує свою увагу на текстовій презентації історії, а розгляд її емпіричних підстав його не хвилює. «Постмодернізм часто звинувачується у відхиленні такої емпіричної підстави, як іррелевантної; - пише Анкерсміт в роботі «Історія та тропологія», - але замість твердження, що постмодернізм володіє помилковим або поверхневим поняттям історичного досвіду, краще говорити, що він фактично не має ніякої теорії історичного досвіду взагалі» [53, с. 367]. Тому Анкерсміт бачить необхідність в самостійній розробці теорії історичного досвіду.

Дослідник вважає, що історичний досвід є вираженням нашого ставлення до минулого. При побудові своєї теорії він виходить з персонального минулого кожної людини, з ностальгічних спогадів про це минуле. Анкерсміт вважає, що «ностальгія і ностальгічний спогад минулого повідомляє нам найбільш інтенсивний і найбільш справжній досвід минулого, і, отже, ностальгія є найбільш придатною матрицею» [10, с. 369]. Аналізуючи поему австрійського поета епохи романтизму Ніколауса Ленау, в

якій описана ностальгічна туга за минулими днями дитинства, Анкерсміт робить висновок про зв'язок ностальгії з почуттям зміщення - людина знає, де і коли вона хоче перебувати.

Такий ностальгічний «зсув» може відбуватися одночасно в часі і в просторі [10, с. 371]. На відміну від істористського історичного досвіду, який прагне володіти тими ж досвідченими знаннями, що належать минулому, ностальгічний досвід минулого стоїть на позиціях недосяжності минулого і поважає відстань між минулим і сьогоденням, що є важливим моментом для можливості існування історичного досвіду. «Отже, істина в тому, що ми в ностальгійному досвіді історично пізнаємо не «минуле безпосередньо» (як задумано істористами), а відмінність або відстань між теперішнім і минулим» [10, с. 374], - пояснює дослідник.

Ця особливість була добре досліджена американським істориком Девідом Ловенталем в його роботі «Минуле - чужа країна», де він пише, що «те, за чим ми ностальгуємо, не є минулим, яким воно було, чи навіть тим минулим, якого нам шкода, але тільки умовою його колишнього буття» [Цит. по: 10, с.375]. Поняття «колишнього буття» і виступає для Анкерсміта як категорія відмінності. Ностальгія завжди відноситься до сьогодення, вона ніколи не буде моделлю для історичного досвіду, оскільки досвід минулого неможливий - нам доступні лише свідчення про минуле. Ми можемо «ностальгічно переживати досвід минулого в сенсі повторного досвідченого переживання тих самих почуттів, які, як ми знаємо, знаходяться у віддаленій частині нашого особистого минулого» [10, с.378], - зазначає Анкерсміт.

Для більш докладного пояснення ролі ностальгії в історичному досвіді, Анкерсміт наводить роздуми німецького філософа Вальтера Беньяміна про природу фотографії: «теза Беньяміна полягає в тому, що відкритість і невизначеність, що є серцевиною теперішнього, якимось чином зберігаються в фотографії і що фотографія викликає у нас переконаність, що в даний момент ми - сучасники зображеної на ній сцени» [9, с.256]. На думку

Анкерсміта, ніякий інший образотворчий засіб не здатний так наблизити нас до того, що назавжди втрачено. За Беньяміном, те саме втрачене володіє аурую. Анкерсміт переносить цей образ на історіописання і бачить в цьому понятті «момент втрати», в якому найгостріше відчувається «аура» автентичності. «Ми усвідомлюємо її існування лише втративши, - пояснює Анкерсміт, - оскільки вона належить до цієї надзвичайно дивної категорії речей, для яких «минулість» (pastness) є умовою існування» [9, с.258].

У найбільш концептуальному вигляді теорія історичного досвіду Франка Анкерсміта представлена в його роботі «Піднесений історичний досвід». Історичний досвід тут наділяється поняттям «піднесеного», а ностальгія стає однією з ключових характеристик цього досвіду. У цій роботі дослідником знову підкреслюється, що піднесений історичний досвід не прагне отримати знання (тобто не носить епістемологічний характер), а є досвідом, який змінює нас самих, тобто має онтологічний характер. Як зазначає Е. Доманська, погляди Анкерсміта ґрунтуються на антикогнітивному підході «до розуміння історичного досвіду, який не дає знання про минуле, але може схилити подивитися на це минуле під іншим кутом зору» [53, с. 57]. З цим пов'язана теза про те, що історичний досвід - це досвід без суб'єкту, оскільки індивідуальність в момент піднесеного історичного досвіду втрачається внаслідок травматизації минулим.

Для встановлення меж між минулим і майбутнім, Анкерсміт вводить свою концепцію поняття «травми» та «ідентичності». Травма у нього виступає в якості типу забуття, при зверненні до якого виникає відчуття важкої втрати і занепаду. Такі історичні події знаходять статус травматичних (наприклад, Голокост, дві Світові війни). Наслідком травматичного досвіду стає втрата колишньої ідентичності і набуття нової. «Нова ідентичність багато в чому конституюється травмою від втрати колишньої ідентичності - і саме в цьому полягає її головний зміст», - пише Анкерсміт [9, с.443]. Тобто в основі ідентичності людини лежить розуміння того, що його попередня

ідентичність вже втрачена, і тільки минуле пояснює нам, чому ми не можемо бути тими, ким були раніше, а є тими, ким більше не є - в подібному парадоксі прихована робота піднесеного історичного досвіду. «Минуле буде слідувати за нами, як пішла любов: відсутня, але саме в силу цього завжди так вкрай болісно присутня в нас» [9, с.444]. Це явище носить назву «біль Прометея»: тільки через цей біль ми пам'ятаємо про втрачене.

Теорія «піднесеного історичного досвіду» Анкерсмита викликала неоднозначне ставлення в середовищі істориків і філософів. Його звинувачують в абстрактних і відірваних від змісту історіописання поглядах. Так, Е.Доманська бачить недолік його теорії в ігноруванні рефлексії на тему історичного досвіду в рамках таких напрямків, як жіноча історія, гендерні дослідження, дослідження сексуальних меншин, антропологічного досвіду і т.д. На захист Анкерсмита скажімо, що просто фізично неможливо охопити в одному дослідженні всі існуючі погляди на будь-яку проблему, особливо з урахуванням плюралізму і множинності постмодерністських течій. Так само звинувачення стосуються того, що «крім згадки назв класичних робіт, читач не знайде в роботах Анкерсмита аналізу історичних досліджень, що створює враження, що його теорії нарративних субстанцій, репрезентації і досвіду «висять у повітрі» [53, с. 61].

Для нашого ж дослідження погляди Ф. Анкерсмита грають важливу методологічну роль. Нам бачиться, що захоплення альтернативним (нездійсненим) минулим також може розглядатися в рамках піднесеного історичного досвіду. Дивлячись на теперішнє як на наслідок здійснених минулих подій, нам хочеться змінити його - ми починаємо ностальгувати за минулим, якого не було, але яке могло б бути. Травматизація минулим також приводить нас до бажання переписати це минуле, сконструювати іншу альтернативну історію, яка більше б нас задовольняла. Або краще пояснила б нам сенс нашого існування. Можливо, в цьому сенсі альтернативна історія є одним з проявів туги людини ХХ століття за досконалістю - властивості, що

вилилася в створення тоталітарних моделей, заснованих на ідеї викорінення скверни. Травматичність і проблемність сьогодення, відома штучність форм закріплення історичного знання (концепція «місце пам'яті» П'єра Нора) змушують людину шукати натхнення і розради в фантазуванні можливих шляхів історії, в яких все було б простіше і краще.

Ідеї Франка Анкерсмита (а також Гейдена Вайта) були по-своєму сприйняті і перероблені представниками так званого «нового історизму». Цей новий напрямок початку 90-х рр. ХХ століття оформився в теорії літератури і являє собою культурно-історичний напрямок, що знаходиться в опозиції аісторичній постструктуралістській деконструкції. Для постструктуралістів існує тільки реальність тексту і не беруться до уваги соціальні та культурні особливості досліджуваної епохи. Новий історизм приймає реальність історичну - його цікавить виникаюча напруга між текстом і нашою реальністю. Засновником напрямку вважають американського філолога Стівена Грінблата, який у 1982 році при аналізі п'єс Шекспіра почав застосовувати нові методи роботи з текстом. Він каже, що цінність «нового історизму» в «готовності читати все текстуальні сліди минулого з тією увагою, яка за традицією діставалася лише літературним текстам» [Цит. по: 165].

Новий історизм був названий «новим», щоб відрізнитися від історизму ХІХ століття. Чіткого ж визначення даного поняття не було вироблено. Так, наприклад, згідно з американським істориком Адамом Веєсером²⁴, у нового історизму не може бути вироблено теорію, оскільки цей напрям займає положення між літературою та історією, і постійно знаходиться в динаміці [122, с.101-110]. Відомий філолог та історик Олександр Маркович Еткінд при визначенні «нового історизму» виходить з того, що до цього напрямку не відноситься: «він не є, наприклад, соціальною історією, не збігається з

²⁴ Harold Aram Veeseer, «The New Historicism»

семіотикою і не вичерпується деконструкцією». За Еткіндом, це «історія не подій, але людей і текстів в їх відношенні один до одного» [165].

Метою нового напрямку стає переосмислення кожної історичної події в літературному тексті. Новий історизм шукає в тексті не логічні суперечності, як це робить деконструктивізм, а відображення автором проблем його часу. Еткінд відзначає еkleктичний і міждисциплінарний характер такого підходу. «Однією з очевидних його цілей є руйнування кордонів: між текстом і не-текстом, літературою і не-літературою, і взагалі між жанрами, дисциплінами і культурними інститутами» [165], - зазначає він у статті «Новий історизм, руська версія». Об'єктами дослідження стає історія, ідеологія, творчість і повсякденність, які складають, за висловом Еткінда, внутрішній простір квадрату, в якому ми знаходимось [165].

В якості методології нового напрямку виділяють інтертекстуальний аналіз, дискурсивний аналіз і біографічний аналіз. У тексті зберігаються свідчення (сліди) минулого, які стають доступними тільки завдяки інтертекстуальності аналізу різних інтерпретацій цих слідів. «Завдання археології тексту не в тому, щоб очистити його як мертву скам'янілість, - дає пояснення О. Еткінд, - а в тому, щоб відокремити один від одного різні його пласти, зберігаючи їх у власних значеннях» [165]. Дискурсивний аналіз закликає вийти за рамки жанру і реконструювати минуле, як єдиний текст: «в цьому нездійсненному і продуктивному баченні різні області циркуляції текстів - література і політика, поезія і проза, філософія і релігія - нічим не відокремлені один від одного» [165]. Стає важлива індивідуальність автора, який створив текст, більш того, «новий історизм» підкреслює взаємозв'язок ідей автора і його життям (наприклад, намір Людвіга Вітгенштайна виїхати в Росію і працювати на заводі).

Таким чином, реабілітується «вбитий» постмодернізмом і постструктуралізмом автор («смерть автора» Р. Барта та М. Фуко). Як зазначає Еткінд, «такий аналіз спрямований на виявлення тих політичних,

філософських і життєвих підтекстів, які пов'язані з найважливішими з турбот самого аналітика» [165] (наприклад, з мемуарів О. Жолковського про побутову поведінку А. Ахматової ми дізнаємося набагато більше про сталінізм, ніж читаючи істориків, що займаються цією епохою).

«Новий історизм» зумів підкреслити потребу суспільства в оповіданнях. Таким чином, владу над суспільством має той, хто володіє текстом і може розповісти історію. Така влада належить інтерпретаторові. Як тільки текст прочитано, він стає суб'єктом історії: «текст поза дискурсу залишається пам'ятником епохи» і поміщується до архіву - «морозильника історії» [165]. Будь-яка історія є історія читання одним письменником інших письменників - своїх попередників. Відмінність історичної прози, написаної письменником, і історичної прози, написаної істориком, на думку Еткінда, складається тільки в наявності (або відсутності) посилань на використані джерела.

У той час як письменник може переказувати ідеї свого попередника без посилань на нього (наприклад, як А. Білий на Ф. Ніцше), вчений зобов'язаний вказувати джерела, інакше його текст віднесуть до сфери літератури. Аналізуючи погляди Герольда Блума на інтертекстуальну конструкцію, Еткінд пише про аналогію літературної поведінки з едіповим комплексом (за Фрейдом): «Письменників вчать (інші письменники) вбивати своїх літературних батьків за допомогою нового, небувалою використання їхніх текстів, яке робить їх невідомими. Істориків вчать (інші історики) вбивати своїх наукових батьків за допомогою детальних посилань, які доводять перевагу нового вкладу в науку в порівнянні з попередником» [165]. Проте, «вбиваючи» свого попередника, автор залишає для нього невидимий пам'ятник: «літературний син посилається на батька так, щоб про це посилення знав тільки сам автор» [165]. І тільки уважний читач, «ідеальна мати», зможе помітити цей текстуальний пам'ятник.

Мета таких робіт полягає в створенні власного нарративу, який буде цікавий читачеві, якщо в сюжетах минулого він виявить паралелі зі своїм

життям (наприклад, роман М. Булгакова «Майстер і Маргарита», який відобразив мрію читачів про позбавлення від кошмарів московського життя [165]). Головним елементом тут виступає інтерпретація, яка витягує на поверхню те, що вважається важливим і цінним для конкретного суспільства в конкретну епоху. Саме з цієї причини наявність різноманітних альтернативно-історичних романів може розглядатися як відображення потреб суспільства в історичній умовності. «Історія входить в літературний текст, як в людську пам'ять, фільтруючись через багаторівневі механізми відбору, забування і діалогу» [165], - каже Еткінд. В альтернативно-історичних романах ми зустрічаємося з маніфестацією свідомого наміру забути загальноприйнятий (офіційну версію) історичний матеріал і сконструювати новий, альтернативний йому.

Постмодерна філософія історії відкрила нові горизонти для історичного дослідження, розширивши «територію» історика і наділивши його різноманітним пізнавальних технік. З'явилася величезна кількість напрямків і тенденцій в історії, в якості об'єкту дослідження приймаючи той чи інший аспект людського досвіду. Ева Доманська відносить ці напрямки до неконвенційної історії, яка протиставляється конвенційній (академічній) історії. Вона визначає її наступним чином: «це історія, яка шанує суб'єктивізм, у нарративі ламає причинно-наслідковий порядок, із підозрою ставиться до поняття істини, експериментує зі способами представлення та використовує різні способи передавання інформації, серед яких писані тексти є лише одним із можливих варіантів» [53, с.96]. Дослідник трактує неконвенційну історію як авангардний «повстанський» напрям в рамках конвенційної історії [53, с.101]. Цей напрямок включає в себе постколоніальні дослідження, різні етнічні студії, гендерні дослідження, дослідження сексуальних меншин, тварин і т.д. [53, с.97]. До неконвенційної історії Доманська відносить і альтернативну історію, і визначає її як

«присвячену тому, як могло би виглядати минуле, якби події закінчилися інакше, ніж це фактично сталося» [53, с.121]. Таке бачення альтернативної історії вельми відрізняється від нашого уявлення даного напрямку в філософії історії, але про це мова піде в наступному розділі.

Висновки

З другої половини ХХ століття в опозицію до традиційної філософії історії, яка прагнула виявити в подіях минулого деякі загальні закономірності і визначити зміст і призначення історії, виступила аналітична філософія історії. Артур Данто, один з перших теоретиків цього напрямку, прийшов до висновку, що події минулого набувають історичного значення лише в контексті оповідання, оскільки наші уявлення про минуле безпосередньо пов'язані з нашим поняттям причинності, яке неможливо зафіксувати поза мовою. Тому завдання історика полягає не тільки в описі подій минулого, а й в інтерпретації цих подій, і в вибудовуванні певного історичного нарративу. Причому історичне оповідання, за Данто, і описує, і пояснює ці події одночасно. Завдяки напрацюванням Артура Данто, історична наратія стала об'єктом історіософського дослідження, і отримала свій подальший розвиток в наративній філософії історії, зокрема, в дослідженнях Гейдена Вайта і Франкліна Анкерсмита.

Увага аналітичної філософії до чіткості і термінологічної ясності в дослідженнях сприяло виникненню так званого «лінгвістичного повороту» в філософії історії. Історичне джерело стало сприйматися як лінгвістична реальність, що має певні мовні штампи і конструкції. Таким чином, була стерта межа між історією і літературою, і особлива увага стала приділятися історичному нарративу. Важливе місце в розробці концепції історичного нарративу відводиться Гейдену Вайту. На думку дослідника, кожний історик володіє унікальним історіографічним стилем, що складається з комбінації трьох рівнів нарративу - формального доказу, побудови сюжету та

ідеологічного підтексту. Крім цього, за допомогою тропологічного модусу можна визначити домінуючий тип історичної свідомості в конкретну епоху. На думку Вайта, виявлення тропологічного модусу і відповідного йому рівня нарративу становить «метаісторичну» основу будь-якого історичного твору, і без використання цих категорій неможлива інтерпретація історичного документу. Набагато далі в цьому напрямі просунувся Франклін Анкерсміт зі своєю теорією нарративної субстанції. Акцентувавши увагу на тому, що історичні нарративи є інтерпретаціями минулого, дослідник розрізняє історичне дослідження, пов'язане з фактами, і історичне письмо, пов'язане з інтерпретаціями цих фактів. На думку Анкерсміта, цікавіше за своїм змістом і сенсом саме історичне письмо, в той час як історики найчастіше воліють працювати з історичним дослідженням. Важливість нарративної філософії історії в контексті нашого дослідження виявляється в можливості розглядати альтернативну історію як нарратив.

Альтернативна історія в даному випадку виступає як розповідь про події, яких не було в дійсності, але які могли б бути в особливих обставинах і під впливом особливих причин. Бачення нарративу як невід'ємної складової соціальної ідентичності (Гейден Вайт) і як інструменту надання сенсу світу, в якому ми живемо (Франк Анкерсміт), дозволяє зафіксувати потребу сучасного суспільства в альтернативно-історичному нарративі. Більш того, теорія тропів Г. Вайта дає можливість розглядати альтернативну історію не тільки як науковий метод (альтернативно-історичне моделювання), але і як художній жанр.

Своєрідним апогеєм бачення історичної реальності виключно як мовної стало постмодерністське бачення історії. Франклін Анкерсміт говорить про це як про «в'язницю мови», коли мова виступає в якості умови досвіду і знання про світ. Історична репрезентація і історичний досвід стають для нього критеріями вимірювання відстані між історичною реальністю і мовою. На думку Анкерсміта, визначити наше ставлення до минулого ми можемо за

допомогою історичного досвіду, який постає в формі ностальгії. Ця ностальгія не є описом минулого, а лише досвідом, що змінює саму людину. Захоплення альтернативною історією також може розглядатися в рамках піднесеного історичного досвіду, який проявляється в ностальгії за нездійсненим (але можливим) минулим. Травматизація минулим сприяє виникненню бажання переписати це минуле, створити інший (альтернативний) варіант минулих подій, який би більше нас влаштовував.

Ідеї Ф. Анкерсмита і Г. Вайта стали основою для виникнення «нового історизму», мета якого в переосмисленні кожної історичної події в літературному тексті. Інтерпретація стає головним елементом, завдяки якому виявляються всі найболючіші і травматичні теми для того чи іншого суспільства. У цьому ключі інтерес суспільства до альтернативно-історичних романів можна розглядати як пошук «кращої» версії історії.

Постмодерна філософія історії звернула увагу на ті сфери минулого, які раніше перебували на периферії або під заборонаю (неконвенційна історія). Як це було з альтернативною історією, яку до 70-х рр. ХХ століття відносили тільки до жанру художньої літератури. Руйнування жанрових меж, взаємопроникнення історії та літератури дозволяє розглядати такі феномени як альтернативна історія в цілісності, оскільки популярність альтернативно-історичних побудов вказує на специфічні особливості розвитку сучасної історичної свідомості в цілому. Виявленню цих особливостей присвячено наступний розділ нашого дослідження.

РОЗДІЛ 3. АЛЬТЕРНАТИВНО-ІСТОРИЧНІ КОНСТРУКЦІЇ ЯК ІНСТРУМЕНТ СОЦІАЛЬНОЇ ДІАГНОСТИКИ В СОЦІАЛЬНІЙ ФІЛОСОФІЇ ТА ФІЛОСОФІЇ ІСТОРІЇ

Даний розділ присвячено безпосередньо аналізу феномена альтернативної історії. Якщо в попередніх розділах ми вибудовували теоретико-методологічну базу для дослідження альтернативно-історичних побудов, то в цьому розділі ми хочемо зосередити увагу на проблемі альтернативної історії і формах її прояву в сучасній історичній свідомості. Розділ поділено на чотири пункти, перед кожним з яких поставлено конкретне завдання. Для початку нам важливо визначити, що мається на увазі під поняттям «альтернативна історія», оскільки багато дослідників трактують його по-різному. У першому пункті ми показуємо різні варіанти розуміння альтернативної історії, наводимо класифікації цього напрямку, описуємо історію становлення. Наявність класифікацій альтернативної історії підводить до питання про жанри і піджанри альтернативно-історичних побудов, які часто розглядаються як одне ціле. У другому пункті ми опишемо ці жанри і покажемо схожість і відмінність між ними, оскільки це важливо для розуміння альтернативної історії як унікального явища в сучасній історичній свідомості. Постмодерністське стирання кордонів між історією і літературою дозволяє нам розглядати художні твори в жанрі альтернативної історії як важливе свідчення захоплення суспільства темою пошуку іншої історичної реальності. Тому, яким чином ця тема відображена в художній культурі (не тільки літературній), присвячено третій пункт розділу. Нам важливо зрозуміти, наскільки важливим виявляється вивчення альтернативно-історичних конструкцій як інструменту соціальної діагностики, чому взагалі виникає потреба в альтернативному баченні історії. Ці питання ми розглянемо в четвертому пункті розділу, де постараємось з'ясувати евристичний потенціал дослідження альтернативної історії.

3.1. Поняття альтернативної історії в філософії історії: становлення та варіації

Сучасна буденна свідомість, на наш погляд, пронизана ідеєю альтернативності, що є невід'ємною частиною життя кожного індивіда. Умоглядне конструювання можливих сценаріїв розвитку подій, що відбулися, дає відчуття влади над власним життям. При цьому факт усвідомлення неможливості повернення в минуле і виправлення минулих помилок не заважає і далі займатися побудовою альтернативних сценаріїв власного життя. Більш того, ця необхідність контролю власного життя виходить за межі повсякденності і проявляється на рівні історичної свідомості, втілюючись в бажанні перегляду і історичного минулого. Як зазначив російський дослідник економічної історії Юрій Валерійович Латов, «модельовання нездійснених сценаріїв розвитку історичних подій, з економічної точки зору, принципово не відрізняється від модельовання наслідків поведінки, наприклад, покупця в магазині або уряду в період кризи» [79].

Традиційне (яке розділяє багато істориків і сьогодні) твердження про неприпустимість умовного способу в історичному дослідженні з першого погляду може здатися цілком доречним: ми не можемо повернутися в минуле і щось в ньому виправити, історія - незворотний процес. Історик може говорити про втрачені події, може апелювати до «фактору особистості» або «фактору випадку», але при цьому чітко дотримуючись історичного факту. Він не в змозі скасувати або, навпаки, привнести подію в минуле. Так може бути лише в фантастичних романах. Проте, «спокуса пограти в гру «що було б, якби...» неодноразово виникає» [41, С.37].

Постмодерністське бачення історичного процесу лише посилює це бажання «гри з минулим». Одним з варіантів таких ігор стає конструювання історії за принципом «що було б, якби?»: Що було б, якби Гітлер все-таки взяв Москву у 1941 році? Що було б, якби в 1812 році Наполеон дійшов до

Індії? Що було б, якби Філіп Красивий не ліквідував орден Тамплієрів? І навпаки - досягла б європейська цивілізація нинішнього рівня розвитку, якби свого часу Гуго де Пейн не заснував цей орден? [162, с.5].

На думку російського дослідника Бориса Невського, одним з перших, хто піддався «спокусі» умовного способу в історії, вважається давньоримський історик Тит Лівій [107, с. 13]. Кілька сторінок його епічного трактату (а саме в книзі ІХ) «Історія Риму від заснування Міста» присвячені гіпотетичному походу Олександра Македонського на Рим в 323 р. до н.е. Висновок, до якого приходять автор, складно назвати несподіваним: звичайно ж, навіть сам Македонський, цей «настільки великий цар і полководець», не зміг би «розтроцити римську міць», оскільки римські полководці багато в чому перевершували царя Македонії і, крім цього, чисельність армії Македонського не змогла б перевершити чисельність римської армії і т.д. [85]. Але це був лише епізод, необхідність якого зводилася до однієї мети - прославлення Риму, його полководців і армії.

Російський історик Валерій Аркадійович Нехамкін виявляє коріння дослідження альтернатив минулого ще раніше - в «Поетиці» Аристотеля [109, с.103], де той стверджує, що «говорити не про те, що було, а про те, що могло би бути, будучи можливо в силу ймовірності або необхідності» є завданням поета. Саме це і відрізняє поета і історика, який зобов'язаний говорити те, що було насправді. Тому, на думку давньогрецького філософа, «поезія більш філософська і серйозніша ніж історія, бо поезія більше говорить про загальне, а історія - про одиничне» [12, с.655].

Б.Невський виявляє перше вживання терміну «альтернативний світ» у англійського критика і письменника ХІХ століття Ісаака Дізраелі, в збірці оповідань «Of a History of Events Which Have Not Happened» («Про історію подій, які ніколи не відбувалися», 1849) [107, с.12]. Однак перший досвід написання повноцінного наукового альтернативно-історичного твору, на його думку, належить британському історикові Джорджу Тревельяну з

роботою «Якби Наполеон виграв битву під Ватерлоо» (1907), яка не відразу привернула увагу дослідників. Ситуація дещо змінилася з появою двох статей англійського історика Арнольда Тойнбі «Якби Олександр не помер тоді...» і «Якби Філіп і Артаксеркс вціліли...»²⁵. Тойнбі конструює альтернативний світ, в якому Олександр виліковується від хвороби (в 323 р.д.н.е.) і здійснює ряд задуманого: здійснює морську експедицію в Єгипет, відновлює побудований канал через Суецький перешийок, завдяки чому заселяються острови Перської затоки; будує в Олександрії Академію наук і мистецтв - майбутню культурну столицю своєї імперії; організовує конфедерацію фінських міст під своєю гегемонією, тим самим знищуючи будь-які претензії фінікійців на інші землі; здійснює похід на Карфаген; підкорює Італію і панує на Заході; підпорядковує своїй владі більшу частину Індії, внаслідок чого відбувається проникнення і розповсюдження буддизму серед еллінів; здійснює похід в країну Чжунго (Китай) і створює міцний зв'язок між двома державами - Ойкуменою і Чжунго. На цьому, на думку Тойнбі, завершилася б кар'єра великого завойовника. «Він став швидко старіти, і коли в 287 році, 69 років від роду, він помер в стані повного маразму, багато говорили, що для слави Олександра корисніше було б йому померти в розквіті сил - тоді, в Вавилоні, - не без іронії читається в роботі Тойнбі. - Нам - громадянам держави, заснованої Олександром Великим, - це думка представляється безглуздою. Адже в такому разі не було б нашого нинішнього прекрасного світу, яким править зараз Олександр XXXVI!» [134]. Тож не дивно, що робота А. Тойнбі не була сприйнята всерйоз, а лише як «пустощі генія». Проте, саме йому, на думку Невського, ми зобов'язані виникненню такого напрямку в історії, як ретропрогнозування²⁶[107, с.13].

І тут виникає перша проблема - яке визначення найкраще відповідає тому, з чим ми маємо справу? Дослідники по-різному вирішують це питання.

²⁵ Точний рік написання невідомий, імовірно 20-е рр. ХХ століття

²⁶ Одне з визначень історії в умовному способі, яке прогнозує альтернативні варіанти розвитку тих чи інших історичних подій і оцінює ймовірності їх результатів

І.М. Савельєва і А.В. Полетаєв називають подібні «гри з минулим» експериментальною історією і поділяють її на два види: контрфактичну і акцидентальну історії [128, с.647-652]. Суть контрфактичної історії вони бачать в тому, що історик вибудовує контрфактичну модель, засновану на припущенні можливості тієї чи іншої події минулого. Контрфактичний підхід допускається ними тільки в тому випадку, коли існують прогалини в історичних джерелах і необхідно представити досліджувану подію, розглядаючи різні варіанти її розвитку. У такій ситуації контрфактичний підхід використовується як додатковий метод реконструкції історичної дійсності.

Ще один мотив, що спонукає конструювати подібні моделі, полягає в імітації альтернативної історичної ситуації, з метою визначення значущості тієї чи іншої події (наприклад, наскільки важливою подією для США стала поява залізничних доріг). Як правило, в такому випадку реальність конструюється на основі складних математичних розрахунків і такий підхід до історичного минулого викликає більше довіри у істориків [128, с.650]. В акцидентальній (поссібілістичній) історії мова йде про ті можливості, які по ряду причин здійснені не були [128, с.651]. У центрі виявляється діючий суб'єкт, який включається в хід подій своєю здатністю здійснювати вибір. Улюбленим персонажем акцидентальної історії, на думку І.М. Савельєвої і А.В. Полетаєва, є Гітлер: якою була б історія Німеччини, якби його не існувало взагалі або якби він помер до 1933 року? Велику увагу цій темі приділяв німецький історик Голо Манн. На питання одного французького професора, «чи змінилося б щось в разі вбивства Гітлера під час «пивного путчу» 1923 р.», Манн відповів так: «Що-небудь? Змінилося б все. Як і в якому сенсі, цього ми не знаємо. Але не було б Третього рейху в тому вигляді, в якому він виник під керівництвом Гітлера» [Цит. по: 128, с.652].

Валерій Аркадійович Нехамкін поняття експериментальної історії включає в напрямок контрфактичних історичних досліджень, до якого ще

належать, на його думку, альтернативна історія і віртуальна історія. «Контрфактичні історичні дослідження (КФІ) - міждисциплінарний напрямок наукових досліджень, в рамках якого вивчається потенційний минуле, виражене в різних альтернативах» [109, с.102], - пише він.

Терміном «контрфактична історія» користується і американський історик Аллан Мегілл. Він поділяє її на два типи - «помірна» і «необмежена». «Помірна» контрфактична історія вивчає реально існуючі альтернативні можливості в минулому, вона працює з актуальних минулим [95, с.450]. До такого методу дослідження, на думку Мегілла, повинен звертатися кожен історик, щоб краще зрозуміти досліджувану історичну подія. Оскільки «помірна» контрфактична історія починається з «якоїсь конкретної події (такої, наприклад, як Громадянська війна в Англії) і потім озирається назад в часі, розмірковуючи про те, як повинні були б розвиватися події, щоб Громадянська війна не відбулася (або щоб її хід був абсолютно іншим)» [95, с.453]. «Необмежена» контрфактична історія працює, швидше, з історичними розвилками і досліджує те, що могло б статися: «вона працює з минулими історичними наслідками, які фактично ніколи не виникали» [95, с.450]. На думку Мегілла, звернення до такого варіанту контрфактичної історії загрожує історика попаданням в область белетристики, оскільки вибудувати уможливлені ланцюжок того, що могло б статися, неможливо через ситуацію невизначеності в кожний момент історії²⁷ [95, с.452].

На наш погляд, визначення «контрфактична історія/історичні дослідження» не цілком коректне. Пряме значення терміна «контрафакт» (counterfeit) перекладається як підробка, і в даному контексті всі альтернативи минулого трактуються як підробки загальноновизнаної історії, що властиво не всім варіантам подібного альтернативно-історичного конструювання. Але якщо звернутися до тлумачного словника іноземних

²⁷ Більш детально ми розглядали цей момент в пункті о випадковостях в історії (пункт 1.3.)

слів, то ось що виявиться: «контра (лат. *contra* - проти) - перша складова частина складних слів, що означає «спрямований проти чого-небудь, протидіючий чомусь» [70]. Тобто дослівним перекладом слова «контрфакт» буде «противофакт», але умовна історія²⁸ не виступає проти історичних фактів. Вона конструює можливі (альтернативні) шляхи розвитку історії, але ґрунтуючись на загальноприйнятих істориками історичних фактах. Наприклад, напад Японської імперії на Перл-Харбор 7 грудня 1941 року - це загальновизнаний історичний факт. Однак, допущення того, що бомбардування не було, і історія Другої світової війни пішла іншим шляхом розвитку (як, наприклад, описано в роботі «7 грудня 1941 року: інший шлях»), не заперечує історичного факту, а лише розгортає ланцюжок потенційно можливих, але не реалізованих подій. У такому ймовірному ланцюжку подій, звичайно ж, вже немає місця для реально існуючих історичних фактів, вони нівелюються (а не виставляються проти) «фактами» альтернативної історичної реальності.

Використання ж терміну «акциденції» (від лат. *accidentia* – що несподівано з'являється) по відношенню до умовної історії здається не репрезентативним, оскільки він повністю не передає характерні риси такої історії.

Терміном «віртуальна історія» звикли називати умовну історію на Заході. Так, наприклад, збірник під редакцією британського історика Ніала Фергюсона (1997) називається «Віртуальна історія: альтернативи і гіпотези» («*Virtual History: Alternatives and Counterfactuals*») [173], де під віртуальною історією розуміється історія в умовному способі, або гіпотетична/контрфактична історія (*hypothetical or «counterfactual» history* [173, с. 2]). Таке використання терміну «віртуальність» досить легітимно, оскільки, знову звернувшись до словника, ми бачимо, що «віртуальність (від

²⁸ Для зручності скористаємося поки такою термінологією

лат. *virtualis* - можливий) - об'єкт або стан, які реально не існують, але можуть виникнути при певних умовах» [125]. Але в ХХІ столітті, столітті розвитку комп'ютерних та інформаційних технологій, поняття «віртуальність» набуває дещо інші риси, все частіше асоціюючись з віртуальною (мережевою) реальністю. Тому використання поняття «віртуальна історія» здається нам не зовсім вдалим.

Російський історик Ігор Васильович Бестужев-Лада, про якого часто говорять, як про одного з головних теоретиків умовної історії, використовує поняття ретроальтернативістики. Він пояснює, що «ретроальтернативістика здатна...розвинути теорію втрачених можливостей в тому чи іншому історичному процесі» [20, с.104]. Дослідник виходить тут з поняття «альтернативістики» - напрямку сучасної прогностики, який вивчає «можливі шляхи переходу цивілізації, альтернативно існуючої» [20, с.104], і застосовує ті ж методи, але по відношенню до минулого (звідси і приставка ретро - від лат. *retro* - «назад», «звернений до минулого», «ретроспективний»). Нам здається, що таке визначення недостатньо універсальне і виглядає скоріше авторським, оскільки не охоплює всього спектру можливих історичних побудов.

Найбільш адекватною назвою історії в умовному способі, на наш погляд, є «альтернативна історія». Знову звернемося до тлумачного словника: «альтернатива (фр.*alternative*, лат. *alter* - один з двох) - необхідність вибору між взаємовиключними двома можливостями, яка обумовлена потребою *volens volens* зважитися на одне з двох» [4, с.17]. «Момент вибору»²⁹ (поворотний момент, історична розвилка) для альтернативної історії має концептуальне значення. Фактично, ці «повороти» в історії - «історичні розвилки»³⁰ - є об'єктом дослідження альтернативної історії. Таким чином,

²⁹ Більш детально це розглядалося у першому розділі даного дослідження (пункт 1.3.)

³⁰ Більш докладно про них ми говоримо в пункті про роль і місце випадковості в історії (пункт 1.3.)

ми можемо визначити альтернативну історію (в широкому сенсі слова) як напрям в філософії історії, що займається вивченням «історичних розвилок» в історії, і, як їх наслідок, нереалізованих, але можливих, шляхів розвитку історичного процесу. Іншими словами, використовуючи метод аналізу поворотних подій в історії і метод конструювання (виходячи з цих поворотів) нездійсненого сценарію, альтернативна історія створює нову (відмінну від здійсненої) історичну реальність.

У своєму дослідженні ми розглядаємо альтернативну історію як цілісний феномен, що реалізується в двох напрямках: як досягнення історичної реальності, з метою кращого розуміння історичних подій, що відбулися, і як побудову сюжетної лінії (композиції) альтернативно-історичного тексту³¹. Перший напрям позначимо умовно як «академічний» (оскільки найчастіше він реалізується в академічному середовищі). Другий ж напрям реалізується переважно в художній сфері³². Мабуть, тут наші погляди в якійсь мірі збігаються з класифікацією Аллана Мегілла: «академічну» альтернативну історію можна співвіднести з його «помірною» контрфактичною історією, а «художню» - з «необмеженою» контрфактичною історією.

«Академічна» альтернативна історія повинна відповідати суворим критеріям побудови історії нездійсненого³³:

1. Критерій реальності альтернативних сценаріїв, що розмежовує реально можливі варіанти ходу історії і нереальні. Наприклад, в якості серйозної (реально можливої) альтернативної історії можна розглядати книгу британського історика Кеннета Максі «Вторгнення, якого не було» (1980), де представлено альтернативний розвиток ходу історії, якби Гітлер здійснив операцію «Морський лев» і напав би на Англію в 1940 році [66]. Але,

³¹ Різноманітність альтернативно-історичного тексту більш докладно ми розглянемо в пункті 3.3. даного розділу

³² Цей термін ми розглядаємо в найширшому розумінні, оскільки спектр альтернативно-історичних побудов не обмежується художньою літературою

³³ Тут ми користуємося методологічними напрацюваннями І.В.Бестужева-Лади

наприклад, цикл творів американського письменника-фантаста Гаррі Тартлдава «Друга Світова: новий баланс» (1990-1996), де описується альтернативна історія, в якій розвилкою історичних подій стає прибуття на Землю загарбницького флоту прибульців в самий розпал Другої світової війни (наприклад, роман «Удар у відповідь») [132], ніяк не може представлятися реально можливим ходом розвитку історії, що не применшує інтересу до даного циклу альтернативно-історичних романів, але є гарною репрезентацією нашої тези.

2. Критерій логічності, що відповідає за несуперечливість причинно-наслідкових зв'язків при побудові альтернативних сценаріїв. Мається на увазі, що конструювання можливого перебігу подій визначається не польотом фантазії дослідника, а повинно логічно і послідовно випливати з вихідного умовного припущення. У такій ситуації дослідник може вибудовувати альтернативну історію за аналогією з вже здійсненими історичними подіями. Дослідник Б.Невський з цього приводу пише наступне: «Практично всі історичні події багаторазово повторювалися протягом розвитку нашої цивілізації. Тому автор ретропрогноза, розробляючи АІ-сценарій, повинен спочатку провести відбір схожих подій, що відбувалися в реальній історії» [107, с.15].

3. Критерій сумісності альтернативних сценаріїв між собою і з історичною дійсністю, що вимагає порівнювати тільки порівнянне і зіставляти тільки те, що зіставляється.

4. Критерій оптимальності, який дає можливість вилучати з альтернативно-історичних побудов уроки на майбутнє [20, с.122].

У зв'язку з цим цікаві підходи, які виділяє В.А. Нехамкін по відношенню до альтернативної історії (в його концепції - до контрфактичних історичних досліджень). Перший підхід - прагматичний. Суть цього підходу відповідає, на наш погляд, критерію оптимальності: «дані дослідження виконують допоміжну функцію по відношенню до історичної науки, дозволяють витягти

з минулого корисну інформацію» [109, с. 104], - пояснює дослідник. Як приклад варто згадати роботу американського економіста Роберта Фогеля «Залізниця та економічне зростання Америки: нариси з економетричної історії» (1964), де він за допомогою математичних підрахунків побудував альтернативну модель розвитку США, при якій залізниця побудована не була, а засобами пересування залишилися б диліжанси і пароплави. Результат досліджень показав, що внесок залізничного будівництва в розвиток економіки був несуттєвим, а попит на залізницю був штучно викликаний сталеливарними магнатами.

Дослідження Фогеля стало своєрідною демонстрацією того, що традиційна думка істориків, яка полягає в баченні причини швидкого підйому економіки США в будівництві залізниць в XIX столітті, була помилковою. Як написав Б. Невський, «робота Фогеля наповал вбивала одну з «священних корів» американської історичної науки!» [107, с.13]. Для історії ж США в цілому будівництво залізниць, на наш погляд, зіграло важливу роль: почалося освоєння нових територій і, як наслідок, внутрішня інтеграція країни, прискорилося зростання міст, збільшилася конкуренція серед робітників (оскільки полегшувалося переміщення на нові місця роботи), набагато полегшилось індустріальне виробництво і т.д. Це добре проілюстровано в американському телесеріалі в жанрі вестерн «Пекло на колесах»³⁴ (2011-2016), де дія розгортається за часів будівництва першої трансконтинентальної залізниці, тісно переплітаючись з долею головних героїв. У заслугу Фогелю можна поставити те, що після публікацій його робіт, альтернативні моделі стали активно використовуватися в кліометриці, особливо в історико-математичних дослідженнях.

Другий підхід в контрфактичних історичних дослідженнях, що виділяє Нехамкін, - поссібілістський, в якому «КФІ розглядаються з боку

³⁴ За назвою наметового містечка, в якому жили працівники-укладальники залізничних колій

філософської концепції «можливість-дійсність» [109, с. 104]. Суть цього підходу збігається з синергетичним підходом в природознавстві: одночасно існує безліч можливостей, але коли одна з них реалізується, інші самознищуються³⁵. В.А. Нехамкін пише, що «в минулому траплялися ситуації, коли мали місце кілька альтернативних можливостей розвитку» [109, с. 104]. Але, на наш погляд, бачення історії як багатоваріантного процесу (Могільницький Б.Г., Лотман Ю.М., Гуревич А.Я. і т.д.) дозволяє розглядати історію як простір потенційних можливостей, які можуть реалізуватися (або ні) в будь-яку секунду. З такої позиції фраза «в минулому траплялися ситуації ...» безглузда, оскільки такі ситуації посекудно - в будь-яку мить може розірватися один ланцюжок історичного розвитку і виникнути новий (різномне бачення історії).

Третій підхід - еволюційний, який вимагає, на думку Нехамкіна, об'єднання ряду напрямків в рамках контрфактичних досліджень. Тут, нам здається, дослідник сам собі створив труднощі, спочатку розмежувавши напрямки альтернативної, експериментальної та віртуальної історій. «В альтернативній історії висуваються гіпотези, в віртуальної - на їх основі будуються сценарії, в експериментальній - здійснюється їх перевірка» [109, с. 115], - пояснює В. Нехамкін. Але схема «гіпотеза-побудова-перевірка» є спільною для побудови будь-якої пояснювальної моделі, тому підстави для використання цього дроблення цілого на частини викликає нерозуміння.

Побудова сценарію альтернативної історії, за Нехамкіним, відбувається за такою схемою: постановка мети - визначення базових параметрів - опис умов реалізації цих параметрів - опис картини минулого - висновок зі сценарію, який підтверджує (заперечує) вихідну тезу (мета) [109, с. 112]. Така схема побудови альтернативно-історичного сценарію здається нам

³⁵ Більш детально ми розглядали це в першому розділі (пункт 1.3)

адекватною, особливо з урахуванням описаних вище обов'язкових критеріїв оцінки такого сценарію.

Подібній схемі побудови альтернативних сценаріїв відповідають дослідження, що входять до збірки «Віртуальна історія: альтернативи і гіпотези» під редакцією Н. Фергюсона (1997)³⁶: «Англія без Кромвелля: що, якби Карл I запобіг Громадянській війні?» Джона Адамсона («England without Cromwell: What if Charles I had avoided the Civil War?»), «Британська Америка: що, якби не було Американської Революції?» Дж. Кларка («British America: What if there had been no American Revolution?»), «Британська Ірландія: що, якби Самоврядування було прийнято в 1912 році?» Елвіна Джексона («British Ireland: What if Home Rule had been enacted in 1912?»), «Кайзерівський європейський союз: що, якби Британія «залишилась осторонь» в серпні 1914 року?» Ніала Фергюсона («The Kaiser's european union: What if Britain had 'stood aside' in August 1914? »), «Гітлерівська Англія: що, якби Німеччина вторглася до Британії в травні 1940?» Ендрю Робертса («Hitler's England: What if Germany had invaded Britain in May 1940?»), «Нацистська Європа: що, якби нацистська Німеччина перемогла Радянський Союз?» Майкла Берлі («Nazi Europe: What if Nazi Germany had defeated the Soviet Union?»), «Сталінська війна або мир: що, якби Холодну війну вдалося уникнути?» Джонатана Хеслема («Stalin's war or peace: What if the Cold War had been avoided?»), «Камелот триває: що якби Джон Ф. Кеннеді вижив?» Діани Кунц («Camelot continued: What if John F. Kennedy had lived?»), «1989 рік без Горбачова: що, якби комунізм не завалився?» Марка Елмонда («1989 without Gorbachev: What if Communism had not collapsed?») [173]. Це була перша дослідна робота, де була прописана необхідність використання ідеї альтернативності (в збірнику - віртуальної історії) в історичній науці як боротьби з історичним детермінізмом, який нівелює роль особистості в

³⁶ До речі, Аллан Мегілл сильно розкритикував цей збірник, віднісши більшу частину робіт в ньому до «необмеженої» (віртуальної, далекої від реальності) контрфактичної історії

історії³⁷. А також перша збірка, повністю присвячена розробці військово-історичної тематики альтернативної історії³⁸.

Крім «Віртуальної історії» Фергюсона необхідно відзначити збірник науково-історичних альтернатив «А що, якби?» (1999) під редакцією військового історика Роберта Коулі, написаних видатними американськими вченими і які розповідають про ключові моменти історії, починаючи зі Стародавньої Ассирії і закінчуючи подіями ХХ століття [1]. Сам Р. Коулі бачить цей збірник продовженням роботи, яка була розпочата істориками Еріком Дуршмідом («Перемоги, яких могло не бути» (1999)) та Кеннетом Максі («Втрачені можливості Гітлера» (1995) і «Вторгнення, якого не було» (2001)) [54, 66]. У 2001 році військова альтернативно-історична бібліотека була поповнена ще одним дослідженням - збіркою під редакцією американського історика Пітера Цураса «Перемога Висхідного сонця». Його авторами є відомі американські військові історики і журналісти, які займаються вивченням ходу Другої світової війни на Тихому океані. Есе, що увійшли до збірки, об'єднує один важливий момент - пошук сценаріїв, в яких перемогу у Другій світовій війні одержує Японська імперія [118].

Ще однією темою для побудови альтернативної історії є тема Наполеонівських війн. Так, наприклад, збірник Джонатана Норта, який вийшов у 2002 році, повністю присвячений цій темі, що вже видно по самій назві - «Наполеонівські війни. Що, якби?..». Розглянуті авторами збірки епізоди охоплюють всю історію революційних і наполеонівських війн, але найбільша увага приділяється найдраматичнішій події в долі Наполеона - битві при Ватерлоо. Як зазначає Норт: «Ми не ставимо питання «Що, якби було по-іншому?». Ми піддаємо це питання випробуванню, реалізуючи ту чи іншу можливість, і відсторонено спостерігаємо результати» [111, с.7].

³⁷ Про це пише Ніал Фергюсон у вступі до збірки, який займає близько 90 сторінок

³⁸ Нас дивує, що одне з найбільших досліджень з альтернативної історії до сих пір не було перекладено на російську чи українську мову

В рамках нашого дослідження також цікава книга американського історика Бевіна Александера «10 фатальних помилок Гітлера» (2000), що представляє собою аналіз тих помилок Гітлера, при реалізації яких історія виглядала б зовсім інакше. Дослідника цікавить ряд питань (наприклад, чому Гітлер дав можливість англійцям евакуюватися з Дюнкерка? Чому не висадився в Англії? Чому не перекрив радянську нафтову дорогу життя, всього лише обійшовши Сталінград? і т.д.) [3]. Відмінністю цієї книги є те, що вона не є конструюванням альтернативно-історичної реальності, а є дослідженням «розвилком» (в даному випадку «помилком») в історії. На наш погляд, дане дослідження є яскравим прикладом того, який вплив надає вибір окремої особистості на подальший розвиток історичного процесу.

Подібний аналіз поворотних подій історії виявляється в книзі «Вибираючи свою історію. «Розвилки» на шляху Росії: від рюриковичів до олігархів» (2005) під спільною редакцією російських істориків Ірини Карацуби, Ігоря Курукіна і Микити Соколова. Це свого роду «антипідручник»³⁹ історії Росії, присвячений найбільш значущим і драматичним епізодам історії країни з часів середньовіччя до наших днів [62]. Своїм набором «розвилком» це дослідження може служити джерелом як для альтернативно-історичного конструювання, так і для кращого розуміння історії Росії в цілому⁴⁰. До такого ж виду досліджень відноситься робота «Все могло бути інакше. Альтернативи в історії Росії» під авторством російського філософа Володимира Миколайовича Шевельова, а також дослідження українського журналіста Дмитра Шурхало з української якбитології, про які ми говорили раніше⁴¹.

Теоретико-методологічному осмисленню умовного способу в історії присвячено збірник «Одісей. Людина в історії» (2000) під редакцією

³⁹ Так визначив дану роботу російський історик А.Л.Юрганов при написанні вступу до цієї роботи

⁴⁰ Більш докладний опис цієї роботи наведено в третьому пункті першого розділу

⁴¹ Див. пункт 1.3.

російського дослідника Арона Яковича Гуревича. У статтях, які увійшли в даний збірник, історики підходять до проблеми альтернативної історії з різних ракурсів: з точки зору синергетики, що дозволяє бачити історію як багатофакторний, багатоаспектний і багатоваріантний процес (К.В. Хвостова, М.О. Чешков); з позиції математичного моделювання, за допомогою якого можливо вибудовування альтернативно-історичної моделі (Л.І. Бородкін); з соціально-етичної та соціально-психологічної позицій, що підкреслюють важливість альтернативної історії як необхідного елементу історичної свідомості (О.В. Оболонський); з евристичної і моральної позицій, що дають можливість краще зрозуміти, чим керувалися люди минулого при прийнятті того чи іншого рішення (І.М. Данілевський); з точки зору сприйняття справжньої історії як альтернативи тому, що не відбулося (А.Л. Юрганов); як інструменту для кращого розуміння і усвідомлення теперішнього (М.Ю. Парамонова); з точки зору відповідальності кожної людини за здійснений ним вибір, який так чи інакше впливає на подальший розвиток історичного процесу (Д.Е. Харітонович, А.Я. Гуревич). Цікава заключна стаття збірки, авторство якої належить російському історикові Павлу Юрійовичу Уварову. До альтернативної історії він застосовує метафору «гральних кісток», підкреслюючи її багатоваріантний, пучкообразно імовірнісний характер [138, с.78]. «Нереалізована в минулому можливість, замість того, щоб відправитися на «смітник історії», цілком здатна в буквальному сенсі слова звалитися на голову історику» [138, с.79], - цей вислів дослідника, як нам здається, передає загальний стан заклопотаності істориків, які стикаються з умовним способом в історії.

Багато істориків досі ставляться до альтернативної історії вкрай негативно, вважаючи, що подібні загравання з минулим підривають авторитет історичної науки. Одна з причин такої зневаги пов'язана, на наш погляд, з активним розвитком псевдоісторичних напрямків, що вибудовують

іншу історичну дійсність і претендують на науковий статус. Таким варіантам альтернативно-історичних побудов присвячено наступний пункт нашого дослідження.

3.2. Жанрова класифікація альтернативно-історичних побудов

Осмисленню альтернативно-історичних побудов присвячено кілька робіт О. А. Довгополової. У статті ««Безглуздий же мундир ти на себе начепила...»: контури кінця історії в свідомості не-історика» дослідник розглядає варіанти «побутування ідеї Історії» [51, с.242] в буденній свідомості, спрямоване, як правило, на відкидання диктату історії. Звертаючись до метафори двох видів історії, - «Клію-шукачка-істини» і «Клію-з-фанфарами»⁴² - Довгополова О.А. каже, що «не-історик знайом тільки з виглядом Клію з лавровим вінком і фанфарами» [51, с.243]. Це образ тієї історії, основним завданням якої є прилучення людини до минулого своєї країни, до минулого тієї спільності (нації), до якої вона належить (або сама себе відносить). Ця функція соціалізування починається зі шкільної лави, де історія виступає як наставниця життя. Як іронічно зауважує О. Довгополова, «шкільна історія створює історію затишну і зрозумілу - з джентльменами замість піратів» [51, с.244]. Але дуже часто «Клію-з-фанфарами» виявляється підлеглою панівної ідеології, підстроювання під яку приводить до постійного перегляду й переписування історії. Як зазначає Довгополова, в рамках одного покоління «картина історії може змінитися кілька разів, причому радикально» [51, с.243]. Подібна ситуація, вважає український дослідник, і ми з нею в цьому повністю згодні, викликає в буденній свідомості бажання виявити «істинний» вигляд історії, і частіше за все цей пошук приводить до захоплення «нескінченними історичними сенсаціями» [51, с.245], усілякими альтернативно-історичними побудовами.

⁴² Метафора українського історика Наталії Яковенко, яка описана в статті «Одна Клію: дві історії»

Переймаючись питанням, яким чином викладати історію України після 1991 року, львівський історик Ярослав Грицак приходиться до такої ж думки. Він вказує, що між академічною історією і історією, яка викладається в школі, та ще й між історичною пам'яттю суспільства немає ніякого зв'язку. Дослідник об'єднує ці різні версії минулого в певну ієрархію, на вершині якої виявляється академічна історія [35, с. 21]. На шкільному рівні викладання історії зводиться до дидактичних цілей, де історичні дані подаються як єдино вірні: «голос вчителя повинен звучати впевнено...він не може дозволити собі сумніватися в доцільності історії, роздумуючи, а чи мають факти, які він подає, будь-яке об'єктивне значення»[35, с. 21]. І на самому нижчому рівні виявляється масова свідомість. Історична свідомість на такому рівні формується, як правило, під впливом сімейних спогадів, засобів масової інформації, популярних видань. Ця сфера пронизана історичними міфами, причому в розумінні міфу як того, що «пояснює окремому індивіду його зв'язок з усім суспільством через приписування йому або їй якоїсь ідентичності, громадського «я»» [35, с. 22]. Найчастіше цим «я» стає національне «я». Історичні міфи і те, яким чином члени суспільства представляють своє історичне минуле, на думку Грицака, грають найважливішу роль в процесі націотворення.

Особливо гостро це проявляється в пострадянському просторі з його звичною недовірою до «офіційної» історії і досвідом багаторазового переінакшування уявлень про минуле. Постійні підозри історії в неохайності, в обмані і приховуванні правди створюють підґрунтя для виникнення безлічі альтернативно-історичних побудов, що претендують на істинність останньої інстанції, що демонструється домаганнями представників цих напрямків на науковий статус. Найбільш популярними серед таких напрямків, на наш погляд, є криптоісторія («таємна», «прихована» історія) і фолк-хісторія (умовна назва сукупності публікацій, в яких створюється «нова» історія «для народу»).

На сьогодні існує певна традиція сприйняття альтернативної історії, криптоісторії і фолк-історії в якості одного феномена (Володихін Д., Афанасьєв Ю. та ін.). Але існуючі поділи альтернативної історії на, наприклад, чисту альтернативу (наукову) і псевдонаукову (за Б. Невським), або зведення цих жанрів під фолк-історії (за Д. Володихініним) не враховує ряд особливостей жанрів. Більш того, зведення до одного жанру (альтернативної історії або фолк-історії) призводить до розмиття відмінностей і меж між принципово різними формами альтернативно-історичних побудов. На наш погляд, найбільш вдалою класифікацією альтернативно-історичних побудов є поділ на три жанри: альтернативна історія, криптоісторія і фолк-історії, у кожного з яких можна виділити окремі піджанри.

У попередньому розділі ми вже розглянули дослідницьке поле альтернативної історії, яке реалізується як в сфері академічного, так і художнього. Наявність чіткої схеми побудови альтернативних сценаріїв і критеріїв оцінювання якісної («академічної») альтернативної історії дозволяє говорити про неї як про метод дослідження в рамках історичної науки.

При зіткненні з побудовами в стилі викриття Ісуса Христа в любовному зв'язку з блудницею (яка не блудниця зовсім, а жінка з царського роду) Марією Магдалиною, яка народила йому дочку, нащадки якої згодом стали початком династії Меровінгів, а зберігачем таємниці нащадків Христа став таємний орден (Сіонський пріорат), що бореться з католицькою церквою (Опус Деї)⁴³, історик приходять в деяке замішання від подібної гри з минулим. І якщо з альтернативною історією ще можна змиритися і виявити користь для розуміння історичного процесу, то що дають подібні побудови? О.А. Довгополова двічі права, відзначаючи, що «тут йде мова тільки про природу сприйняття історичного знання»: сучасна людина, яка не розрізняє

⁴³ За гучним романом Дена Брауна «Код да Вінчі»

літературу і наукове дослідження, «сприймає викриття а ля Ден Браун як знак великого звільнення», як пізнання, що «звільняє істини!» [51, с.249].

У дослідницькій літературі такі альтернативно-історичні побудови отримали назву криптоісторія, в якості вихідної тези якої можна розглядати фразу Антона Дрекслера (засновника Націонал-соціалістичної німецької робітничої партії) «Історію пишуть переможці»: всі документи фальсифікуються спеціально найнятими писарями на користь «переможців» [105]. Часто в основі сюжету творів в криптоісторичному жанрі лежать теорії змови, нетрадиційні трактування історичних подій, міфів, легенд і навіть інших літературних творів (наприклад, К. Єськов підійшов до твору Дж. Р. Р. Толкієна «Володар перснів» з позицій криптоісторії). Мета криптоісторії - викрити змову фальсифікаторів і показати, як людей обманюють навмисно спотвореними історичними даними. Але робиться це через висвітлення «іншої», таємної, прихованої сторони історичного факту, події, біографії без зміни подальшого ходу історії.

На відміну від альтернативної історії, криптоісторія трактує вже існуючі історичні події «іншим» способом, в той час як перша конструює нові, які не відбувалися в реальності. Альтернативна історія змінює один параметр і моделює майбутнє, а задум криптоісторичних творів полягає в тому, щоб показати, що історія за формою така, якою ми її знаємо, проте причини і суттєві деталі подій, що відбулися, зовсім інші. Таким чином, альтернативна історія будує альтернативне сьогодення на базі загальновизнаного минулого, а криптоісторія - альтернативне нашому сьогоденню минуле.

Наведемо приклад для кращого розуміння сказаного: як відомо, колишній імператор Франції Наполеон Бонапарт помер в 1821 році на острові Святої Єлени. Але якби в якийсь момент все пішло інакше, і Наполеон, наприклад, втік би в Африку і, через 20 років, створив би там нову імперію, то що б ми мали зараз? Так не було, але могло б бути - перед нами досвід побудови альтернативної історії («Інше життя Наполеона»

М. Первухіна). Так, він втік з острова, але не в Африку, а в Америку, обзавівся там потомством і прожив останні роки як приватна особа, а на Святій Єлені помер його двійник (х/ф «Мсьє N»). Ні, істинний Наполеон помер в ув'язненні, але не своєю смертю, а був отруєний противниками («Хто вбив Наполеона?» Б. Вейдера). Дві останні гіпотези і є прикладом криптоісторії [105].

Російський дослідник Владислав Аркадійович Бачинін подібним чином бачить відмінність між цими варіантами альтернативно-історичних побудов. Аналізуючи книгу Дена Брауна «Код да Вінчі», він стверджує наступне: «І все ж, строго кажучи, Брауну не вдалося створити альтернативної моделі історії християнства. Адже альтернативність - не просто якась ймовірність реалізації іншого сценарію історичних подій. Альтернативність - це модель, хоча і інша, але яка спирається на ті ж самі вихідні посилення, що і модель реалізована. Тут же ми маємо справу з самого початку хибною посилкою, що відкидає істинність того, що сказано в Біблії. Ця обставина змушує визначити те, що у Брауна претендує на право бути альтернативою, абсолютно однозначно - як відверту брехню, яка заслуговує до себе відповідного ставлення» [16, с.156].

Можна виділити кілька улюблених тем і прийомів криптоісториків. Найбільш поширеною темою є таємні справи «темних сил» - історію творять стародавні таємні товариства, світовий уряд, прибульці з інших світів і т.д. Особливою популярністю користуються різні суспільства, культу, ордени - тамплієри, розенкрейцери, масони, ісмаїліти, єзуїти, нацисти, сатаністи, кабалісти і т.д. [105]. Вони зустрічаються в таких популярних творах, як «Маятник Фуко» У. Еко, «Словник Лампрієра» Л. Норфолка, «Код да Вінчі» Д. Брауна, «Кримінальна історія масонства» О. Платонова і багатьох інших.

Ще одна тема, яка найчастіше обігрується - існування таємного світового уряду: існує Рада, до якої входять сіоністи, глави транснаціональних корпорацій і т.д., і все в світі відбувається з їх волі.

Можна виділити і інші криптоісторичні теми: всесилля спецслужб (роман Б. Акуніна «Квест»), втручання прибульців в земні справи (цикл «Око сили» А. Валентінова, цикл творів Е. фон Деникена), Голокост вигадали самі євреї («Таємниці єврейських расистів» Ю. Мухіна), американці не літали на Місяць («Анти-Аполлон. Місячна сфера США» Ю. Мухіна), нацисти шукали стародавні артефакти, щоб перемогти у війні («Дзеркало Ібліса» В. Бурцева, х / ф «Індіана Джонс і останній хрестовий похід»), по всьому світу заховані скарби («Сьомий сувій» У. Сміта, «Бурштинова кімната» С. Беррі), у Ісуса Христа була дружина і дочка («Код да Вінчі» Д. Брауна) і т.д.

Б. Невський поділяє криптоісторію на два типи: яка претендує на науковість і художню [105]. До сфери художнього ніяких претензій не виникає, оскільки вона завжди була вільна у виборі тем і способах подачі матеріалу своєму досвідченому читачеві. До близько-наукового ж статусу криптоісторичних побудов історики ставляться з неприхованим роздратуванням. Показова в цьому плані книга (одна з численних, треба сказати) Юрія Пернатьєва «Таємниці і феномени епохи», в якому автор у вступі задає установку, що характеризує, на наш погляд, всю криптоісторичну парафію. «Зокрема, так вийшло, що до сих пір по-різному трактуються містерії Шумеру і Елевсіна, символи лицарського братства і цілі масонських лож, окультні таємниці Третього рейху, феномен НЛО і т.д. Звичайно, до повного «викриття» таємниць поки ще далеко, а от наблизитися до них є сенс. Адже хто знає, а раптом такий пошук «відкриттів дивних» допоможе в розшифровці не тільки різних «кодів», а й тих, можливо неймовірних, подій, які відбуваються сьогодні, зараз на наших очах і за нашої участі» [115, с.8]. Подібним побудовам вірять з великою охотою – адже вони відкривають приховану від людей правду, дають можливість самому доторкнутися до лику «істинної» історії.

Ще одним жанром альтернативно-історичних побудов є фолк-хісторі. Термін «фолк-хісторі» було введено істориком Д. Володіхініним для

характеристики робіт з альтернативно-історичними побудовами, які при вираженому літературно-публіцистичному характері претендують на науковий статус. Виникнення явища відносять до періоду Перебудови і тодішньої хвилі публікацій, метою яких було відкриття прихованих історичних фактів. Так, до основоположників цього жанру зараховують історика Льва Гумільова [71], чия теорія пасіонарності етногенезу «підготувала ґрунт для бурхливого зростання різноманітних творців псевдоісторичного марення...» [21]. Як правило, представники цього напрямку є фахівцями в інших, ніж історія, областях. Наприклад, автор гіпотези про велику цивілізацію тюрків М. Аджиєв має ступінь кандидата економічних наук, автор ряду робіт з альтернативної історії Росії Я. Кеслер фахівець в галузі хімії, а В. Чудінов, який так само прописує альтернативну історію Росії, за освітою фізик.

Фолк-хісторі як альтернативно-історичний жанр має ряд своїх ознак і прийомів. Вихідний принцип схожий з криптоісторичним - «нас обманюють», тому виникає «необхідність» самостійного пошуку «правдивої» історії, оскільки історики не можуть вийти за рамки історичної науки. Але, на відміну від інших альтернативно-історичних побудов, фолк-історики, по-перше, наполягають на науковості своїх спростувань традиційного бачення історичного процесу. По-друге, історичні факти підбираються (або вигадуються, інакше трактуються) під концепцію, а не концепція вибудовується на підставі певної кількості фактів. По-третє, представники напряму прагнуть вразити читачів масштабами передбачуваного «обману» і «приховування правди», пропонуючи концепцію «істинної історії» («а ось як було насправді!») [27].

Істориком Д. Володіхіним було запропоновано умовну класифікацію жанрів фолк-хісторі. Суть першого жанру (класичного) складається у втручанні представників точних наук в гуманітарну сферу, з метою контрфактичного моделювання історичної реальності. Сюди він відносить

діяльність академіка математичних наук А. Фоменко і його послідовників (Л. Бочаров, Н. Єфімов, І. Чачух, І. Чернишов). Метою другого жанру (т.зв. націоналістичного) є «підняття національної самосвідомості» окремої нації через героїзацію її найдавнішої історії, яка «до сих пір приховувалась» або неправильно розумілася. Найзнаменитіший представник «націоналістичного» жанру - пантюркіст М. Аджиєв, про який згадувалося раніше, а також автор історії білоруського середньовіччя М. Єрмаловіч і ін. [27, с. 179]. Наступний жанр фолк-історі - так звана «ігрова історія», історія таємниць і загадок. Яскравими представниками цього жанру є письменник-фантаст В. Щербаков, чії роботи присвячені пошукам еліксиру вічного життя і слов'янській «розгадці» писемності етрусків, а також письменники О. Сулейманов, А. Бушков, В. Кандиба [27, с. 180]. І останній жанр - це «маніпуляція» історичними фактами для обґрунтування будь-якої політичної ідеї чи цілої ідеології. Як приклад можна привести роботи Е. Радзинського, А. Янова, В. Кожінова і ін. [27, с. 180].

За класифікацією Д. Володіхіна такі жанри як альтернативна історія і криптоісторія виявляються в рамках фолк-історі. Він стверджує, що «представники фолк-історі, що належать до абсолютно різних напрямків, застосовують по відношенню до сфери своєї активності назву «альтернативна історія», яка має шанси перетворитися з часом в самоназву фолк-історі» [27, с. 180]. Подібне твердження нам здається помилковим, оскільки, як ми і показуємо, жанри альтернативна історія, криптоісторія і фолк-історі мають різні цілі, методи і механізми дослідження.

Одним з найбільш репрезентативних прикладів фолк-історі є, на наш погляд, альтернативно-історичні побудови всесвітньої історії Анатолія Тимофійовича Фоменко і його співавторів, що отримали назву «Нова хронологія» (далі по тексту НХ). Фоменко виходить з тези про помилковість традиційної хронологічній концепції історії (яку називає «скалігерівською»

на ім'я середньовічного історика Ю. Скалігера - одного з її творців) і пропонує своє бачення історичного процесу.

До перегляду загальноприйнятої хронології і створення нової А.Т. Фоменко підштовхнули міркування знаменитого народовольця М. Морозова, який, перебуваючи в тюремному ув'язненні за революційну діяльність, прийшов до висновку про невідповідність між датуванням подій в Біблії і доступними йому астрономічними даними [146]. Він також звернув увагу на повторювані події протягом досить тривалого часу, що наштовхнуло його на думку ототожнення історичних особистостей, які жили в різні епохи, можливість передатування і інших трактувань подій. Припускав Морозов і фальсифікацію творів античних авторів в Середні віки.

Автори «Нової хронології» беруть за основу побудови Морозова і конструюють «нову» історію, користуючись математико-статистичними методами. Також великий вплив на НХ надали відкриття американського астрофізика Р. Ньютона. За відомостями античних даних щодо сонячних і місячних затемнень він відновив рух Місяця в минулому і виявив, що цей рух відрізняється від сучасних астрономічних моделей. Астрофізик пояснив це впливом невідомих досі астрономічних факторів. А.Т. Фоменко засумнівався в цьому і припустив, що причиною незрозумілих результатів є помилкове датування древніх і середньовічних затемнень [147].

Структурно «Нова хронологія» Фоменко (або Фоменко-Носовського) складається з двох частин. У першій частині представлені математичні методи дослідження історичного матеріалу (метод розпізнавання і датування династій правителів, принцип малих династичних спотворень; метод правильного хронологічного впорядкування і датування древніх географічних карт і безліч інших). У другій же автори пропонують «реконструкцію» світової історії згідно Нової хронологічної шкали Фоменко. Важливо відзначити, що автори НХ другу частину пропонують в якості гіпотези, яка «підтверджена тисячами фактів», такими, що суперечать

традиційній історії [100]. Саме проти цієї частини і виступають вчені різних спеціальностей (історики, астрономи, лінгвісти та ін.), критикуючи «логічно і доказово підібрані факти» [100].

У процесі знайомства з текстами («Античність-це Середньовіччя», «Христос народився в Криму», «Глобальна хронологія», «Нова хронологія і концепція давньої Русі, Англії та Риму» і безліч інших) з циклу НХ ми дізнаємося про важливі положення концепції всесвітньої історії Фоменко. Основна теза полягає в тому, що ми не маємо дані про те, що відбувалося раніше X ст.н.е. (початок нової ери датується 1053 р.), а більшість існуючих історичних свідчень більш раннього часу - це «геніальні підробки» діячів епохи Відродження. Вся історія Античності - це історія Середньовіччя, а історія розпаду Стародавнього Риму - це подія XIII ст.н.е. і пов'язане воно зі взяттям Нового Риму (Константинополя), тобто з розпадом Візантійської імперії. Головною подією XI ст. є поява Ісуса Христа (який народився в Криму), його життя і розп'яття (в Єрусалимі або Трої, оскільки це одне і те ж саме місто) [112]. Тут ми бачимо приклад контрфактичного (через заперечення існуючих історичних фактів) моделювання історичної реальності, який за класифікацією Д. Володіхіна відноситься до найбільш поширеного жанру фолк-історії.

Особлива увага в альтернативно-історичних побудовах А.Т. Фоменко приділяється історії Росії. Більшість робіт з НХ («Початок Ординської Русі», «Слов'янське завоювання світу», «Русь і Орда. Велика імперія Середніх віків» і т.д.) присвячені історії Великої Російсько-Ординської Імперії, яка була настільки могутньою, що тримала в страху всю Європу, а засновником цієї імперії були родичі Ісуса Христа. Однак, в XVI столітті європейські намісники підняли повстання, а в самій Русі з їх допомогою до влади прийшла династія Романових, при правлінні якого історія Русі була штучно переписана, щоб забути про Імперію [100]. В цьому випадку добре видно репрезентацію «націоналістичного» жанру фолк-історії з класифікації

Д. Володихіна. А.Т. Фоменко, створюючи «нову» історію Росії, показує, що вона більш давня і велика, ніж її представляє «скалігерівська» хронологія.

У своїх побудовах А.Т. Фоменко нерідко вдається до прийомів крипто історії (за Д. Володихіним, «історія таємниць і загадок»), жанру «маніпуляції історичними фактами» (за Д. Володихіним), альтернативної історії, лінгвістичних ігор, до гіпотези про «династичний паралелізм» і т.д. Все це демонструє те, наскільки «концепція» Фоменко виходить за рамки фолк-хісторі, використовуючи механізми інших жанрів альтернативно-історичного конструювання.

«Нова хронологія» А. Фоменко представляється нам багатограним і проблемним феноменом. Виходячи за рамки одного жанру і використовуючи прийоми і механізми криптоісторії та альтернативної історії, він торкається багатьох проблемних місць в історичній науці та її методології (проблема датування письмових джерел, проблеми їх відповідності і т.д.). Причини популярності НХ є найбільш обговорюваною проблемою, яка пов'язана з А.Т. Фоменко. Незважаючи на величезну кількість критичних зауважень від представників академічної науки (істориків, філологів, астрономів і т.д.) на адресу «Нової хронології», попит на подібну літературу не падає. У пострадянському просторі існує певна частка недовіри до істориків в силу ідеологізованості радянської історичної науки. Приголомшливі переорієнтації векторів історичного розуміння в епоху Перебудови зробили природною думку про те, що історія може бути не такою, як здається. Саме на цьому тлі і зростає популярність всіляких альтернативно-історичних побудов, зокрема, тим, що належать А.Т. Фоменко.

В завершення хотілося б знову звернутися до напрацювань О.А. Довгополової. Визначаючи причини такої захопленості суспільства всілякими альтернативно-історичними побудовами, дослідник вказує на «ефект задоволення», який простежується в процесі пошуку «істинного» лику Історії. Ось як вона про це говорить: «... ми витягуємо з минулого якісь

непомітні, заховані фрагментики. Неначе запускаємо руки в кошик з різнокольоровими блискучими камінцями, витягуємо пригорщами, пересипаємо (яке задоволення, правда?), розглядаємо і зсипаємо назад... Нікому не прийде в голову згадувати, як вони лежали до того. Так, мозок професійного історика закипає при вигляді зустрічі за однією пляшкою персонажів з різних століть (серіал «Ксена» в цьому відношенні просто чудовий), але ефект задоволення від цього, ймовірно, тільки збільшується» [51, с.251].

На наш погляд, попит на подібну «історію» може також вказувати на потребу масової свідомості в історичному міфі, який би виступав в якості засобу національного єднання. Історія в такій ситуації використовується як спосіб легітимації їх винятковості і культурної самодостатності. Важливу роль тут відіграє колективна пам'ять, в якій по-своєму осмислюється історичне минуле і, на основі домінуючої культурної традиції, вибудовується інший (альтернативний) історичний нарратив.

3.3. Прояви ідей альтернативності минулого у художній культурі та медійному просторі

У художньому середовищі досвіду написання захоплюючих оповідань на тему «а що, якби?» спостерігається набагато раніше. Наприклад, роман Лайона Спрега де Кампа «Та не опуститься Тьма!», де герой потрапляє з Італії ХХ століття в Рим 535 року н.е., за часів готського королівства, і своїми діями сприяє тому, щоб уникнути настання середньовіччя, вперше був опублікований ще у 1939 році. Проте, справжнє народження альтернативної історії як художнього жанру відбулося після закінчення Другої світової війни. Саме в цей період книги письменників-фантастів, де ті описували можливі шляхи розвитку тих чи інших історичних подій, стали користуватися величезною популярністю. Особливо привабливим був

військово-історичний піджанр, що не дивно: людям не хотілося вірити в усі пережиті ними жахи, і альтернативна історія виконувала в такому випадку компенсаторну функцію.

Художнє осмислення альтернативної історії містить в собі більш сміливі і вільні припущення щодо можливих варіантів розвитку історичного процесу. Так, основною темою багатьох військово-історичних романів є припущення про перемогу країн нацистського блоку у Другій світовій війні. За даними сайту *Alternate History Month* ця тема є однією з трьох найбільш часто використовуваних в альтернативно-історичних дослідженнях [175].

Виділимо тут деякі особливо популярні роботи за критерієм реальності, до якої призводить альтернативний розвиток ходу історії. Наприклад, ряд творів, які присвячені перемозі Німеччини у Другій світовій війні, яка потягнула за собою зміни різного роду - від повного панування Німеччини («Людина у високому замку» Філіпа Діка, «Гітлер переміг» Фредеріка Маллеллі, «Фатерланд» Роберта Харріса), знищення ними США («Крижаний Місяць» Бреда Ліневівера), тривалої расової дискримінації («Абсолютне рішення» Еріка Нордена, «Остання стаття» Гаррі Тартлдава, «Після Дахау» Деніела Куїнна, «Напівкровний» Сергія Синякіна), окупації Великобританії («Мир на наші часи» Ноела Кауарда, «Звук його ріжка» Джона Вільяма Уолла, « Британія-СС » Леонарда Дейгтона, «Зіткнення орлів» Лео Рутмана, «Коллаборатор» Мюррея Дейвіса), захоплення Росії («Тихий янгол пролетів» Сергія Абрамова, «Занадто людське» Дмитра Володіхіна, «Москва 1941» Луки Новака, «Якби Гітлер взяв Москву» В'ячеслава Шпаковського), до подій Третьої світової війни і подальшого за цим постапокаліптичного світу («Через ворогів моїх» Гаррі Тартлдава, «Якби фюрер знав» Отто Безіла). Вельми показовим у цьому плані роман Філіпа Діка «Людина у високому замку» (1962), в якому країни Осі виграли Другу світову війну і поділили між собою світ: СРСР знищений, Сполучені Штати поділені на Тихоокеанські (під владою японців) і Північно-Західні Штати Америки (під владою

Німеччини). Точкою розбіжності з реальною історією є вбивство президента США Франкліна Рузвельта в 1933 році, без якого країна не впоралася з Великою депресією і надалі не змогла надати допомогу союзникам у війні з Німеччиною та країнами Осі. Цікавий і незвичайний роман тим, що в рамках самого роману головні герої читають інший роман «Коли наїється сарана», автор якого (Готорн Абендсен) описує альтернативну (по відношенню до реальності самого роману) історію, де Німеччина і її союзники зазнали поразки у війні. Але, не дивлячись на те, що події читаного роману нагадують події справжньої (нашої) реальної історії, вони повністю не збігаються, і автор описує третій альтернативний сценарій розвитку подій. У романі Абендсена Рузвельт вижив після замаху, але не пішов на третій термін президентства. Великобританія постає могутньою державою, завдяки зусиллям якої було здобуто перемогу над Німеччиною. У битві двох супердержав змагаються США і Великобританія, яка в підсумку перемагає і стає домінуючою державою. Так, найголовнішою темою «Людини у високому замку» стає взаємопроникнення реальної дійсності і вигаданої, що підштовхує до думок про те, що взагалі є реальність і який критерій визначення цієї реальності [49].

Паралельно з цим з'являються твори на тему світу без Гітлера: якого або взагалі ніколи не існувало («Інше небо» Андрія Лазарчука, «Як творити історію» Стівена Фрая), або померлого/вбитого під час Другої світової війни («Лис на Рейні» Майкла Добсона і Дугласа Найлза, «21 липня» Крістіана фон Діртфурта, «Юбер аллес» Юрія Нестеренка та Михайла Харитонова). Тема перемоги Японії у Другій світовій війні добре простежується в таких роботах, як «Чорна емблема Сакуру» Саке Комацу, «Переплутані дроти» Альфреда Бестера, «7 грудня 1941 рік: інший шлях» Девіда Еллея, «Солдати-диверсанти» Джона Хукера, «У пошуках епітафії» Пока Коїля, «1945» Роберта Конроя і т.д.

Друга найбільш популярна тема військових альтернативно-історичних романів - тема Громадянської війни в США, і пов'язані з цим роздуми «а що було б, якби перемогу здобули конфедерати?». Серед величезної кількості творів на дану тему особливо виділяються книги двох американських письменників - Гаррі Тартлдава і Гаррі Гаррісона.

З 1997 по 2007 рр. під авторством Гаррі Тартлдава було опубліковано одинадцять романів, які увійшли в альтернативно-історичний цикл «Велика війна», який присвячений темі Громадянської війни в США і перемоги в ній південних штатів. Як історичну розвилку Тартлдав приймає 1862 рік. Командувач південців генерал Роберт Лі розробив план наступу, але в реальній історії секретний наказ з цим планом було втрачено, а згодом був знайдений і доставлений командувачу федератів генералу Джорджу Макклеллану, внаслідок чого битва на річці Антьетам виявилася безглуздо кровопролитною: поле залишалося під контролем південців, а у жителів півночі була тактична перевага. Тартлдав малює альтернативну картинку, в якій втраті документа запобіг солдат-конфедерат - Лі розгромив ворога, і жителям півдня відкрилася дорога на Вашингтон. У такій обстановці Лінкольну довелося укласти мир, а Конфедерація Південних Штатів стали незалежною державою. За оцінкою істориків, таке цілком могло бути, оскільки, по-перше, генерал Джордж Макклеллан був не настільки обдарованим в справі ведення війни, як командувач південців Роберт Лі, по-друге, президент Лінкольн цілком міг піти на мирову, так як жителі півдня хотіли просто відокремитися, а не прагнули до зміни влади.

У циклі «Зірки і смуги» Гаррі Гаррісона звертається до історичного інциденту, який ледь не призвів до втручання Великобританії в Громадянську війну на боці південців. Однак цього вдалося уникнути завдяки миротворчій ролі принца Альберта, чоловіка королеви Вікторії, який помер через кілька місяців після цього. Гаррісон зрушує смерть Альберта на кілька місяців раніше - принц не встигає переконати королеву не брати

участь у війні, і Англія надає допомогу жителям півдня. Якби письменник продовжив описувати подальший ланцюжок розвитку, то результат війни був би тим самим, що і у Тартлдава - незалежність конфедератів. Однак Гаррісон йде іншим шляхом - британці через безглузду випадковість знищують південне місто, і американці об'єднуються проти спільного ворога.

Своїми романами Гаррі Гаррісон прагнув показати можливість піднесення Америки на кілька століть раніше, ніж це було в цій історії, проте, його внесок в розвиток альтернативної історії дуже важливий. У 2004 році США зняли псевдодокументальний фільм «КША: Конфедеративні Штати Америки», в якому показано альтернативний варіант розвитку подій Громадянської війни. Завдяки союзу з Францією і Англією, КША в результаті перемагають - Аврам Лінкольн намагається бігти в Канаду, але в результаті його схоплено і заарештовано (що рятує йому життя), рабство не скасовано, дозволені тільки протестантизм і католицизм, КША займають лояльну позицію по відношенню до Третього рейху і схвалюють їх расову політику, розв'язують американо-японську війну (7 грудня 1941 року військово-повітряні сили КША наносять удар по Японській імперії, знищивши цим японський флот і зруйнувавши стародавнє місто Кіото) і використовують ядерну зброю проти Японії. Посил фільму, на наш погляд, полягає в тому, що при будь-якому розвитку подій уникнути всіх тих катастроф, що пережило людство, неможливо - історія тим чи іншим шляхом реалізує свої «плани».

У пострадянському просторі письменники-фантасти в жанрі альтернативної історії також в основному звертаються до військової тематики. Особливо болючими, а тому і популярними, темами для пострадянського обивателя виявляються Велика Вітчизняна війна, Жовтнева революція, Перша російська революція.

До теми Великої Вітчизняної війни пострадянські письменники-альтернативисти звертаються найчастіше. Тут можна виділити два напрямки

розвитку альтернативно-історичного конструювання, що виходить з того, що було б з СРСР, якби Німеччина перемогла? і що було б, якби СРСР напали першими? Альтернативні світи, де Другу світову війну виграла Німеччина, але при цьому СРСР уникає жахів Голокосту і геноциду, показані в творах «Діамантові дороги» (1997) Сергія Переслегіна і «Всі, здатні тримати зброю» (1997) Андрія Лазарчука. Вельми цікавий в цьому контексті перший український роман у жанрі альтернативної історії Василя Кожелянка «Дефіляда в Москві» (1997) - сатиричний роман-памфлет, в основі сюжету якого лежить війна німецько-українських військ проти СРСР в липні-жовтні 1941 року, в результаті якої Німеччина перемогла в Другій світовій війні, але не без допомоги України на чолі зі Степаном Бандерою [67].

Розглянемо другий тематичний випадок конструювання альтернативної історії СРСР. Одним із класиків жанру альтернативної історії вважається Василь Звягінцев, який в своєму романі «Одіссей покидає Ітаку» вибудовує цілий альтернативний Всесвіт, мешканці якого можуть впливати на хід історії в існуючих реальностях. Третя частина роману - «Коли нас в бій пошле товариш Сталін» - присвячена альтернативному розвитку подій Великої Вітчизняної війни, зокрема, її початку: Червона Армія, отримавши інформацію з майбутнього, 22 червня 1941 була готова до нападу і зуміла дати відсіч німецьким військам, внаслідок чого німецький план «бліцкригу» провалився [59]. Початок війни також цікавить автора «Криголаму» - Віктора Суворова (Різуна), який стверджував, що СРСР готував вторгнення в Німеччину 6 липня 1941 року і просто не встиг напасти першим, тобто Адольф Гітлер, напавши першим, лише випередив радянські агресивні плани. Посил Суворова в тому, що при будь-якому розвитку подій війна була неминучою, оскільки в цілях Сталіна було захоплення центральної і західної Європи⁴⁴ [131].

⁴⁴ Деякі історики (Балод А., Мясніков В., Петров А.Є., Черняк М.А., Ісаєв А.) зараховують «Криголам» до жанру фолк-історії

Подібної ідеї дотримується Федір Березін (в минулому - офіцер-ракетник), який конструє в своїх творах «Зустрічний катаклізм» (2001) і «Паралельний катаклізм» (2002) світ, де домінує СРСР, а США загнані в кут. Причиною, що призвела до такої ситуації, стало розв'язання СРСР війни з гітлерівською Німеччиною, в якій перший перемагає і з часом стає наддержавою. В даному світі Березина СРСР воював безперервно 50 років і зумів відтягнути застосування ядерної зброї до 1949 року. І все це здійснилося, за Березиним, завдяки військовому мистецтву радянських воєначальників і точності розвідувальних даних СРСР [18]. Таке захоплення СРСР і негативне ставлення до США послужило основою того, чим займається Федір Березін в наш час. Так, його багаторічна альтернативно-історична творчість знайшла вихід в політичній активності - навесні 2014 року він став представником міністра оборони так званої Донецької народної республіки.

Два його роману - «Війна 2010. Український фронт» (2009) і «Війна 2011. Проти НАТО» (2010) - описують війну на території Донецької та Луганської областей, що репрезентує конфлікт між Росією і Західним світом. Це той випадок, коли альтернативна історія виходить за межі теоретичного, і стає страхітливою реальністю. Як зазначив в одному інтерв'ю Олександр Еткінд, «саме реконструктори тепер виявляються на чолі революційних рухів і намагаються повернути чималу частину світу в «радянський проект». Для них пройшло не 20 років, а 20 місяців або навіть днів – течія часу ними не відчувається, сприйняття спотворено. Це механізм меланхолії, заперечення втрати, коли людина, що втратила щось надважливе, реагує запереченням факту втрати. Минуле триває, плутається в сьогоденні, і сьогодення не сприймається як справжнє, а як зіпсоване минуле» [164]. Це варіант туги за минулим в розумінні Анкерсміта⁴⁵ - відчуття втрати і травми від того

⁴⁵ Детальніше про це в пункті 2.4.

історичного досвіду, що ми маємо, призводить до бажання виправити те, що пішло не так. Для пострадянських письменників це пов'язано з катастрофою радянського режиму - це відчуття втрати змушує їх гостріше реагувати на наслідки цієї події і намагатися повернути все в колишнє положення.

Друга «больова» історична тема, що стала об'єктом уваги російських письменників-фантастів, присвячена Жовтневій революції і громадянській війні. Як зазначає російський історик Артем Борисович Гуларян, «під впливом політичної кон'юнктури поширилася думка, що в 1917 році ми звернули з битого шляху людства і довго «колобродили» (буквально - ходили колами), поки не зайшли в глухий кут» [36]. Тому Василь Звягінцев в романах «Бульдоги під килимом» (1993), «Розвідка боєм» (1996) і «Вихори Валгалли» (1997) відправляє своїх героїв в 1920 рік, де вони набирають з російських офіцерів-емігрантів загін, який тренують за програмою спецназу другої половини ХХ століття, а потім за допомогою якого переграють громадянську війну на користь Російської армії генерала Врангеля. Вустами одного зі своїх героїв автор підкреслює загальну інтенцію до переписування цього етапу історії: «Ми з останніх «шестидесятників», це тобі теж відразу не зрозуміти, але згодом дізнаєшся і це, але ті, кого так називали, відрізнялися своєрідним поглядом на проблеми моралі і історії. Ми вважали, що комуністи не мали перемогти в нашій країні - і ми виправили помилку історії» [58, с.308]. Жовтнева революція не відбулася і в спільному романі А.Авраменко, Б.Орлова, А.Кошелева «Сміливо ми в бій підемо...» (2006): Ленін був убитий в курені в Розливі, революція не відбулася, однак уряд Олександра Керенського було повалено. Через це до 1940-х років Росія знаходиться на роздоріжжі між червоними і білими, яким доводиться домовлятися як між собою, так і з Третім рейхом для подальшого об'єднання в союз [114]. А в романі «Острів Крим» Василь Аксьонов взагалі створює альтернативний світ, в якому білі на чолі з П.Н.Врангелем бігли до Криму (який у Аксьонова є окремим островом) через Чангарську протоку, і

створили там свою версію процвітаючої Росії, де люди живуть щасливо і вільно [2].

На думку істориків, однією з передумов революційного виступу 1917 року стала Перша російська революція. Саме з цієї причини багато письменників-альтернативщиків звертаються до 1905 року як до поворотної події в історії Росії. Так, в романах «Право на смерть» (1997), «Час гри» (2000) і «Дірка для ордена» (2001) Василь Звягінцев відправляє своїх героїв в 1904 рік, під час російсько-японської війни, в якій події набули інший оборот через те, що японці не зуміли напасти на російську ескадру на зовнішньому рейді Порт-Артур: на міні замість адмірала Макарова, командувача Тихоокеанської ескадри при обороні Порт-Артура, підірвався адмірал Того, головнокомандувач японським флотом, в результаті чого подальша вирішальна морська битва в районі острова Цусіма була виграна руськими. В результаті перемоги в російсько-японській війні революції 1905 року не було, як і не було подальших страшних подій [57].

Перегляду результатів Першої російської революції також присвячено роман В.Д. Серебрякова і А.А. Уланова «З Америки з любов'ю» (2001). Сюжет роману розвивається в кінці 70-х-початку 80-х років ХХ століття в Російській імперії, територія якої поширюється від Польщі до Аляски, і управляється Олександром ІV. А все через те, що в поворотному 1905 році не було ніякого «Маніфесту 17 жовтня», а був Успенський маніфест про зречення Миколи ІІ на користь брата Михайла, якому вдалося придушити революцію, потім виграти Першу світову війну, внаслідок чого в Німеччині сталася соціалістична революція, а Російська імперія розширила свій вплив на всю Східну Європу [130].

Можна перераховувати ще безліч альтернативно-історичних романів російських письменників-фантастів («Варіант «Біс»» С. Анісімова, «Річка Хронос» К. Буличева, «Шоста частина темряви» В. Щепетнєва, «Дежавю» К. Єськова, «Капітан Філібер» А. Валентінова, «Крах Америки»

Ю. Козенкова, цикл «Росіяни йдуть» Ю. Нікітіна, «Агафонкін і час» О. Радзинського і т.д.), але всі вони зводяться до одного - до пошуку тієї точки, коли історія пішла по «неправильному» шляху, який необхідно відкоригувати. Як зазначає Гуларян, «це можна уподібнити східній практиці дзен-буддизму: все російське суспільство за допомогою жанру альтернативної історії медитує на своє минуле, намагаючись впоратися з наслідками футуршока» [36].

Ще одним популярним піджанром альтернативної історії (поряд з літературним, фантазійним, біологічним і футуральтернативним піджанрами), на наш погляд, є технологічна альтернатива, в якій технічний і науковий прогреси розвиваються іншим шляхом [106]. У такій альтернативній історії причиною зміни ходу історії є неможливе в реальності наукове відкриття/винахід. Наприклад, Василь Щепетнев в своїй повісті «Марс, 1939 рік» конструює реальність кінця XIX століття, коли Попов замість радіо винайшов телепортацію. Або, наприклад, в романі «Машина відмінностей» Вільяма Гібсона і Брюса Стерлінга Чарльзу Беббіджу все-таки вдалося втілити свої ідеї і побудувати перший комп'ютер вже в 1824 році. Природно, наступ інформаційного століття в умовах парової реальності не міг не змінити світ. У технологічній альтернативній історії особливо виділяється напрям стімпанку.

Стімпанк конструює світи, які застрягли в своєму технічному розвитку на рівні промислової революції, і в яких виробничі завдання вирішуються за допомогою технологій епохи пара (вікторіанська епоха). Звідси і назва феномену - «steam» - пар. До характерних елементів світу стімпанка відносяться технології, засновані на принципах механіки і парових машин, які досягли високих ступенів розвитку: паровози, паробуси, парові екіпажі, дирижаблі, примітивні аероплани, роботи та інші загадкові механізми, зроблені з клепаного металу, мідних труб і дерева. Машини в достатку забезпечені важелями і приладами з циферблатами і стрілками. Всюди

застосовуються парові турбіни в якості швидкохідних двигунів для різноманітних індустріальних машин. З визначенням другій частині - «punk» - виникають деякі складнощі. В англійській мові слово «punk» дуже багатозначно, але до появи панк-року (1970) в більшості випадків використовувалося як лайка. У США слово punk вживали по відношенню до ув'язнених - «шестірок» або просто молодих людей, які були залучені в злочинну діяльність. Пізніше, в основному лексиконі слово стало вживатися в значеннях «бруд», «гниль», «покидьки». Але з часом значення слів змінюється, і тепер punk можна трактувати як протест - протест індивіда по відношенню до «відчуженого суспільства» (Фромм Е.). «Протест проти нашої бездуховної і одноманітної реальності, де не вистачає унікальних особистостей, пригод, індивідуальності» [139]. Все це яскраво простежується в стімпанку: суспільство розділене на ворогуючі класи, ведуться повстанські війни, повертаються афери, процвітає авантюризм. Аристократи пафосні і розбещені, нижчі класи - бідні і небезпечні в нещадній боротьбі за виживання. Максимум бунтарської естетики, яскравого індивідуалізму, протистояння системі, традиційному укладу життя.

Стімпанк увібрав в себе ідеологію панк-культури: це індивідуалізм, прагнення виразити себе серед одноманітного суспільства, прагнення до особистої свободи і повної незалежності, нонконформізм, бунтарство по відношенню до системи, анархізм [113]. Також «punk» можна сприймати як щось девіантне, альтернативне: це наша історія, наша реальність, але з елементами і рівнем розвитку вікторіанської Англії. «У нашій реальності якійсь міс з Ліверпуля ранковий чай приносить покоївка Ненсі, в стімпанк-реальності - покоївка автоматон N-C16. У нашій реальності містер Н. ходить по вихідним дивитися бокс, в стім-реальності - битви парових роботів»[157].

Згодом жанр стімпанку розділився на два види - альтернативно-історичний і фентезійний стімпанк. Альтернативно-історичний стімпанк заснований на стилізації під реальний історичний світ XIX - початку XX ст.

Найхарактернішими є стилізації під вікторіанську Англію. Сюжет розвивається або в справжню «епоху пару», де, крім реально існуючих, отримали місце фантастичні технології («Машина відмінностей» У. Гібсона і Б. Стерлінга, трилогія С. Вестерфельда «Левіафан»), або в пізніший історичний час, позбавлений, однак, ключових елементів технологічної історії ХХ століття - розвиненої електротехніки, нафतेперегонки і двигунів внутрішнього згорання, авіації, атомної енергетики і т.д. (розповідь М. Харитонова «Кінець прекрасної епохи»).

Фентезійний стімпанк описує фантастичні світи, які технологічно нагадують Європу ХІХ в. У цих світах з паровою машиною цілком уживаються магія і фентезійні раси (гра Arcanum, роман О. Пехова «Пересмішник», повість С. Лукьяненко і Н. Перумова «Не час для драконів») [108]. Але з початку ХХІ століття (точні хронологічні рамки вказати складно) відбувається вихід явища за межі художнього жанру і його оформлення в самостійний субкультурний рух зі своєю естетикою, філософією і способом життя.

На наш погляд, стімпанк як варіант альтернативно-історичного конструювання породжено напруженим ставленням сучасної людини до рівня складності світу, в якому вона існує. Стімпанк в цьому сенсі виступає як протест складного становища світу, а також страху перед технікою. Парова техніка ближча нам, вона володіє тією часткою складності, яка дозволяє зберегти віру людини в безмежність можливостей розуму і науки. Стімпанк дає можливість ще трохи пожити в іншій епосі, щоб у нас сформувалося нове розуміння і бачення світу, який розстеляється перед нами зі своїми новими можливостями і відкриттями.

У медійному просторі альтернативна історія представлена за допомогою кіно, комп'ютерних ігор та Інтернету. У кіно⁴⁶ ця тема найчастіше

⁴⁶ Мається на увазі голлівудське касове кіно, а не малобюджетний артхаус

представляється за допомогою механізму подорожей у часі. Такі подорожі «попаданців»⁴⁷ у часі можна умовно поділити на кілька видів:

1) Коли герой вирушає в минуле, керований бажанням змінити своє особисте життя, але при цьому його дії і рішення змінюють хід історії в цілому. Не вдаючись в розписування сюжету, до даного варіанту подорожей у часі віднесемо культову трилогію «Назад в майбутнє» (1985, 1989, 1990), «Патруль часу» (1994), «Ефект метелика» (2004), аніме «Дівчинка, яка підкорила час» (2006) та ін.

2) Коли герой випадково «провалюється» в минуле і своїми знаннями того, що станеться, впливає на розвиток історичного процесу. У контексті альтернативно-історичних побудов⁴⁸ особливо виділяються такі фільми як «Бігглз: Пригоди в часі» (1986), телесеріал «Квантовий стрибок» (1989-1993), «Той, що біжить в часі» (1993), телесеріал «Іноземка» (2014 року) і ін.

3) Коли герой цілеспрямовано вирушає в минуле, щоб запобігти жахи сьогодення і врятувати людство. Серед таких фільмів особливо виділяються «Я вбив Ейнштейна, панове» (1969), «Поліцейські в часі» (1997), «Останній відлік» (1980), «12 мавп» (1995) і його ремейк - телесеріал «12 мавп» (2015), «У пастці часу» (2003), «Дежа вю» (2006), «І грянув грім» (2005), «Вихідний код» (2011), «Люди в чорному 3» (2012), телесеріал «Континуум» (2012), «Люди Ікс: Дні минулого майбутнього» (2014 року), квадрологія «Термінатор» (1984, 1991, 2003 2015), серіал-екранізація роману Стівена Кінга «11.22.63» та ін.

Альтернативна історія (без подорожей у часі) в кіно представлена такими роботами як «Це сталося тут» (1963) і «Інша людина» (1964) з сюжетом про окупацію Третім Рейхом Великобританії, «Червоний світанок» (1984), що оповідає про Третю світову війну і захоплення США радянсько-

⁴⁷ Позначає героя або групу персонажів, які потрапили в якийсь континуум, відмінний від його місця існування

⁴⁸ Оскільки подібний механізм «провалу» в минуле дуже популярний в кінематографі, ми перераховуємо тут тільки те кіно, в якому присутній елемент створення альтернативно-історичної реальності

кубинськими військами, «Філадельфійський експеримент II» (1992) і «Фатерлянд» (1994), що показують світ, в якому панує Німеччина, яка перемогла в Другій світовій війні, аніме-фільм «Перевертні» (1998) про життя в тоталітарній Японській імперії, яка виграла Другу світову війну на Тихому океані і стала нацистським васалом Третього Рейху, «2009: Втрачені спогади» (2002) з альтернативною історією Японії і Кореї, раніше згаданий псевдодокументальний фільм «КША: Конфедеративні Штати Америки» (2004), серіал «Межа» (2008) про існування декількох паралельних світів, в яких показуються нереалізовані можливості історичного розвитку, «Безславні виродки» (2009), в якому сюжет побудований на вбивстві Гітлера в середині Другої світової війни, «Хранителі»(2009), який малює альтернативний 1985 рік, «Кирзові чоботи в Вайтхоллі» (2010) про захоплення Лондона Третім Рейхом, «Людина завойовує космос» (2010) про альтернативний розвиток космонавтики з висадкою на Місяць в 1963 році і на Марс в 1968 році та ін.

Побудови альтернативно-історичного світу також популярні в ряді комп'ютерних ігор. Причому тут кожен гравець може зайняти місце «діяча історії». Так, наприклад, серія ігор «Red Alert» в жанрі «стратегія реального часу» будується на зміні історії, яка була викликана вбивством молодого Гітлера Альбертом Ейнштейном, внаслідок чого нацизм не став загрозою для світу, а СРСР напав на західні держави. Але війну було програно, а територію СРСР окуповано, що призвело до ще однієї війни з боку СРСР, яка також закінчилася для нього невдачею (у другій частині гри). Тому в третій частині радянські лідери повертаються в минуле з метою знищити самого Ейнштейна, що запустив несприятливий для них альтернативний виток розвитку історії. Ліквідація Ейнштейна дозволяє СРСР відновити світове панування, але при цьому зустрітися з новим ворогом в особі Імперії Висхідного сонця, яка не була ослаблена ядерним бомбардуванням (оскільки Ейнштейн був знищений), а стала могутньою імперією з претензією на

панівне становище в світі. Схожу схему зустрічаємо в покроковій стратегії «Birth of America», сюжет якої ґрунтується на перемозі Франції над Англією (перегрівання Семирічної війни) і Англії над США (перегрівання війни за незалежність США).

Існує ряд ігор (глобальних стратегій), які дозволяють самому гравцеві змінювати хід історії, вибудовуючи альтернативно-історичний сюжет на основі історичних фактів реальної історії. Наприклад, в стратегічних іграх від шведської студії «Paradox» можна займатися конструюванням різних альтернативних сценаріїв розвитку людської історії, працюючи з реальною картою світу того часу, та вибравши одне з безлічі існуючих на той момент держав або державних утворень. Так, в циклі ігор «Europa Universalis» (Europa Universalis 1492-1792, Europa 2, Europa III, Europa IV) акцентується увага на історії держав Євразії і колонізованих земель з 1419 по 1820 рік. А в серії ігор «Hearts of Iron» гравець може змінювати хід історії в кампаніях 1936, 1939, 1941 років на користь будь-якої з воюючих сторін. В іграх «Victoria: In Empire Under the Sun» і «Victoria 2» вибудовується альтернативна історія світу часів британської королеви Вікторії, в «Crusader Kings I & II» - альтернативна історія Європи і Близького Сходу часів хрестових походів, і безліч інших (серія ігор «Total War», гра «Civillization» і т.д.).

Як і в художніх творах, так і в комп'ютерних іграх, одним з популярних мотивів побудови альтернативної реальності стає Третя Світова війна між СРСР і США. Наприклад, в грі «World in Conflict» (тактика реального часу) розігрується війна, розв'язана СРСР з США для запобігання розпаду країни в кінці 1980-х рр. У грі «Карибська криза» відбувається пост'ядерне протистояння між Німецько-французьким союзом, СРСР і США за контроль над Європою, через те, що Карибська криза не може бути вирішена мирним шляхом. Також тему Третьої світової війни можна зустріти в серії ігор «Fallout» (війна між США і КНР), «Freedom Fighters» (окупація СРСР

території США), «Cold War Crisis» (через напружену ситуацію між Ізраїлем і Палестиною СРСР і США розв'язують Третю світову війну) і т.д. Ми не ставимо перед собою мету перерахувати всі комп'ютерні ігри, в яких конструюється альтернативна історія, оскільки з кожним днем їх стає все більше, що лише підкреслює потребу сучасної суспільної свідомості в переграванні історії.

Останнім часом ця потреба в переробленні історії знаходить свою реалізацію в інтернетовських форумах, де кожен бажаючий може взяти участь в конструюванні альтернативної історії на задану тему. Наприклад, такі сайти як www.alternathistory.org.ua (Альтернативна Історія), www.alternativa.lib.ru (Альтернативна історія. Футурологія), www.lah.ru (Лабораторія Альтернативної Історії), www.ru.althistory.wikia.com (вікіпедія про Альтернативну Історію), www.alternativahist.borda.ru (форум Альтернативна історія), паблік в соціальній мережі [vkontakte](http://vkontakte.com) (www.vk.com/alternatohistory, www.vk.com/alternatohistory_1, www.vk.com/k_krizis і ін.) повністю присвячені альтернативно-історичним побудов, починаючи зі Стародавнього світу і закінчуючи подіями початку XXI століття. Так, один із часто відвідуваних сайтів «Альтернативна Історія» (<http://alternathistory.org.ua/>) для зручності навігації пропонує наступні категорії: альтернативна історія в художній літературі, варіанти розвилки альтернативної історії, альтернативи Другої світової війни, альтернативна авіація/кораблебудування/ танкобудування, Македонська Америка, світи царя Михайла, спірна історія і безліч інших тем, пов'язаних з іншим баченням історії [5]. Даний сайт є яскравою ілюстрацією самої побудови альтернативної історії альтернативщиками. Більш теоретичної спрямованості дотримується сайт «Альтернативна історія. Футурологія », де представлені як художні побудови (романи, повісті, оповідання, есе, рецензії) і наукові статті про альтернативну історію (І.В. Бестужев-Лада, А.Б. Бочаров, А.Б. Гуларян, Д.М. Дудко, К. Єськов, Ю.В. Латов, Б. Невський, В.М. Рибakov, С. Хук і ін.),

так і самі альтернативно-історичні сценарії («Інший шлях або до чого могли призвести петровські реформи» і «Інший шлях або Як цар Іван Васильович міг змінити долю Росії» Ф. Анциферова, «Корал і пурпур (втрачена пригода) Дж. Арнольда), «Гуадалканал (Порваний шнурок)» Дж. Д. Бертта, «У 1915 році Росія уклала мир з Німеччиною» та ряд інших побудов О.О. Бушкова, «Самураї наступають (Японські війська в Австралії) Дж. Гілла, «Будьте обережні в своїх бажаннях...(Провал плану «Орандж») У.Г. Дадлі, «Радянська Європа: шанс 1920 року» Д.М. Дудко, «Японський Раджа (Завоювання Індії)» Д. Ізбі, «В кінці XV століття Новгород здобув перемогу над Москвою (Про один нереалізований варіант історії російської мови)» А.В. Ісаченко, «Карибська криза. Контрфактичне моделювання можливого результату» І.А. Копилова, С.А. Модестова, два томи «Друга світова війна. 1959-1964. Альтернативний варіант» В. Ліпіліна, «Операція «Сарсапарель». Німецька атомна бомба», «Операція «Північний гамбіт»», «Операція «Сфінкс»», «Операція «Шліффена», «Через «м'яке підчерев'я». Січень 1941-грудень 1945 рр.» К. Максї, «Як могла Росія виграти I Світову війну» М.М. Мухїна і ін.) [6].

Як зазначив російський історик Володимир Степанович Мясников, «альтернативно-історична фантастика - досить чуйний прилад, який показує температуру нагрівання суспільної свідомості і його ставлення до переломних періодів історії вітчизни» [101, с.56]. І тут ми повністю з ним згодні: аналіз художньої літератури, фільмів, комп'ютерних ігор і простору Інтернет дає можливість зафіксувати найбільш хвилюючі теми в суспільній свідомості, що свідчить про наявність глибинного незгоди з існуючою структурою соціальної ідентичності.

Такі різноманітні форми бачення історичного минулого, в тому числі і як простір для «гри в шпигунів»⁴⁹, вказує на специфіку сучасної історичної свідомості. Німецький історик Йорн Рюзен визначає її як сукупність ментальних практик, за допомогою яких історичний досвід через пам'ять перетворюється в життєвий орієнтир людини [127, с.82]. Історичний досвід одночасно містить в собі аспекти сьогодення і майбутнього: «через пам'ять про минуле тематизується і сьогодення, і майбутнє як вимірювання актуальної практики життя» [127, с.83]. Тобто через інтерпретацію минулого ми можемо краще зрозуміти сьогодення і побачити перспективи майбутнього. Історія як зміст історичної свідомості виступає «як взаємозв'язок теперішнього і майбутнього, який стосується минулого, що пам'ятається» [127, с.83]. Іntenція буденної свідомості на альтернативно-історичні побудови в даному випадку може вказувати на наявність негативного історичного досвіду, що виражається в незадоволеності теперішнім і бажанні переробити його, змінивши минуле. Історична свідомість, на думку Рюзена, завжди виражається в нарративній формі - «вона виступає не тільки як усна або ще якась об'єктивована мова, а й як предмети, які репрезентують історію, наприклад, пам'ятники або історичні символи» [127, с.88]. В даному випадку альтернативна історія виступає як нарратив про нездійснене.

За допомогою інтерпретацій минулого людина визначає своє місце в цьому - самоідентифікується. Рюзен зазначає, що відбувається ототожнення себе з подіями минулого, коли «суб'єкти щось в минулому так пов'язують з собою, що, репрезентуючи минуле, вони говорять про самих себе» [127, с.91]. Як зазначає російський історик Лорина Петрівна Рєпіна, цю ідентичність формує спільна пам'ять про центральні «катастрофічні» події

⁴⁹ Особливо в криптоісторичних і фолк-історичних побудовах

минулого (особливо пам'ять про світові війни, Голокост, масові репресії і т.д.) [123, с.26]. І чим сильніше прагнення втекти від такого минулого, тим серйозніше виявляється потреба повернутися до моменту в історії, коли все пішло «не так». Репіна називає такі моменти «кульмінаційними точками історії» і бачить в них причину трансформації історичної свідомості: «Саме на історичних перехрестях, коли в актуальній ситуації вибору з принципово різних доріг історичного розвитку...різко зростає роль випадковостей, важко передбачуваних впливів соціально-етичних та соціально-психологічних чинників, відбувається виразна або до пори прихована трансформація історичної свідомості» [123, с.20]. Вивчення цих «кульмінаційних точок» (історичних розвилок), вважає Репіна, необхідно для кращого розуміння існуючої соціальної ідентичності.

3.4. Евристичний потенціал дослідження альтернативної історії в філософсько-історичній рефлексії

Феномен альтернативної історії в усіх його проявах підводить нас до питання про цінність дослідження альтернативно-історичних сценаріїв в рамках соціальної філософії та філософії історії. Те, що потреба в перегляді історії продиктована часом і є лакмусовим папірцем або, за висловом А.Б. Гуларяна, «індикатором соціального дискомфорту», лише підкреслює необхідність дослідження даного феномену, але до чого ми приходимо у підсумку? Що нам дає вивчення альтернативної історії? Необхідно чіткіше прописати ці моменти.

По-перше. Багато істориків (М.А. Юсім, А.Я. Гуревич, К.В. Хвостова і ін.) дотримуються думки, що умовний спосіб завжди присутній в історичному дослідженні як його необхідний елемент, інакше історія представляється як проста констатація факту «все проходить», і з неї мало що витягується. Альтернативна історія дозволяє глибше і уважніше поглянути на минуле, знайти нову аргументацію для пояснення того, що сталося насправді.

Історик Ксенія Володимирівна Хвостова зазначає з цього приводу наступне: «Історик все-таки працює з джерелами...але ці джерела він може бачити по-різному. Сучасна епістемологічна ситуація спонукає його поглибити свій аналіз, побачити в джерелах, наприклад, не бінарну, а багатофакторну причину» [50, с.62]. У такій ситуації виникає проблема термінологічна - як аналізувати поняття, що відображають не саму реальність, а потенційність. Арон Якович Гуревич важливість вивчення альтернативної історії бачить в тому, що вона дозволяє показати, яким чином історик дивиться на історичний процес, що набагато важливіше, ніж думки про те, що могло б бути. «Можна малювати історію у вигляді картини послідовних звершень і досягнень, - каже він, - Але можна бачити в ній серію незліченних втрат і втрачених можливостей» [38, с. 56]. Наприклад, Ярослав Грицак дуже часто звертається до умовного способу для кращого пояснення подій, що відбулися в історії України. «Для повноцінного розуміння історії завжди варто брати до уваги можливість інших варіантів розвитку подій. Скажімо, як би виглядала історія українського повстанського руху, якби війну виграла Німеччина і її союзники?», - пояснює він [35, с.68]. Більш того, він вважає, що і вчитель історії повинен звертатися до альтернативної історії, щоб учні розуміли, що «якби на те не склалося певних, іноді досить випадкових історичних обставин, то він [учень - прим. Н.Т.] сьогодні міг би вивчати в школі як основний історичний предмет «Історію Польщі» або «Історію Росії» або «Історію Малоросії»» [35, с.31]. Бачачи історію як низку втрачених можливостей, історик здатний набагато краще і ефективніше працювати з минулим. В такому випадку альтернативна історія виступає як аналітичний метод дослідження.

Але є другий важливий момент - це етичний аспект. Завдяки зусиллям представників «школи Анналів», важливою складовою історії стає особистість, «історія призначена для суб'єкта, це процес самопізнання людства» [50, с.58]. Історія цікава остільки, оскільки кожна людина відчуває

свою причетність до неї. Як зазначає російський історик Марк Аркадійович Юсим, «історія існує не в книжках, написаних істориками, а виникає в той момент, коли хтось розкриває цю книжку і сприймає написане знову-таки по-своєму. Це і є побутування історії, і воно завжди варіативно» [50, с.58]. Як зазначає Олександр Валентинович Оболонський, альтернативність не потрібна тільки обезлюдненій історії. «Звернення до альтернативної історії, - вважає він, - це крок від гегельянства до кантіанства, що не просто більш евристично продуктивно, але більш повноцінно з моральної точки зору» [50, с.60]. Цією ж думки дотримується історик Дмитро Едуардович Харитонович, використовуючи по відношенню до безальтернативної історії метафору залізничної колії або підконвойної процесії, в разі якої «геть зникає відповідальність людини перед майбутнім, до того ж не стільки її і її близьких особистим майбутнім, скільки перед майбутнім того світу, в якому вона живе» [151, с.52]. Саме тому Я. Грицак вигукує, що нічого не відбувається автоматично, «Історія не знає автоматичної дії. Її роблять живі люди» [35, с.196]. У досить легкій манері, як про само собою зрозуміле явище, про це ж говорить російський історик Леонід Михайлович Баткін: «Зрозуміло, що історію роблять люди, хоча людей певної епохи і культури робить історія. У поворотних точках...історія людей альтернативна», - пише він у статті «Про рух історії в майбутнє» [15]. Він критикує фразу «історія не терпить умовного способу», вважаючи, що до остаточного результату «історія просто купається в умовному способі» [15]. Саме тому ми не можемо знати напевно, що станеться завтра, але все одно продовжуємо боротися за нього, з огляду на всі обставини, що складаються. Така боротьба була б позбавлена сенсу, якщо б все підкорялося жорсткому детермінізму, а не вірогідності і людській непередбачуваності [15].

По-третє, альтернативна історія важлива в якості одного з параметрів «пам'яті народу, яка пройшла через переробку масовою свідомістю» [126]. Те, яким чином в суспільній свідомості відображається минуле, вказує на

специфіку його пам'ятування про минуле. Вивчення альтернативно-історичних сценаріїв призводить нас до проблеми колективних уявлень. Як зазначає російський історик і письменник Вячеслав Михайлович Рібаков, альтернативно-історичні конструкції (які він називає підробками історії) «відображають колективні уявлення певних груп населення, що мало статися, а що не мало. Чого люди хочуть від історії, а чого не хочуть» [126]. Саме в потребі суспільства в різних альтернативно-історичних побудовах (ми не виключаємо тут криптоісторію і фолк-хісторі) найбільш яскраво проявляються колективні уявлення нації і колективне осмислення спільного історичного минулого.

Альтернативні варіанти історії фіксують рівень історичної грамотності населення, його історичні очікування і страхи. На думку Рібакова, «жоден інший вид історичної та історіографічної творчості на таке не здатний» [126]. Як зауважує американський історик Карл Беккер, важливу роль в житті суспільства відіграють «ті історичні пізнання, які укладені в головах звичайних людей», і не так важливо, наскільки ці люди знайомі з історичними подіями, адже «так чи інакше всі вони мають якесь уявлення про минуле», що допомагає їм сформуванню загальні уявлення про політику і суспільство в цілому [Цит. по: 60, с.72]. Колективні уявлення вступають в конфліктне протистояння з історичною наукою, оскільки прагнуть по-своєму інтерпретувати події минулого, «вибірково підкреслюючи одні епізоди, затушовуючи інші, привносячи якісь нові штрихи» [60, с.76]. Як зазначає ізраїльський історик Яель Зерубавель, на сьогоднішній день більш важливу роль у формуванні в суспільній свідомості образів минулого грають поети, письменники, журналісти та вчителі.

«Святкові урочистості, фестивалі, присвячені різним «знаменним датам», - пише вона, - пам'ятники і меморіали, пісні та оповідання, театральні постановки, шкільні підручники – всі ці способи нагадати про славне минуле вступають у змагання з трактуваннями фахівців-істориків» [60, с.76]. Це та

сама «Кліо з фанфарами», про яку говорить український історик Наталя Яковенко [169], це «винайдені традиції» Еріка Хобсбаума, про які ми говорили раніше [153]. Яель Зерубавель говорить про це, як про «коммеморації» - «тобто всіх тих численних засобах [*Виправлення автора - Н.Т.*], за допомогою яких в суспільстві закріплюється, зберігається і передається пам'ять про минуле» [60, с.77]. Альтернативна історія в такому контексті виступає як одна з практик «коммеморації».

Альтернативність розвитку тієї чи іншої історичної події співвідноситься з «коммеморативною щільністю» тих чи інших історичних періодів. Під «коммеморативною щільністю» Зерубавель розуміє те значення, яке приписується суспільством окремим відрізнякам свого минулого: вона «вище за все у тих епох або подій, які займають ключове положення в історичній свідомості даної групи і збереженню пам'яті про які присвячуються значні зусилля» [60, с.83].

Тому такі сильні інтенції до переісторизації подій Жовтневої революції і Великої Вітчизняної війни в пострадянському просторі, Громадянської війни - в США, і двох світових воєн - в Європі. Це ті самі «напружені» і «болючі» періоди історії, пам'ять про яких жива завдяки практикам «коммеморації» - урочистостей і святкувань цих подій. Історичні розвилки, з якими працює альтернативна історія, Зерубавель називає «поворотними моментами», вибір яких пов'язаний з рівнем драматизму переходу від однієї події до іншої. Американський соціолог Едвард Шилз говорить про них, як про «великі моменти», що визначають подальший розвиток історії, і що додають минулому ореол сакральності [60, с.85]. Символічний стан «переходу», на думку Зерубавель, «з одного боку, надає «поворотним моментам» додаткову неоднозначність, дозволяє по-різному їх інтерпретувати, а з іншого - сприяє їх перетворенню в політичний міф, який використовується як знаряддя в боротьбі різних сил» [60, с.86].

Почасти тому багато істориків з побоюванням ставляться до досвіду альтернативно-історичного конструювання, оскільки альтернативна історія може бути ідеологічно навантажена. Але в той же час альтернативно-історичні побудови можуть виступати як «контрпам'ять», що порушує гегемонію політичної еліти, «пропонуючи відмінний від панівної загальної оповідної конструкції наратив, що відображає погляд осіб, витіснених на узбіччя суспільства» [60, с.87]. Тут мова йде про ті побудови, які були віднесені нами до феномену фолк-історії («Нова хронологія» Фоменко, побудови Суворова і т.д.).

По-четверте. Альтернативна історія може виступати свого роду розрадою для суспільної свідомості, виконуючи компенсаторну функцію: якщо нас обманюють офіційною історією і все, що нам відомо - брехня, то існує краща версія історії, де люди не роблять тих жахів, якими наповнена історія, зокрема, ХХ століття. Ми можемо навіть припустити думку про вторгнення інопланетних істот, в боротьбі проти яких об'єднується все людство під час Другої світової війни, тільки щоб врятувати залишки людяності [132]. Людині необхідно проаналізувати всі сценарії розвитку подій, щоб прийти до висновку, наскільки поганий або хороший існуючий варіант. Думки про краще життя є невід'ємною частиною повсякденної свідомості. Як в іронічній формі зауважує Б. Невський, «чужий хрест завжди здається легшим, проте немає ніяких гарантій, що альтернативна історія буде в кінцевому підсумку кращою...Вирушаючи у 1924 рік, щоб підсипати ціанід в вино Гітлера, пам'ятайте про це» [104]. Крім цього, альтернативна історія виступає як протест тому, що сталося, як незгода з тим, що може повторитися в майбутньому. Як пише Володимир Шевельов, «в якійсь мірі альтернативна історія - це наш «поминальний плач» за втраченими можливостями, небажання змиритися з неминучим» [160, с. 7]. Аналіз втрачених можливостей дозволяє зрозуміти «ціну, якою сплачено пройдений шлях» [160, с. 7], відчутти нанесену минулим травму.

У п'ятих. Актуалізація можливості розгляду альтернатив минулого в кінці ХХ століття дозволяє нам глибше простежити трансформацію історичної свідомості⁵⁰. Як зазначає А. Ассман, «ми є свідками «материкового зсуву» в структурі західного розуміння часу: майбутнє втратило для нас свою світлоносну силу, зате все більше в нашу свідомість вторгається минуле. Повернення минулого, очевидно, якимось чином пов'язано з періодами розгулу насильства і жорстокості в ХХ столітті, а також в більш ранні часи» [171, с.41]. Посилена увага до минулого стала характерною рисою кінця ХХ століття, що стало однією з причин розгляду нових шляхів вивчення цього минулого. «Минуле, від якого ми, здавалося, позбулися і яке в умовах нового режиму часу здебільшого ігнорували, - пише Ассман, - тепер повернулося до нас під ім'ям «пам'яті» і знайшло обриси культурної спадщини в новому культурному порядку європейської темпоральності» [171, с.52].

Висновки

Потреба в конструюванні альтернативних сценаріїв є невід'ємною частиною нашого повсякденного життя. Ми постійно обдумуємо і аналізуємо свої вчинки з позиції того, як могло бути інакше. Постмодерністське бачення історичного процесу як хаотично переплетених ліній з доконаних і втрачених (нереалізованих) подій дозволяє нам вивести ці умоглядні конструкції на рівень історичного. Стає важливим виявити і проаналізувати упущені історичні можливості, які могли б привести до іншого варіанту теперішнього.

З кінця 70-х рр. ХХ століття на хвилі конструктивізму, нарративізму і «нового історизму» посилюється інтерес до жанру альтернативної історії. Згодом цей напрям вийшов за рамки художньої сфери та почав використовуватися як метод дослідження в різних науках (економіці,

⁵⁰ Більш детально ми говорили про це в попередньому пункті

біології, соціології і, що важливіше для нашого дослідження, в історії). Наявність різноманітних визначень (ретропрогнозування, експериментальна історія, контрфактична історія, віртуальна історія, ретроальтернативістика) привело нас до необхідності сформулювати своє визначення цього напрямку, аргументувавши некоректність вже існуючих. На наш погляд, найбільш адекватним і повним є поняття «альтернативна історія». А об'єктом дослідження нового напрямку є «історичні розвилки» - моменти, коли історія може піти тим чи іншим шляхом розвитку.

Втілення ідеї альтернативного розвитку історії в різних формах (і як наукові дослідження, і як художні твори, і як кінофільми, субкультури, комп'ютерні ігри тощо) дозволяє вивчати феномен як на академічному рівні, так і на рівні культурному. На рівні масової свідомості відбувається змішування різних жанрів альтернативно-історичних побудов, що найчастіше стає причиною несерйозного ставлення до альтернативної історії. Серед таких жанрів виділяються криптоісторія і фолк-історія, які можна швидше віднести до тієї самої контрфактичної (що суперечить фактам) історії. Популярність подібних жанрів альтернативно-історичних побудов вказує, на наш погляд, на специфічні риси сучасного (особливо пострадянського) суспільства - в першу чергу, це недовіра до офіційної історії, по-друге, до фахових істориків, які схильні до ідеологічної цензури, по-третє, це своєрідна спроба сконструювати історичний міф, який би став основою національної (етнічної) ідентичності, по-четверте, це своєрідне досягнення «ефекту задоволення» від осягнення таємниць історичного минулого і задоволення від власної участі в процесі творення історії.

Особливо цей «ефект задоволення» досягається при зіткненні з альтернативною історією в художній сфері. Величезна кількість художньої літератури з конструюванням альтернативно-історичного минулого, яке призводить до кращого, ніж ми маємо, теперішнього (але не завжди); комп'ютерних ігор, де гравець виступає як творець історії, деміург, що задає

напрямок розвитку історичного процесу; художніх фільмів з темою повернення в минуле з метою змінити його; субкультурних рухів, що дозволяють нам стикнутися з реальністю минулого, за яким ми так сумуємо; спілкування на спеціалізованих інтернет-форумах, на яких учасники можуть сконструювати альтернативну історію спільними зусиллями, - всі ці форми прояву альтернативної історії націлені на отримання «ефекту задоволення» від розуміння значущості своєї ролі в історії, для розради тим, що історія не детермінована і в ній все можливо. Крім цього різноманіття форм прояву альтернативності в історії вказує на специфіку сучасної історичної свідомості і, як наслідок, незгоду з існуючою соціальною ідентичністю.

Все це вказує на серйозний евристичний потенціал альтернативної історії. Завдяки побудовам альтернативного сценарію розвитку тієї чи іншої історичної події і її аналізу, ми краще розуміємо те, що відбулося насправді. У такому погляді на минуле історія бачиться як низка втрачених можливостей, відповідальність за які лежить на плечах кожної окремої особистості. Саме вона творить історію, і саме від неї залежить, в якому майбутньому ми опинимося. В іншому випадку історія перетворюється в «залізничну колію», яка позбавляє відповідальності за кожне прийняте рішення, кожен зроблений вчинок. Детермінізм перетворює нас в покірливих заручників історії, які погоджуються з усім, що відбувається.

Той образ історії, який суспільство бажає бачити, відображається в колективному осмисленні спільного історичного минулого. Альтернативи минулого дозволяють краще зафіксувати рівень соціального дискомфорту від того варіанту теперішнього, до якого привели ті чи інші події минулого. Більш того, в одному суспільстві може одночасно співіснувати кілька нарративів про яку-небудь конкретну історичну подію. Альтернативна історія в такому контексті виступає як певна практика «коммеморації», завдяки якій в суспільстві передається і зберігається пам'ять про минуле. Особливо важливі найбільш «болючі» і неоднозначні історичні події

(зокрема, пов'язані з війнами), важливість яких підкреслюється різними урочистостями і святкуваннями цих подій. Виявлення цих «напружених» точок історії вказує на ті «поворотні моменти», коли б суспільство хотіло, щоб історія пішла іншим шляхом розвитку. У такому ключі альтернативна історія набуває форми «розради історією».

ВИСНОВКИ

Результатом даного дослідження є експлікація альтернативної історії як феномену сучасної історичної свідомості на рівні філософсько-історичної рефлексії. В роботі продемонстровано теоретико-методологічні передумови звернення до альтернативної історії в другій половині ХХ століття, проаналізовано репрезентації альтернативно-історичних побудов у різних полях культури, розкрито евристичний потенціал досліджень цієї проблеми в контексті розуміння альтернативної історії як індикатора соціального дискомфорту.

Виявлено теоретико-методологічні передумови можливості виникнення досліджень альтернативної історії в філософії історії. Доведено, що звернення до дослідження альтернативної історії стало можливим внаслідок відходу від філософсько-історичних установок Нового часу з їх орієнтацією на ідею лінійності і суворой детермінованості історичного процесу. Теоретико-методологічні напрацювання засновників «школи Анналів» (М. Блок, Л. Февр) дали можливість зробити сферу «уявного» об'єктом дослідження. Ця установка безпосередньо працює на можливість постановки питання про необхідність дослідження альтернативної історії. Розробки епістемологічного і соціального конструктивізму (Б. Андерсон, Е. Хобсбаум та ін.) створили підґрунтя для визначення альтернативних шляхів історії як значущого об'єкту філософсько-історичного аналізу. Виявлено теоретико-методологічний потенціал «різомного» (Ж. Дельоз, Ф. Гваттарі) бачення природи історичного процесу в контексті рефлексій проблеми випадковості у

історії, що унаочнює можливість аналізу альтернативних шляхів та історичних «розвилочок».

Продемонстровано зв'язок можливості звернення до вивчення альтернативної історії в контексті теоретико-методологічних напрацювань нарративного напрямку в історіософії. Спосіб розповіді про минуле став об'єктом спеціальної уваги у роботах А. Данто, Г. Вайта, Ф. Анкерсмита, що актуалізувало розуміння можливості різних стратегій бачення минулого. Альтернативно-історичні побудови з точки зору нарративного аналізу виявляються значущим об'єктом дослідження в силу можливості зіставляти нарративні прийоми академічного дослідження і розповіді про події, яких з великою ймовірністю не було. Концепція «піднесеного історичного досвіду» Ф. Анкерсмита розвиває нарративну настанову баченням можливості перемикання між різними режимами часу в контексті травми, ностальгії та позбавленості. Підкреслюючи, що жоден з теоретиків-нарративістів не досліджує спеціально альтернативну історію, ми виокремлюємо методологічний потенціал нарративізму для аналізу альтернативно-історичного конструювання.

Продемонстровано присутність альтернативно-історичних пошуків у рефлексіях минулого як в академічній, так і в художній сферах. Це доводить значущість альтернативно-історичних побудов як складової сучасної історичної свідомості в цілому.

У роботі дано визначення альтернативної історії як напрямку в філософії історії, що займається вивченням історичних «розвилочок» в історії, і, як наслідок, нереалізованих, але можливих шляхів розвитку історичного процесу. Доведено, що терміни «контрфактична історія», «акцидентальна історія», «віртуальна історія», «ретроальтернативістика» не відносяться до альтернативної історії. Таким чином подолано термінологічну плутанину філософсько-історичних міркувань щодо альтернативної історії. В ході

аналізу тематики альтернативно-історичного художнього продукту виявлені основні точки напруги альтернативно-історичного фантазування.

Розроблено жанрову класифікацію альтернативно-історичних побудов, які ми розділяємо на альтернативну історію, криптоісторію та фолк-історію. Так, жанри криптоісторія і фолк-історія визначені як псевдоісторичні концепції, творці яких прагнуть сконструювати «справжню» історію, вибудовуючи суперечливі фактам конструкти.

В ході аналізу специфіки «ефекту задоволення» від альтернативної історії зроблено припущення про зв'язок популярності альтернативно-історичних побудов у кінці XX – початку XXI століть і поширеності постмодерністського способу інтерпретації світу з його установкою на палімпсестність культури, гру як спосіб пошуку сенсів тощо. Виявлено також «травматичну» складову формування інтересу до альтернативної історії: події XX століття часто ставлять людину в умови неможливості змиритися з тим, що відбувається. Затребуваність того чи іншого варіанту альтернативно-історичної побудови в даному суспільстві (що виявляється попитом на розглянуту інтелектуальну традицію) виявляє глибину і кордони соціального дискомфорту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. А что, если бы?...: Альтернативная история [Текст] / Сост. Роберт Коули ; пер. с англ. В.Волковского. – М. : Издательство АСТ ; СПб. : Terra Fantastica, 2002. – 604 с.
2. Аксёнов В. Остров Крым [Текст] / Василий Аксёнов. – М. : Эксмо, 2010. – 512 с.
3. Александер Б. 10 фатальных ошибок Гитлера [Текст] / Бевин Александер ; пер. с англ. – М. : Эксмо, 2003. – 448 с.
4. Альтернатива [Текст] // Философский энциклопедический словарь. – М. : ИНФРА-М, 2009. – С.17.
5. Альтернативная История [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://alternathistory.org.ua/>.
6. Альтернативная история. Футурология [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://alternativa.lib.ru/>.
7. Аналитическая философия [Электронный ресурс] / под ред. М.В. Лебедева // Библиотека учебной и научной литературы. – Режим доступа : http://yanko.lib.ru/books/philosoph/blinov-ladov-lebedev=analytic_philosophy.htm#_Toc107567574.
8. Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма [Текст] / Бенедикт Андерсон ; пер. с англ. В.Г. Николаева. – М. : КАНОН-ПРЕСС-Ц, Кучково поле, 2001. – 288 с.
9. Анкерсмит Ф.Р. Возвышенный исторический опыт [Текст] / Франклин Рудольф Анкерсмит ; пер. с англ. А.А. Олейникова. – М. : Издательство-Европы, 2007. – 612 с.
10. Анкерсмит Ф.Р. История и тропология: взлет и падение метафоры [Текст] / Франклин Рудольф Анкерсмит ; пер. с англ. М. Кукарцевой, Е. Коломоеца, В. Кашаевой. – М. : Прогресс-Традиция, 2003. – 496 с.

11. Анкерсмит Ф.Р. Нарративная логика. Семантический анализ языка историков [Текст] / Франклин Рудольф Анкерсмит ; пер. с англ. О. Гавришиной, А. Олейникова. – М. : Идея-Пресс, 2003. – 360 с.
12. Аристотель. Поэтика [Текст] / Аристотель ; пер. М.Л. Гаспарова // Аристотель. Сочинения: в 4-х томах. Т.4. – М. : Мысль, 1983. – С. 645-680.
13. Арон Р. Введение в философию истории [Текст] / Реймон Арон ; пер. с фр. И.А. Гобозова. – М. : ПЕРСЭ ; СПб. : Университ-я книга, 2000. – 543 с.
14. Архенгольц И. В. фон. История семилетней войны [Электронный ресурс] / Иоганн Вильгельм фон Архенгольц ; пер. с нем. Р. Светлова и В. Смолянинова // Электронная библиотека «Военная литература». – Режим доступа : <http://militera.lib.ru/h/archenholz/index.html>.
15. Баткин Л.М. О движении истории в будущее [Электронный ресурс] / Леонид Михайлович Баткин // Неприкосновенный запас. – 2012. - №5. – Режим доступа : <http://www.intelros.ru/readroom/nz/n5-2012/16915-o-dvizhenii-istorii-v-buduschee.html>.
16. Бачинин В.А. Бульварное религиоведение Дэна Брауна [Текст] / Бачинин В.А. // Религиоведение. – 2007. - №4 - С.152-157.
17. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания [Текст] / Питер Бергер, Томас Лукман ; пер. с англ. Е.Д. Руткевич. – М. : Медиум, 1995. – 323 с.
18. Березин Ф. Параллельный катаклизм [Текст] / Федор Березин. – М. : Эксмо, 2007. – 413 с.
19. Бестужев-Лада И. В. Не ходил бы Бонапарт на Россию [Текст] / Бестужев-Лада И. В. // Газета «Поиск». - 1999. - № 47. – С. 8-12.
20. Бестужев-Лада И. В. Ретроальтернативистика в философии истории [Текст] / Бестужев-Лада И. В. // Вопросы философии. – 1997. – № 8. – С. 112-122.

21. Бисенбаев А. Другая Центральная Азия. Глава XI. Центральноазиатский феномен фольк-истории [Электронный ресурс]. - Режим доступа : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/bisenb/05.php.
22. Бицилли П.М. Очерки теории исторической науки [Текст] / Петр Михайлович Бицилли. – СПб : Аxioma, 2012. – 427 с.
23. Блок М. Апология истории или ремесло историка [Текст] / Марк Блок ; пер. с фр. Е.М.Лысенко. – М. : Наука, 1986. – 174 с.
24. Бойм С. Общие места. Мифология повседневной жизни [Текст] / Светлана Бойм. - М. : Новое литературное обозрение, 2002. - 320 с.
25. Бочаров А.В. Историографические и методологические аспекты использования понятия «случайность» в изучение исторических альтернатив [Текст] / Бочаров А.В. // Вестник Томского государственного университета. – 2007. – №297. – С. 111 -121.
26. Бочаров А. В. Проблема альтернативности исторического развития: историографические и методологические аспекты [Текст] : дис. ... канд.ист.наук : 07.00.09 / Алексей Владимирович Бочаров. – Томск, 2002. – 228 с.
27. Володихин Д.М. Феномен фольк-истории // Мифы Новой хронологии.../ Под ред. В.Л. Янина– М.: Русская Панорама, 2000. – С.177-190.
28. Гаухман М. Звідки козаки? Якбитологія одного міту [Електронний ресурс] / Михайло Гаухман. – Режим доступу : <http://historians.in.ua/index.php/en/avtorska-kolonka/1809-mykhailo-haukhman-zvidky-kozaky-yakbytolohiia-odnoho-mitu>.
29. Гемпель К. Г. Функция общих законов в истории [Текст] / Гемпель К.Г.; пер. О.А. Назаровой // Логика объяснения ; под ред. О.А. Назаровой. - М. : Дом интеллектуальной книги, 1998. - С. 16-31.

30. Гизо Ф. История цивилизации в Европе [Электронный ресурс]. - Режим доступа :
http://az.lib.ru/g/gizo_f/text_1828_histoire_de_la_civilisation_en_europe.shtml.
31. Глазерсфельд Э. фон. Введение в радикальный конструктивизм [Текст] / Эрнст фон Глазерсфельд ; пер. с англ. С.А. Цоколова // Вестник Московского университета ; под ред. В.Г. Кузнецова– 2001. – №4. – С. 59-81.
32. Грицак Я.Й. 26-процент, або як подолати історію [Текст] / Ярослав Йосипович Грицак. – К. : Фонд Порошенка, 2014. – 136 с.
33. Грицак Я.Й. Нариси з історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. [Текст] / Ярослав Йосипович Грицак. – К. : Генеза, 1996. – 360 с.
34. Грицак Я.Й. Нариси з історії України: формування української модерної нації [Електронний ресурс] / Ярослав Йосипович Грицак. – Київ : 2000. Режим доступу : <http://history.franko.lviv.ua/PDF%20Final/Grycak.pdf>.
35. Грицак Я.Й. Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад [Текст] / Ярослав Йосипович Грицак. – К. : Критика, 2011. – 350 с.
36. Гуларян А.Б. Жанр альтернативной истории как системный индикатор социального дискомфорта [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://samlib.ru/f/forum_a_i/doclad1.shtml.
37. Гуревич А.Я. Исторический синтез и Школа «Анналов» [Текст] / Арон Яковлевич Гуревич. - М. : Индрик, 1993. - 328 с.
38. Гуревич А.Я. История культуры: бесчисленные потери и упущенные возможности [Текст] / Гуревич А.Я. // Одиссей. Человек в истории. 2000. – М.: Наука, 2000. – С.53-57.
39. Гуревич А.Я. Общий закон и конкретная закономерность истории [Текст] / Гуревич А.Я. // Вопросы истории. - 1965. - № 8. – С. 14-30.
40. Далин В.М. Историки Франции XIX-XX веков [Текст] / Виктор Моисеевич Далин. - М. : Наука, 1981. - 327 с.

41. Данилевский И. Н. Соблазн альтернативы [Текст] // Одиссей. Человек в истории. – М. : Наука, 2000. – С.37-39.
42. Данто А. С. Аналитическая философия истории [Текст] / Артур С. Данто ; пер. с англ. А.Л. Никифорова и О.В. Гавришиной. – М. : Идея-Пресс, 2002. – 292 с.
43. Делёз Ж., Гваттари Ф. Тысяча плато: Капитализм и шизофрения [Текст] / Жиль Делёз, Феликс Гваттари ; пер. с фр. Я.И.Свирского ; науч. ред. В.Ю.Кузнецов. - Екатеринбург : У-Фактория ; М. : Астрель, 2010. – 895 с.
44. Дёмин И.В. К вопросу о соотношении философии истории и философии языка в ситуации лингвистического поворота [Текст] / Дёмин И.В. // Вестник Волгоградского гос. ун-та. Серия 7, Философия. – 2014. - №1 (21). – С.6-12.
45. Дёмин И.В. Постметафизическая философия истории: между онтологическим и лингвистическими поворотами [Текст] / Дёмин И.В. // Вестник Самарской гуманитарной академии. Серия «Философия.Филология». – 2014. - №1 (15). – С. 43-51.
46. Джерджен К. Движение социального конструкционизма в современной психологии [Текст] / Кеннет Джерджен ; пер. с англ. Е.В. Якимовой // Социальная психология: саморефлексия маргинальности : Хрестоматия ; под ред. М.П.Гапочка. – М. : ИНИОН, 1995. – С. 51-74.
47. Джерджен К. Социальная психология как история [Текст] / Кеннет Джерджен ; пер. с англ. Е.В. Якимовой // Социальная психология: саморефлексия маргинальности : Хрестоматия ; под ред. М.П. Гапочка. – М. : ИНИОН, 1995. – С. 23-50.
48. Дидье Жюлиа. Ухрония [Электронный ресурс] // Философский словарь Жюлиа Дидье. – Режим доступа : <http://www.termes.ru/dictionary/878/word/uhronija>.

49. Дик Ф. Вне времени: Око небесное. Распалась связь времен. Человек в высоком замке [Текст] / Филипп Дик ; пер. с англ. А.Левкина. – СПб. : Амфора. ТИД Амфора, 2008. – 733 с.
50. Дискуссия «История в сослагательном наклонении?» [Текст] // Одиссей. Человек в истории. – М. : Наука, 2000. – С.58-63.
51. Довгополова О.А. «Дурацкий же мундир ты на себя нацепила...»: контуры конца истории в сознании неисторика [Текст] / Довгополова О.А. // Эсхатос: философия истории в предчувствии конца истории. – Одесса : ФЛП Фридман А.С., 2011. – С.242-267.
52. Доманска Э. Философия истории после постмодернизма [Текст] / Эва Доманска ; пер. с англ. М.А. Кукарцевой. - М. : Канон⁺, 2010. - 400 с.
53. Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле [Текст] / Ева Доманська ; пер. з польської В. Склокіна. – Київ : Ніка-Центр, 2012. - 264 с.
54. Дуршмид Э. Победы, которых могло не быть [Текст] / Эрик Дуршмид ; пер. с англ. М. Пчелинцева - М. : Издательство АСТ ; СПб. : Terra Fantastica, 2002. – 560 с.
55. Дюби Ж. История Франции. Средние века. От Гюго Капета до Жанны д'Арк. 987-1460 [Текст] / Жорж Дюби ; пер. с фр. Г.А. Абрамова, В.А. Павлова. – М. : Междунар.отношения, 2001. – 416 с.
56. Зборовский Г.Е. Теория социальных систем Н. Лумана [Текст] / Гарольд Ефимович Зборовский // Зборовский Г.Е. История социологии. – М. : Гардарики, 2004. – С. 534-539.
57. Звягинцев В. Д. Дырка для ордена [Текст] / Василий Дмитриевич Звягинцев. – М. : Эксмо, 2002. – 512 с.
58. Звягинцев В. Д. Право на смерть [Текст] / Василий Дмитриевич Звягинцев. – М. : Эксмо, 2007. – 640 с.
59. Звягинцев В. Одиссей покидает Итаку [Текст] / Василий Звягинцев. – М. : Яуза, Эксмо, 2005. – 736 с.

60. Зерубавель Я. Динамика коллективной памяти [Текст] / Яель Зерубавель ; пер. с англ. М. Лоскутовой. // *Ab Imperio*. – 2004. – №3. – С.71-90.
61. Кант И. Критика чистого разума [Текст] / Иммануил Кант ; под ред. В.Ф. Асмуса. – М. : Мысль, 1964. – 799 с. (Сочинения : в 6 т. / И.Кант ; Т.3)
62. Карацуба И.В., Курукин И.В., Соколов Н.П. «Развилки» на пути России: от рюриковичей до олигархов [Текст] / Ирина Карацуба, Игорь Курукин, Никита Соколов. – М. : КоЛибри, 2005. – 638 с.
63. Касавин И.Т. Конструктивизм как идея и направление [Текст] / Касавин И.Т. // Конструктивизм в теории познания ; под ред. В.А.Лекторского. - М. : ИФРАН, 2008. - С. 63-72.
64. Келли Дж. Теория личности: теория личных конструкторов [Текст] / Джордж Александр Келли ; пер. с англ. - СПб. : Речь, 2000. - 249 с.
65. Кеннет М. Вторжение, которого не было [Текст] / Макси Кеннет ; пер. с англ. Т.Велимеева. – М. : Издательство АСТ, 2001. – 560 с.
66. Кеннет М. Упущенные возможности Гитлера [Текст] / Макси Кеннет ; пер. с англ. С. Переслегина. – М., СПб. : АСТ, Терра Фантастика, 2000. – 544 с.
67. Кожелянко В. Дефіляда в Москві [Текст] / Василь Кожелянко. – Львів : Кальварія, 2000. – 314 с.
68. Козеллек Р. Случайность как последнее прибежище историографии [Текст] / Рейнхарт Козеллек ; пер. с нем. Т.И. Дудниковой. – THESIS. – 1994. - №5. – С. 171-184.
69. Коллингвуд Р. Идея истории [Текст] / Робин Джордж Коллингвуд ; пер. с англ. Ю.А. Асеева. - М. : Наука, 1980. - 486 с.
70. Контр [Электронный ресурс] // Толковый словарь иностранных слов Л. П. Крысина. – Режим доступа:
http://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_fw/words/45591/контр.

71. Кралюк П. Болезнь евразийства. Рефлексия русского самосознания в «альтернативной истории» [Электронный ресурс] // День: газ.. - 2003. - № 72. - Режим доступа : <http://www.day.kiev.ua/ru/article/istoriya-i-ya/bolezn-evraziystva>.
72. Кроче Б. Теория и история историографии [Текст] / Бенедетто Кроче; пер. с итал. И.М. Заславской. - М. : Школа «Языки русской культуры», 1998. - 192 с.
73. Кукарцева М.А. Аналитическая философия истории: вчера и сегодня [Текст] / Кукарцева М.А. // Полигнозис. – 2009. – №3 (36). – С.62-71.
74. Кукарцева М.А. Лингвистический поворот в историописании: эволюция, сущность и основные принципы [Текст] / Кукарцева М.А. // Вопросы философии. – 2006. - №4. – С.44-55.
75. Кукарцева М.А. Начало лингвистического поворота в историописании [Электронный ресурс] / Кукарцева М.А. // Философские проблемы социально-гуманитарного знания. – Режим доступа: http://abuss.narod.ru/Biblio/kuk_monstera.htm.
76. Кукарцева М.А. Хейден Уайт и практика исторических исследований XX века [Текст] / Кукарцева М.А. // Диалог со временем. – 2008. - Вып. 24. – С. 6-35.
77. Курицын В.Н. Русский литературный постмодернизм [Текст] / Вячеслав Николаевич Курицын. — М.: ОГИ, 2000. — 286 с.
78. Ланглуа Ш.-В., Сеньобос Ш. Введение в изучение истории [Текст] / Шарль-Виктор Ланглуа, Шарль Сеньобос ; пер. с фр. А. Серебряковой. - М. : ГПИБ России, 2004. - 305 с.
79. Латов Ю.В. Ретропрогнозирование (контрфактическая история) как разновидность исследований path dependence и QWERTY-эффектов. – Режим доступа : <http://alternativa.lib.ru/ah/subject/index20223card21996.htm>.
80. Лекторский В.А. Конструктивизм и реализм в эпистемологии [Текст] / Лекторский В.А. // Философские науки. - 2008. - № 3. - С. 5-9.

81. Лекторский В.А. Можно ли совместить конструктивизм и реализм в эпистемологии? [Текст] / Лекторский В.А. // Конструктивизм в теории познания; под ред. В.А. Лекторского. - М. : ИФРАН, 2008. - С. 31-42.
82. Лекторский В.А. Операциональная концепция интеллекта в работах Жана Пиаже [Текст] / В.А. Лекторский, В.Н. Садовский, Э.Г. Юдин // Ж. Пиаже. Избранные психологические произведения. – М. : Просвещение, 1966. – С. 9-54.
83. Лекторский В.А. Основные идеи «генетической эпистемологии» Жана Пиаже [Текст] / В.А. Лекторский, В.Н. Садовский // Вопросы психологии ; под ред. Б.М. Теплова, М.В. Соколова. – 1961. - №4. – С.167-178.
84. Лекторский В.А. Кант, радикальный эпистемологический конструктивизм и конструктивный реализм [Текст] / Лекторский В.А. // Вопросы философии. - 2005. - №8. - С. 11-22.
85. Ливий Тит. История Рима от основания Города [Электронный ресурс] / Тит Ливий : пер. М.Е. Сергеевко, С.А. Ошерова. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Livii/13.php.
86. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна [Текст] / Жан Франсуа Лиотар ; пер. с фр. Н.А. Шматко - Спб. : Алетейя, 1998. - 160 с.
87. Лотман Ю. М. Культура и взрыв [Текст] / Юрий Михайлович Лотман. – М. : Гнозис; Прогресс, 1992. – 272 с.
88. Лотман Ю.М. Изъявление Господне или азартная игра [Текст] / Юрий Михайлович Лотман // Ю.М. Лотман и тартуско-московская семиотическая школа. - М. : Гнозис, 1994. – 560 с.
89. Лотман Ю.М. Клио на распутье [Текст] / Юрий Михайлович Лотман // Лотман Ю.М. Избранные статьи в трех томах. – Таллинн : Александра, 1992. – С. 464-472
90. Лубский А.В. Альтернативные модели исторического исследования [Текст] / Анатолий Владимирович Лубский ; отв.ред. Ю.Г. Волков. – М. : Социально-гуманитарные знания, 2005. – 352 с.

91. Луман Н. Социальные системы [Текст] / Никлас Луман ; пер. с нем. И.Д.Газиева ; под ред. Н.А. Головина. – Спб. : Наука, 2007. – 630 с.
92. Маркс К. Письмо Людвигу Кугельману [Текст] / Карл Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения ; Т. 33. - М. : Изд-во политической литературы, 1964. - С. 175.
93. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения [Текст] / Карл Маркс, Фридрих Энгельс ; Т. 2. - М. : Изд-во политической литературы, 1955. – 668 с.
94. Матурана У. Биология познания [Текст] / Умберто Матурана ; пер. с англ. Ю.М. Мешенина // Язык и интеллект ; под ред. В.В.Петрова. – М. : Прогресс, 1996. – С. 95-142.
95. Мегилл А. Историческая эпистемология : Научная монография системы [Текст] / Аллан Мегилл ; пер. М. Кукарцевой, В. Катаева, В. Тимонина ; под ред. Л.П. Репиной – М. : Канон⁺, 2007. – 480 с.
96. Мишалова Е.В. Концепции исторического нарратива в современной философии истории [Текст] / Мишалова Е.В. // Вестник Пермского университета. – 2013. – Вып. 4. - С.26-30.
97. Могильницкий Б. Г. История исторической мысли XX века [Текст] : Курс лекций. Вып. II: Становление «новой исторической науки» / Борис Георгиевич Могильницкий.- Томск : Изд-во Том. ун-та, 2003. - 178 с.
98. Могильницкий Б.Г. Введение в методологию истории [Текст] / Борис Георгиевич Могильницкий. – М. : Высшая школа, 1989. – 175 с.
99. Могильницкий Б.Г. История исторической мысли XX века [Текст] : Курс лекций. Вып. I: Кризис историзма / Борис Георгиевич Могильницкий. – Томск : Изд-о Том-о ун-а, 2001. - 206 с.
100. Молот С. Новая Хронология Фоменко-Носовского за 15 минут или за 1 час [Текст] / Степан Молот. – М. : Поколение, 2009. – 160 с.
101. Мясников В. Почему баварское пиво? [Текст] / В.С. Мясников // Если. – 2007. - № 6. – С. 56-59.

102. Нарвселиус Е. Аромат пам'яті з присмаком ностальгії: тематичні ресторани в пограниччях Центрально-Східної Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uamoderna.com/md/narvselius-thematic-restaurants-cee>.
103. Нарвселиус Е. «Зникле» населення й проблеми міської пам'яті в містах Центрально-Східної Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uamoderna.com/event/narvselius-vanished-people>.
104. Невский Б. Альтернатива есть! Модели альтернативной истории [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://alternativa.lib.ru/ah/subject/ai_fiction/index20223card22141.htm.
105. Невский Б. Истина где-то рядом...Закоулки криптоистории [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.mirf.ru/Articles/art984.htm>.
106. Невский Б. Носик Клеопатры. Альтернативно-историческая фантастика [Текст] / Невский Б. // Мир фантастики. – 2004. - № 10. – С. 7-12.
107. Невский Б. И. А что, если бы? Альтернативная история как наука [Текст] // Мир фантастики. – 2004. - № 10. – С. 12-16.
108. Невский Б., Попов М. Очарованные паром. Многоликий стимпанк [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.mirf.ru/Articles/print1195.html>.
109. Нехамкин В.А. Контрфактические историческое исследования [Текст] / Нехамкин В.А. // Историческая психология и социология истории. – 2011. - №1. – С. 102 – 120.
110. Нехамкин В.А. Контрфактические исторические исследования и синергетика (Пути взаимодействия) [Текст] / Нехамкин В.А. // Общественные науки и современность. – 2006. – № 5. – С. 120 – 129.
111. Норт Д. Наполеоновские войны. Что, если? [Текст] / Джонатан Норт ; пер. с англ. М. Яблокова. – М. : АСТ, 2002. – 540 с.
112. Носовский Г. В., Фоменко А. Т. Новая хронология и концепция древней истории Руси, Англии и Рима: факты, статистика, гипотезы. Т.1-2.

- [Текст] / Глеб Владимирович Носовский, Анатолий Тимофеевич Фоменко. – М. : МГУ. Учеб. центр довуз. образ., 1994. – 382 с., 290 с.
113. О’Хара Крейг. Философия панка: больше чем шум [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://fox.ivlim.ru/showarticle.asp?id=3773>.
114. Орлов Б., Авраменко А., Кошелев А. Смело мы в бой пойдём... [Текст] / Борис Орлов, Александр Авраменко, Александр Кошелев. – М. : Ю.А. Быстров, 2006. – 416 с.
115. Пернатъев Ю.С. Тайны и феномены эпох. От древних времен до наших дней [Текст] / Юрий Сергеевич Пернатъев. – Харьков : Книжный Клуб Семейного Досуга, 2008. – 320 с.
116. Перну Р. Алиеонора Аквитанская [Текст] / Режин Перну ; пер. с фр. А.С. Васильковой. – М. : Евразия, 2001. – 336 с.
117. Пиаже Ж. Роль действия в формировании мышления [Текст] / Жан Пиаже // Вопросы психологии ; под ред. Б.М. Теплова, В.Н. Колбановского, Ф.А. Сохина. – 1965. - №6. – С. 33-52.
118. Победа Восходящего солнца [Текст] / под ред. Питера Цураса ; пер. с англ. – М. : АСТ, 2004. – 476 с.
119. Победы Третьего рейха: Альтернативная история Второй мировой войны [Текст] / под ред. Питера Цураса ; пер. с англ. М.Борисова – М. : АСТ, Астрель, 2004. – 378 с.
120. Пригожин И. От существующего к возникающему: Время и сложность в физических науках [Текст] / Илья Пригожин; пер. с англ. Ю.Л. Климонтовича. – М. : Наука, 1985. – 327 с.
121. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой [Текст] / Илья Пригожин, Изабелла Стенгерс ; пер. с англ. В.И. Аршинова, Ю.Л. Климонтовича и Ю.В. Сачкова. – М. : Прогресс, 1986. – 432 с.

122. Райнеке Ю.С. Исторический роман постмодернизма и традиции жанра (Великобритания, Германия, Австрия) [Текст] : дис. ... канд.филол.наук : 10.01.03 / Юлия Сергеевна Райнеке. – М., 2002. – 211 с.
123. Репина Л.П. Опыт социальных кризисов в исторической памяти [Текст] / Л.П. Репина // Кризисы переломных эпох в исторической памяти. – М. : ИВИ РАН, 2012. – С. 3-37.
124. Рорти Р. Еще один возможный мир // Философия Мартина Хайдеггера и современность. – М. : Наука, 1991. – С. 133–138.
125. Рузавин Г.И. Виртуальность [Электронный ресурс] // Новая философская энциклопедия. – Режим доступа : <http://iph.ras.ru/elib/0628.html>.
126. Рыбаков В.М. То, чего не было, - не забывается [Электронный ресурс] // Вячеслав Рыбаков. Официальная страница. – Режим доступа : <http://www.rusf.ru/rybakov/pages/publ13.html>.
127. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення [Текст] / Йорн Рюзен ; пер. з нім. В. Кам'янець. – Львів : Літопис, 2010. – 358 с.
128. Савельева И.М., Полетаев А.В. История и время. В поисках утраченного [Текст] / Ирина Максимовна Савельева, Андрей Владимирович Полетаев. – М. : Языки русской культуры, 1997. – 800 с.
129. Самойлова О.А. Случайность в естествознании [Текст] / О.А.Самойлова // Известия Саратовского университета. – 2013. - №4. – С. 32-35.
130. Серебряков В., Уланов А. Из Америки – с любовью [Текст] / Владимир Серебряков, Андрей Уланов. – М. : Эксмо, 2005. – 544 с.
131. Суворов В. Ледокол. Кто начал Вторую мировую войну? [Текст] / Виктор Суворов (Резун). – М. : Добрая книга, 2014. – 608 с.
132. Тартлдав Г. Ответный удар [Текст] / Гарри Тартлав ; пер. с англ. В. Гольдича. - М. : Махаон, 2002. – 672 с.

133. Тишков В.А. Реквием по этносу: исследования по социально-культурной антропологии [Текст] / Валерий Александрович Тишков. - М. : Наука, 2003. - 543 с.
134. Тойнби А. Если бы Александр не умер тогда... [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://alternathistory.org.ua/toinbi-esli-aleksandr-ne-umer-togda>.
135. Топольский Є. Як ми пишемо і розуміємо історію. Таємниці історичної на рації [Текст] / Єжи Топольський ; пер. з польської Н. Гончаренко. – Київ : К.І.С., 2012. – 400 с.
136. Трубина Е.Г. Феномен вторичного свидетельства: между безразличием и «отказом от недоверчивости» [Текст] / Елена Германовна Трубина // Травма: пункты: сборник статей / Сост. С. Ушакин и Е. Трубина. – М. : Новое литературное обозрение, 2009. – С. 171 – 205.
137. Уайт Х. Метаистория: Историческое воображение в Европе XIX века [Текст] / Хейден Уайт ; пер. с англ. под ред. Е.Г. Трубиной и В.В. Харитонова. - Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2002. - 528 с.
138. Уваров П.Ю. Развилки и игральные кости, альтернативы и случайности [Текст] / Уваров П.Ю. // Одиссей. Человек в истории. История в сослагательном наклонении? – М. : Наука, 2000. – С. 78-85.
139. Утопическая антиутопия, или что такое стимпанк? [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://steampunker.ru/blog/2418.html>.
140. Фарман И.П. Конструктивизм как направление. Формирование метода и перспективы [Текст] / Фарман И.П. // Философские науки. - 2008. - № 3. - С. 35-46.
141. Февр Л. Бои за историю [Текст] / Люсьен Февр ; под ред. А.Я. Гуревича - М. : Наука, 1991. - 632 с.
142. Фёрстер Х. фон. О конструировании реальности [Текст] / Хейнц фон Фёрстер ; пер. с англ. С.А. Цоколова // Дискурс радикального конструктивизма. Традиции скептицизма в современной философии и теории познания. - Мюнхен : изд-о Phren, 2000. – С. 164 – 183.

143. Филатов В.П. Аналитическая философия [Электронный ресурс] - Режим доступа : http://spf.ff-rggu.ru/prepod/filatov_v_p/analit_fil/.
144. Филиппович А.В. Лингвистический поворот [Текст] // История философии : Энциклопедия ; под ред. А.А. Грицанова. – Мн. : Интерпрессервис ; Книжный Дом, 2002. – С. 552-553.
145. Флейвелл Д.Х. Генетическая психология Жана Пиаже [Электронный ресурс] / Джон Х. Флейвелл ; пер. с англ. М.И. Лисиной // Электронная библиотека ГНПБУ. – Режим доступа : http://elib.gnpbu.ru/textpage/download/html/?book=fleyvell_geneticheskaya-psihologiya-piazhe_1967&bookhl=.
146. Фоменко А. Т. Критика традиционной хронологии античности и средневековья. Какой сейчас век? [Текст] / Анатолий Тимофеевич Фоменко. – М. : изд-во механико-математич. ф-та МГУ, 1993. – 204 с.
147. Фоменко А.Т. Глобальная хронологическая карта [Текст] // Химия и жизнь. – 1983. – № 9. – С. 85-92.
148. Фуко М. Археология знания [Текст] / Мишель Фуко ; пер. с фр. М.Б. Раковой, А.Ю. Серебрянниковой. – СПб. : ИЦ Гуманитарная академия ; Университетская книга, 2004. – 416 с.
149. Фунтусов В.С. Роль и значение конструктивистского подхода в современных российских и мировых идентификационных процессах [Текст] / Фунтусов В.С. // Размышления о настоящем и будущем России и мира: коллективная монография / отв. ред. В.И. Иванов. - Вып.12. - Красноярск : ЛИТЕРА-принт, 2012. - С. 41-74.
150. Халапсис А.В. Постнеклассическая метафизика истории: Монография неисторика [Текст] / Алексей Владиславович Халапсис. – Днепропетровск : Инновация, 2008. – 278 с.
151. Харитонович Д. Э. Методология и нравственный смысл альтернативной истории [Текст] / Харитонович Д.Э. // Одиссей. Человек в истории. 2000. – М. : Наука, 2000. – С.50-53.

152. Харитонович Д. Э. История структур и история событий [Текст] / Харитонович Д.Э. // Одиссей. Человек в истории. 1996. - М. : Наука, 1996. - С. 174-176.
153. Хобсбаум Э. Изобретенные традиции [Текст] / Эрик Хобсбаум ; пер. с англ. С. Панарина // Вестник Евразии. – 2000. - №1. – С. 47-62.
154. Цоколов С.А. Дискурс радикального конструктивизма. Традиции скептицизма в современной философии и теории познания [Текст] / Сергей Цоколов. – Мюнхен : изд-о Phren, 2000. – 333 с.
155. Цоколов С.А. Философия радикального конструктивизма Эрнста фон Глазерсфельда [Текст] / Цоколов С.А. // Вестник Московского университета ; под ред. Кузнецова В.Г. – 2001. – №4. – С. 38-58.
156. Черткова Е.Л. Метаморфозы конструктивизма [Текст] / Черткова Е.Л. // Философские науки. - 2008. - № 3. - С. 47-56.
157. Что такое стимпанк? [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://steampunker.ru/blog/2385.html>.
158. Швырёв В.С. Идея предпосылочности научного знания и современный конструктивизм [Текст] / Швырёв В.С. // Конструктивизм в теории познания; под ред. В.А.Лекторского. - М. : ИФРАН, 2008. - С. 43-62.
159. Швырёв В.С. От классического к современному конструктивизму [Текст] / Швырёв В.С. // Философские науки. - 2008. - № 3. - С. 10-20.
160. Шевелев В.Н. Все могло быть иначе: альтернативы в истории России / Владимир Николаевич Шевелев. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2009. – 349 с.
161. Шлезингер А.М., мл. Циклы американской истории [Текст] / Артур Мейер-младший Шлезингер ; пер. с англ. – М. : Прогресс, 1992. – 687 с.
162. Шурхало Д. Українська «якбитологія»: Нариси альтернативної історії [Текст] / Дмитро Шурхало ; ред. О. Халецький . – Львів : ЛА Піраміда, 2004. – 180 с.

163. Экштут С.А. Александр I. Его сподвижники. Декабристы: в поиске исторической альтернативы [Текст] / Семен Аркадьевич Экштут. – М. : Россия молодая, 1994. – 230 с.
164. Эткинд А. Я очень надеюсь, что Украина выстоит [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.theinsider.ua/art/rossiiskii-uchenyi-aleksandr-etkind-ya-ochen-nadeyus-что-ukraina-vystoit/>.
165. Эткинд А.М. Новый историзм, русская версия [Электронный ресурс] / Эткинд А.М. // Независимый филологический журнал (НЛО). – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nlo/2001/47/edkin.html>.
166. Юрганов А.Л. С точки зрения ёжика (вместо введения) [Текст] / В.Л. Юрганов // «Развилки» на пути России: от рюриковичей до олигархов / И.В. Карацуба, И.В. Курукин, Н.П. Соколов. – М. : КоЛибри, 2005. – С. 9-12.
167. Якимова Е.В. Социальное конструирование реальности: социально-психологические подходы [Текст] / Е.В. Якимова. – М. : ИНИОН, 1999. - 115 с.
168. Яковенко Н.М. Вступ до історії [Текст] / Наталя Миколаївна Яковенко. - К. : Критика, 2007. - 368 с.
169. Яковенко Н.Н. Одна Клио, две истории [Электронный ресурс] / Наталья Николаевна Яковенко // Отечественные записки. – 2007. - № 1 (34). – Режим доступа : <http://www.strana-oz.ru/2007/1/odna-klio-dve-istorii>.
170. Яковенко Н.М. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. [Текст] / Наталя Миколаївна Яковенко. – К. : Критика, 2002. – 416 с.
171. Assmann, Aleida. Transformations of the Modern Time Regime. In: Breaking up time : negotiating the borders between present, past and future / ed. by Chris Lorenz ... - Göttingen [u.a.] : Vandenhoeck & Ruprecht, 2013. - pp. 39-56.
172. Basu, Paul. Memoryscapes and Multi-Sited Methods: Researching Cultural Memory in Sierra Leone.' In: Keightley, E. and Pickering, M., (eds.), Research

Methods for Memory Studies. – Edinburgh : Edinburgh University Press, 2013 - pp. 115-131.

173. Ferguson, Niall, ed. Virtual History : Alternatives and Counterfactuals. - London: Picador, 1997. - 548 pgs.

174. Sheidlower, Jesse. Science Fiction Citations [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.jessesword.com/sf/view/327>.

175. Silver, Steven H. [Alternate History Month Contest](#) [Электронный ресурс]. - Режим доступа : <https://www.sfsite.com/~silverag/october.html>.